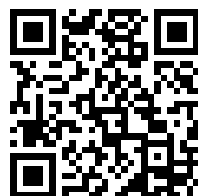

This is a reproduction of a library book that was digitized by Google as part of an ongoing effort to preserve the information in books and make it universally accessible.

Google^{TM} books

<https://books.google.com>

University of California
Southern Regional
Library Facility

Հայաստանի Թագաւորութեան Կրթութեան Թոշակաւորութիւնը.

Թ. 21.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՂԵՒՈՆԴԵԱՅ ՄԵԾԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

ՀԱՅՈՑ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ Տ. Տ. ՄԱԿԱՐԱՅ ՎԵՐԱԳՆԱԾ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԸՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ:

Ա. ՊԵՏԵՐԿՈՒԴԻ
Ի ՏՊԱՐԱՆԻ Ի. Ն. ՍԿՈՐՈՒՈՒԴՈՎԻ:
1887.

ՂԵՒՈՆԴԵԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Հրատարակութիւն Թիֆլիսի լէվ. հայերէն գրքերի հրատ.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՂԵՒՈՆԴԵԱՅ ՄԵԾԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

ՀԱՅՈՑ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ Տ. Տ. ՄԱԿԱՐԱՅ ՎԵՀԱՓԱՌ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ:

Ս. ՊԵՏԵՐԻՆՈՒԴԻ
Ի ՏՊԱՐԱՆԻ Ի. Ն. ՍԿՈՐՈՒՈՂՈՎԻ:
1887.

SRLF
UKL
DS
186
G4413
1887

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Պատմագիրքն Հայոց ի մեծի պատուի են յաչս գիտնոցն Եւրոպիոյ, զի ոչ միայն աւանդեն զպատմութիւն Հայրենի աշխարհին իւրեանց, այլ և բազմադիմի տեղեկութեամբք զքաղաքական գործոց սահմանակից աշխարհացն, ընձեռնն նիւթս ոչ սակաւս ի լրութիւն պատմութեանն նոցա անդստին ի Վ դարէն մինչև ցժամանակս յետինս: Սմին իրի պատուականք են առ բանասէրս պատմագիրքն մեր, որք ճառեն զճազմանէ իշխանութեանն Երաբացւոց և զնախկին աշխարհակալութեանց նոցա, որպէս Ղևոնդ, զորոյ զպատմութեան գիրս ընծայիմք զարդիս ի լոյս նորոգ տպագրութեամբ, Սեբէոս, Յովհաննէս կաթողիկոս, Եսողիկ, Խովմայ Արծրունի և այլք:

Եւլ որպէս զի բարւոք ևս ի միտ առցեն վերծանողքն մեր զՊատմութիւնն Ղևոնդի Համակ և զայլոց պատմագրաց մերոց, որք զԵրաբացւոց ճառեն՝ օգտակար վարկանիմք կարգիլ աստ կարճառօտիւ զպատմութիւն ծագման իշխանութեանն Երաբացւոց, զպատճառս աճման նորա և զանկման, հանդերձ տեղեկութեամբք զնիրքին վարչութենէ, զհարկաց և դրամոց, զգննուորական կարգէ և զդպրութեացն Երաբացւոց, այլ և զպատմութիւն աշխարհածաւալ պիտութեան ամիրապետացն և զվիճակ նուաճիալ ազգաց և մանաւանդ Հայոց ընդ իշխանութեամբ նոցա ի դարս դարս:

Ե.

Ի ժամանակին յորում վեհապետք երկուց ազգաց հզօրաց, որոց ընդ իշխանութեամբ էր աշխարհն նայաստան, ներակ կայսր Յունաց և Խոսրով Փարվէզ արքայից արքայն ահիզ պատերազմօք ի վէզ գային ընդ իրևարս յաղագս տիրապետութեան աշխարհաց՝ ի խորոց անապատացն Արաբիոյ յառնէր յայնժամ այլ ոմն քարող նորոյ վարդապետութեան, որում վիճակեալ էր մասն կարևոր ունել ի պատմութեան ազգաց և հիմն ի վեր տապալիլ գպետութիւնն երկոսին հզօրս:

Եւ Մահմէտ ի հին և յազնուական տոհմէ Արաբացւոց ի Խորէյշեանց, որոց արարեալ էր յանձն պահպանութիւն նուիրական տեղւոյն Արաբացւոց, Վաբայ մեհենին ի Մեկկէ, ի մի յորմոց որոյ արտաքուստ հեղիւսեալ էր վէմ մի սեաւ քառակոյս, զոր ասէին աւանդութեամբ տուեալ Վաբրիէլի հրեշտակապետին ցԻսմայէլ նահապետ Արաբացւոց: Մինչդեռ ի պատանի տիս էր Մահմէտ՝ բազում անգամ շրջէր կարաւանօք գործով վաճառականութեան ընդ աշխարհս օտարս, ուրանօր դէպ լինէր նմա ի վերայ հասանել ճշմարտութեան հաւատոցն ի մի Աստուած ըստ դաւանութեան քրիստոնէից և նրէից և ստութեան բազմաստուած կռապաշտութեան ազգին իւրոյ՝ այլ և բազում ինչ վասն քաղաքական կարգաց և հանգամանաց և զօրինացն նրէից և քրիստոնէից լսէր նա յարանցն՝ որք ամի ամի գային բազմութեամբ ի Մեկկէ, էր որ ի պէտս տուրեւառից և էր որ յերկրպագութիւն սուրբ տեղեացն:

Իբրեւ եհաս Մահմէտ յարբունս հասակի՝ կին արար իւր զնաջիջայ այրի ընչեղ, և ապա յայնմհետէ զերծեալ

ի հոգոց օրըստօրեայ պարենին՝ խորամուխ եղև ի խոկմունս և յորոճումն մտաց:

Եւ զի ակն ունէին չւէայք գալստեան Մեսիային, իսկ Վրիստոս խոստացաւ, թէ առաքելոց է չայր զմխիթարին, որ ուսուցէ զամենայն և յիշեցուցէ զամենայն գրանս նորա՝¹⁾ հարան յայսոսիկ միտք և ուշ Մահմետի, և յղացաւ խորհուրդ ի միտս նորա, թէ ինքն իսկ իցէ այրն, որում կայ մնայ աշխարհ՝ ուսանիլ ի նրմանէ: Վասն ուշաթափութեանցն, զորս ատաղցեալ էր նա՝ դիւրագոյն ևս էր նմա համոզկեր լինիլ առ մարդիկ, թէ հաղորդութիւնս ունիցի ինքն ընդ հրեշտակս, յորոց և պատգամն ընդունիցի: Այլ 40-ից ամաց էր Մահմետ, յորժամ քարոզել սկսաւ զվարդապետութիւնն իւր, թէ Մի է Աստուած, և Մահմետ է մարգարէ նորա: Բայց քարոզութեան նորա հաւատացին միայն կին նորա և ազգականքն (Աբու-Բէքր և Ալի), այլ և բարեկամք նորա յոյժ սակաւաւորք: Իսկ ժողովուրդն առհասարակ այնպէս սրտմտեցաւ՝ զի հարկ եղև նմա ի փախուստ անկանիլ ի Մեդին: Այս փախուստ նորա ի Մեկկեայ ի Մեդին քաղաք դիպեցաւ ի 16-րդի աւուր յուլիսի 622 ամին, և յայսմ օրէ հաշուեն Մահմետականք զթուականութիւնն իւրեանց, որ կոչեցաւ չէջիւ, այսինքն է փախուստ:

Ի Մեդին քաղաքի եգիտ Մահմետ իւր համախոհս, որոց օգնականութեամբ եմուտ անդրէն ի Մեկկէ և տիրեաց նմա, և ձեռն էարկ ի կուռս մեհնին: Եւ թէպէտ խեթայր ժողովուրդն և թախծէր ընդ տեսիլ այպանութեանցն և խորտակման աստուածոցն իւրեանց՝ այլ զահի

1) Եփ. Ժ. 1. 26:

Հարեալ յահիզ զօրութենէ յաղթողին, որոյ սուր ի ձեռին կալիալ և զպատգամս օրինաց իւրոց պահանջէր հնազանդիլ նմա՝ յանձն առին ամենեկեան և ծանեան զնա առաքեալ Աստուծոյ։ Ընդ հուպ և բովանդակ Արաբիա հաւատաց ի մի Աստուած յԱլլահն և յառաքեալն նորա ի Մահմէտ¹⁾։

ՉՄովսէս և զՅիսուս ի մարգարէս ունի Մահմէտ, և համարի զինքն կոչեցեալ ի լրումն օրինաց նոցա։ Պատգամքն նորա, զորս ասէր ընդունել ի Պարսիէէ Հրիշտակապետէն²⁾ բանք են յօդուածոյք հոգեշունչք զդիպաց և զգործոց այնր ժամանակի։ Սոքա ամենեկին

1) Համօրէն տեղեկութիւնք յաղագս երևմանն Մահմէտի և սկզբան աշխարհակալութեանց նոցա՝ յամենայն մատենագրաց մերոց քաղեալ կարգեալ է ի միասին Վ. Պատկանեանց ի Հաւելուածի հրատարակութեանն իւրոյ Պատմութեան Սերմէսի (յէջս 53—70), և Ս. Լաֆին զԹարգմանութիւն նոցին ի ռուս լեզու յառաջին Հաւելուածի Թարգմանութեանն իւրոյ Պատմութեան Սարգանայ Նարձրմերդցւոյ (յէջս 193—201)։ Սոսն որոյ աւելորդ դատեցաւ մեզ կարգել զայնոսիկ վերստին ի մատենի աստ։

2) Մովսէս Կաղանկայտուացի (էջ 5), Կիրակոս Վանձակեցի (էջ 32), Թովմայ Լճորունի (էջ 99), Սամուէլ Լճեցի և այլ պատմագիրք մեր վկայեն, թէ Մահմէտի դիպեալ իցէ յուղեորութիւնս իւր արեղայի ումեմն արիանոս աղանդով, որում անուն էր Սարգիս Նահիրայ կամ Նեիրայ, և ի ձեռն նորա տեղեկացեալ քրիստոնէական հաւատոց ըստ աղանդոյն արիանոսաց, այլ և օրինացն Հրէից, յորոց ապա բազում ինչ եմոյծ Մահմէտ ի կուրանս, յերկրելով ըստ քմաց իւրոց։ Իսկ զԿուրանն գրեցին Սաղման պարսիկ և Լճութուաբ իսմայելացի, ըստ վկայութեան Թղթոյն Լեւոնի առ ( )մար (տես ի մատենիս էջ 58) և նորին Թովմայի Լճորունւոյ (յէջս 102—103)։

յիտ մահուան նորա ժողովեցան ի մի, որ եղև սուրբ գիրքն մահմետականաց Սուլան կոչեցալ, որ է բովանդակութիւն Համօրէն օրինաց նոցա, յիրս կրօնից Համակ և յաշխարհայինս¹⁾։ Ուսուցանէ Սուլանն Հաւատալ ի մի Աստուած յաւիտեանեան, յարարիչն և նախախնամող տիեզերաց, ի յարութիւն մեռելոց և ի կեանս յաւիտեանեանս։ Պատուիրէ երթալ յերկրպագութիւն ի Մեկկէ ըստ նախնումն, թշխատել զարուս ի ծնանելն, ըստ այնմ որպէս առ Աբրահամու Հաստատեցաւ, զլուացումն յաճախակի ըստ սովորութեան արեւելեայց, աղօթել Հընգիցս յաւուր, երեսս ընդ Մեկկէ կոյս ունելով, պատուիրէ զպահս և զողորմութիւն, տայ իրաւունս բազմակնութեան, արգելու զգուշանալ ի գինւոյ և ի խոզենւոյ, որ անսուրբն Համարեալ էր։ Վնէ և այս օրէնս կարևոր, զի Հաւատացեալքն գուն գործեսցին ծաւալել զսուրբ Հաւատս (գլխամ) ընդ ազգս օտարս։ Ուր անկանիցինն ի պատկազմի՝ ժառանգելոց հն զարքայութիւն, յորում մնայցին նոցա ամենազան վայելչութիւնք, ուր և յաւերժահարսունք գեղանիք թխակունք ծառայեսցին նոցա։ Սիսնք մարդոյ կախեալ կան զնախասահմանութենէ Աստուծոյ, որ յառաջագոյն տնօրինէ իւրաքանչիւրում, և ըստ այս սահման, որ բաղդ կոչի կամ

---

1) Վոյ թարգմանութիւն Սուլանին ի Հայ լեզու, չեւս տպագրեալ։ Ի մատենադարանս Սայր Լթոռոյ Ս. Լջմիանի տեսեալ է մեր օրինակ մի ձեռագիր թարգմանութեան նորա, և զայլ ևս օրինակ ի կայսերական մատենադարանին (Ներլին քաղաքի)։ Այլ քանզի չունիմք զարդիս ի ձեռին զօրինակսն՝ ոչ կարեմք ասել Հաւատեալ, թէ մի իցէ արդեօք թարգմանութիւն երկոցունցն և միոյ ժամանակի գրութիւն, թէ որիչ որիչ ի միմեանց։

Ճակատագիր՝ չիք հնար ելանել: Արգելու Պուրանն ի կիրառութիւն զամենայն պատկեր, որ նմանութիւն ինչ բերիցէ մարդոյ, զի մի այսու հաւատացեալքն զիղծանիցին և դարձցին անդրէն ի պաշտօն կռոյ:

Ի կրօնս մահմետականաց մուծաւ բազում ինչ ի հաւատալիաց Հրէից և քրիստոնէից, ի դենէն մագդեղան Ռադաշտի, Թերեւս և յաղանդոյ իսկ անտի Մանիքեցւոց: Արկու յիղանակաւ մուծան ի մահմետականութիւն հաւատալիք ինչ դենին մագդեղան, կամ անընդմիջապէս ի զրադիշտական մատենից, կամ միջնորդութեամբ զրոցն Հրէից և մանաւանդ Խալմուդին: Ի վերջոյ աստի են վարդապետութիւնն զյարութենէ մեռելոց, աւանդութիւնք յաղագս երկնից և դժոխոց, բովանդակ վարդապետութիւնն զդիւաց (դիւաբանութիւն), նկարագիր ահեղ դատաստանին վերջոյ և տանջանացն յիտ մահու. պատմութիւնն յաղագս կամրջին Սիրաթ (Sirāt)¹ կոչեցելոյ, հերոյ միոյ նրբութեամբ, որ ձգեալ իցէ ընդ արքայութիւն և ընդ դժոխս՝ անշուշտ մուծեալ է ի Պուրանն ի Միդրաշայ զրոցն Հրէից: Իսկ անընդմիջական մուծմունք ի մատենիցն Ռադաշտայ, Թող զայլն ամենայն՝ և յայս ինչ երեւի, զի բազում ուրեք ի Պուրանին առնի ի կիր զանդիկ բառս dyn (dæna, դեն): Եւսք մահմետական կրօնից մեծաւ մասամբն առեալ են ի նախկին ծիսից Արաբացւոց, մինչ կռապաշտքն էին նոքա, զոր օրինակ երթալն յերկրպագութիւն և սղթիւն ի մկկթին Մեկկէի: Աւ յիտ մահուանն իսկ Մահմետի ընդունի Պուրանն ազգիցութիւնս յօտար դաւանութեանց. աղանդք ի կրօնս մահմետականաց և-

1) Այս բառ արաբական ի դէպ ելանէ պահլաւիկ բառիս Tschinvāt.

րևեցան յիտ մտանկոյ Արաբացւոց ի հաղորդութիւնս ընդ քրիստոնեայ ժողովուրդս Ասորւոց:

Յամի Տեառն 632-րդի յամսեանն յունիսի, որ օր 8 էր ամսոյն, յերկուշաբաթւոջ, մինչ ի մուտս արեգակն խոնարհէր՝ ի Մեդին քաղաքի ի հրապարակի անդ առաջի մզկիթին էր տեսանել շարժումն ինչ և շշուկ և յուզումն. թուէր իմն, թէ կային ֆային ժողովուրդն ամենայն համբաւու իրիք լսելոյ, համբաւու մեծի, այլ ոչ բերկրութեան. զի դէմք ժողովրդեանն թախծեալք էին առհասարակ: Ահա կարդաց քարոզն զժամ աղօթիցն զկնի ճաշու, և յոսն կացին ամենեքեան: Այլանէր յայնժամ ի տանէն, որ առ երի մզկիթին կայր՝ այլ ոմն ամաց իբրև վաթսնից, որոյ գոյնք երեսաց իւրոց սպիտակ, և դէմք նիհար, հիւք մօրուաց նորա ներկեալ ի շառագոյն, ճակատք լայն ի նիւրոյ ապարօշից: Խուէր իմն առհասարակ այլն ծիրացեալ և ծնկեալ անդր քան զչափ ամաց հասակին իւրոյ: Սա էր աներ Մահմետի, որում անուն էր Աբու-Բէքր. ելանէր նա հանդարտ գնացիւք յաւագ դուռնս մզկիթին, զի զաղօթսն պաշտեսցէ ընդ Մահմետի: Սարտեան ամենեքեան ընդ այս, քանզի ծանեան իսկոյն, թէ ոչ ևս ունի զօրութիւն յանձին Մահմետ առ ի գալ ի պաշտօն Աստուծոյ, որոյ ոչ երբէք, և ոչ առ հիւանդութեան՝ լքեալ էր զաղօթս հասարակաց, և դեռ ևս ի նմին աւուր յառաւօտեան պահու տեսեալ էր զնա ժողովրդեանն: Իսկ Մահմետ ի տան իւրում անկեալ դնէր տապացեալ ի մահիճս, հանգուցեալ զգլուխ իւր ի մէջ բազկաց կնոջ իւրոյ սիրիւոյ դստեր Աբու-Բէքրայ, Այիշայի, որ էր կին գեղեցիկ ութեւտան ամաց. թափէր յաճախակի յուշոյ և ի ցնորս անկանէր. շունչ նորա զամ քան զգամ արգելոյր ի կոկորդի

իւրում և ծանրանայր և ընդհատէր: Մինչդեռ միմեջէր
Այլշայ զաղօթս՝ ետես, և ահա մեռեալ էր Մահմէտ:

Այլ չէ գործ զրչի՝ ի վիր հանել զչափ և զսահման
յուզմանցն և շնչոց, որք յարեան աստի անտի՝ յորժամ
լու հղև ամենեցուն, եթէ վախճանեցաւ Մահմէտ, զի
փոքր մի ևս՝ և տապալէր գործն զոր գործեաց Մահմէտ.
Քանզի յուսացաւ անդէն բազմութիւնն չև ևս պնդեալ ի
նոր հաւատս, թէ ահա դարձուցուք մեզ անդրէն զազա-
տութիւնն մեր և զկրօնս նախնեաց, և զի յարեան երկպա-
ռակութիւնք յազգականս և ի մերձաւորս Մահմէտի յա-
ղաքս յաջորդութեան նորա, զի չէր ցուցեալ մարգարէին
զոք իւր յաջորդ: Այլ բազմութիւն ժողովրդեանն ըն-
տրեաց զԱբու-Նէքր, զի նմա յանձն արարեալ էր Մահ-
մէտի պաշտիլ զաղօթս փոխանակ իւր. նմա երդուաւ
և Օմար, ընկիր մտերիմ և գործակից Մահմէտի, և խոս-
տացաւ լինել նմա հաւատարիմ և հնազանդ. և ըստ օ-
րինակի Օմարայ արարին ամենեքեան:

Իբրև երդուան ամենեքեան Աբու-Նէքրի՝ յոտն հ-
կաց Աբու-Նէքր՝ և ասէ ցայնոսիկ, որ շուրջն կային՝
զբանս զայս. «Ահա ընտրեցէք դուք զիս, զի հովուեցից
զձեզ և խնամեցից: Եթէ բարի ինչ արարից՝ օգնական
լիուք ինձ. եթէ չար ինչ գործեցից՝ նախատեցէք զիս.
Քանզի ասել զճշմարտութիւնն ակն յանդիման արանց
իշխանաւորաց՝ նշանակ է հաւատարմութեան և սիրոյ.
Իսկ ծածկին՝ նշան դաւաճանութեան: Ամենեքին դուք
հաւասարք լիջիք առաջի աչաց իմոց, հզօրն և տէարն.
և զդատաստանս ձեր արդարութեամբ դատեցայց: Եւ
եթէ թիւրեցայց հրէք ի ճանապարհաց օրինացն Աս-
տուծոյ և մարգարէին նորա՝ ձեզ ամենեցուն լուծեալ
լիցի բան հրդմանն, և մի հնազանդեալիք ինձ»:

Աբու-Բէքր ընտրեաց իւր յաջորդ զՕմար և զհետ
 եղև բարեկարգութեանց, և բարւոք խնամեաց զժողո-
 վուրդն, վասն այսորիկ ամենեքեան հնազանդեցան նմա
 առանց քրթմնջիլոյ, և գոհ էին զնմանէ: Իսկ Օմար ոչ
 ըստ օրինակի նորա վարեցաւ, այլ զընտրութիւն յաջոր-
 դին իւրոյ յանձն արար ի կամս և ի ցուցումն վեցից ա-
 րանց աւագաց: Եւ թէպէտ Ալիայ առաւել էին իրա-
 ւունք քան այլոց ի յաջորդութիւն Օմարայ, վասն
 մերձաւոր ազգակցութեանն ընդ Մահմետի, որոյ որ-
 դի հօրեղբօր էր ինքն և կին ունէր զսիրելի դուստրն
 նորա զՖաթիմայ՝ բայց հնարիւք և ջանիւք Ալիշայի
 ոչ ընտրեցաւ նա յայնմ նուագի, այլ Օթման, որ թէև
 այլ բարի էր և ազնիւ՝ բայց թոյլ ի կամս և յոյլ
 ի գործ, վասն որոյ և չէր բաւական ի ընդ զպի-
 տոյս ժողովրդեանն և ի կառավարիլ զպիտութիւնն, որ
 աճէր և զօրանայր օր ըստ օրէ նոր ի նորոյ յաղթու-
 թեամբք: Իբրև սպանաւ նա յամին 655-րդի՝ յարեան
 անդրէն հրկապառակութիւնք և պատերազմ ներքին:
 Հուսկ յետոյ ամիրապետ ընտրեցաւ Ալի, որ քաղցր էր
 բարուք և մարդասէր և անպաճոյճ կենօք. յորժամ հր-
 դուէր նմա ժողովուրդն՝ յեց կայր նա յաղեղն իւր:
 Խուէր իմն, թէ միամտութեամբ հնազանդիլոց կն նմա
 ամենեքին, որում և իրաւունք ծննդեանն իւրոյ յաջո-
 դէին և միաբան ընտրութիւն ժողովրդեանն, այլ ոչ եղև
 այնպէտ Վանզի հայթայթանօք և ջանիւք Ալիշայի և
 Մուաւիայ ոստիկանին Ասորւոց, այլ և Ամրուի ոստիկա-
 նին Եզդիպտոսի, որ ի նոսա յարեցաւ՝ բարձին ոմանք
 ամբաստանութիւն զնմանէ, թէ գործակից լիալ իցէ
 սպանմանն Օթմանի, և ապստամբեցին ի նմանէ: Յա-
 րիւնահիշ և ի սաստիկ մարտին անկաւ Ալի և որդի

նորա նասան, զոր ընտրեալ էր համախոհիցն Ալեայ յաջորդ նմա: Ամիրապետութիւնն կորցեաց Մուաիա, որ փոխեաց զաթոռ իշխանութեանն ի Մեղինէ ի Ռամասկոս:

Իշխանութիւն առաջնոց ամիրապետացն, որպէս ցուցանէ և բառս Խալիֆ՝ էր առաջնորդութիւն ժողովրդեանն յիրս կրօնից, կամ կրօնապետութիւն. այլ նոքա վարէին և զամենայն գործս ժողովրդոց, նոքին էին և դատաւորք և զօրավարք զօրացն ի պատերազմի: Յեղանակ կենաց նախկին ամիրապետացն գրեալ թէ ոչ իւրիւ խտրէր ի կենաց սոսկ առն արաբացոյ. Աբու-Լէքր առնոյր ռոճիկ ի գանձուէն հասարակաց դահեկանս հինգ և եթ յաւուրն. ոչ այլ ինչ եթող Օմար զկնի մահուանն իւրոյ, բայց միայն հանդերձս, զստրուկն իւր և զուղան. ննջէր նա ի վերայ աստիճանած մզկիթին ընդ մուրացիկս. Օթման տայր համար և զմիոյ միոյ դանգի ճշգրտութեամբ: Այլ ամիրապետացն իրաւունք շնորհելոյ ումեք զկեանս, այլ և նոքին իսկ ընդ դատաստանօք անկանէին:

Նասից պետութեան աղբիւրք էին այսոքիկ. 1) Նարկ ըստ գլխոյ մարդաթուի յազգաց նուաճիլոց, 2) Նարկ հողոյ, 3) Նարկ յեկամտից ի պէտս աղքատաց, 4) Տասանորդ ի հողոց մահմետականաց, 5) Մաքս ի վաճառաց և ի գործոց արուեստաւորաց, 6) Նիւթք պաշարոց ի նուաճեալ ազգաց ի ռոճիկ զօրաց, 7) Տուգանք ի պարտիւլոց, և 8) Նինգիւրդ մասն յաւարէն պատերազմի, որոյ չորեքին այլ մասունք բաշխէին մահմետականաց առհասարակ:

Երկոքին առաջին տեսակք հարկաց այսոցիկ գոյին և առ Լիւզանդացիս նովին անուամբ (tributum capitis և tributum soli). գիտեմք զի և առ Սասանեամբք էր ի Պարս-

կաստան զլիաՀարկ ըստ մարդաթուի: Օմար զառաջինն նշանակեաց ճշգրտորէն զսակ այսր Հարկի. յԵգիպտոս և յԼսորիս և ամենայն ուրիք ուր ոսկի էր ի կիրառութեան՝ ամենայն արուի Հասակաւորի եղաւ սակ չորից դահեկանաց (դենար, solidis) ամի ամի. իսկ ուր ուրիք արծաթով վարէին, որպէս ի Միջագետս և ի Պարսկաստան՝ Հատուցանէին դրամս 40 Սասանեանց արծաթիս¹: Եւ ի զանազան աշխարհս և իսկեկիս ըստ դաւառաց գաւառաց փոփոխէր սակ Հարկին: Ըստ այսմ չէր անփոփոխ և սակ Հարկին ի Հողոյ:

Մահմետականաց ամենեցուն մի և հաւասար էին իրաւունք. ստացուածք էին Հասարակաց գանձն պիտութեան և երկիրք նուաճելոց. էր իրաւունք ամենայն առն մահմետականի առնուլ թոշակ ամ ըստ ամէ ի գանձուէն. այլ ոչ կարէր ստանալ երկիր և գործել զայն յաշխարհս նուաճեալ ազգաց. զի մահմետականաց էր լինել դաս զինուորական, որոյ ի լըումն պիտոյից հարկ էր նուաճեալ ժողովրդոց գործել զերկիր և հայթայթել նոցա զպարէնն: Սասն այսորիկ այն ինչ այլ ժողովուրդք զուն գործէին խուսափել յաշխարհագիրն մտանելոյ, որով թէ զերծանիցին ի հարկատուութենէ՝ յօժարութեամբ սրտի մտանէին յաշխարհագիր մահմետականք, որ ինչ աղբիւր էր եկամտից վասն նոցա:

Ժողովուրդք որք չէին մահմետական կրօնիւք՝ ունէին ի պարանոցս իւրեանց նշան յատուկ,²) որ ցուցանէր թէ մտեալ իցէ նոցա յաշխարհագիր:

1) Վահեկանին (դենար), յորում էին դրամք 10—12՝ գինք են ըստ այժմուս Փրանկք 13 Վաղղիացոց. ապա ուրեմն նուազագոյն գին դրամոյն համարելի է Փրանկ մի:

2) Օչայս սովորութիւն ակնարկէ Վեոնդ և ըստ նմանէ

Վանգի այս օրէնք, որք ի լրութիւն եկին առ Օմարաւ՝ արտունութիւնս մեծամեծս մատակարարէին առն մահմետականի՝ վասն այսորիկ ի ժամանակի աշխարհակալութեանցն Արաբացւոց զբազումս յօտար դաւանութեանց կորզեալ ձգեցին ի մահմետականութիւն, որ ինչ մի է ի պատճառաց ծաւալման մահմետական կրօնից ի սուղ ժամանակի:

Առ նախկին ամիրապետօքն յեղանակք վարչութեան աշխարհաց պետութեանն և հարկապահանջութեան, համարակալութիւն, չափք և կշիռք և դրամք մնացին անփոփոխք ըստ այնմ, որպէս էինն յիւրաքանչիւր աշխարհի յառաջնումն, մինչ չե ևս տիրեալ էր նոցա Արաբացւոց. գործակալք պետութեանն Յոյնք էին և Պարսիկք, որոց և լեզուք էին ի կիրառութեան ի գործս վարչութեանն: Փողոսկուրդք որք ոչ էին մահմետական օրինօք՝ զգործս իւրեանց վարէին ինքեանք, և կրօնապետ նոցա էր դատաւոր հօտին իւրոյ:

Ի ժամանակի ընդունելութեան կրօնիցն Մահմետի ունէին արդէն Արաբացիք զհմտութիւն գործոց պատերազմի, զոր մարթ էր նոցա ուսանել ի մերձաւոր ազգացն, ի Իսլամականացւոց և ի Պարսից, և մարզել յայնմիկ և ևս ի հանապազորդ կռիւս իւրեանց ընդ միմեանս:

Վասպ զինուորութեանն Արաբացւոց յօրինեալ էին ըստ ցեղի ցեղի և էին հետեակք և հեծեալք: Օգնք հետեակ զօրուն էին ասպար, նիզակ և սուր, կամ աղեղն և պարս: Ի պաշտպանութիւն իւրեանց ի կիրարկանէին զօրքն հետեակք ասպար մեծ փայտեայ պատեալ

Լսողիկ, թէ «գնէր կնիք կապարեայ ի պարանոցս ամենեցուն» ևն. տես ի մատենիս, էջ 127. Լսողիկ, յէջս 132 134:

կաշտով կամ թիթիղաւ, կամ ասպար փոքր կոչեցեալ թարջ. իսկ զէն այրուծիոյն էր նիզակ երկայն: Վեռ ևս առ կենդանութեամբ Մահմետի գիտէին Արաբացիք տըրոհել զգօրս ի գունդս երիս, ուրք են գունդ միջակ կամ կենդրոնի, թեք աջակողմեան և ձախակողմեան, ի յառաջապահս և ի վերջապահս: Իսկ այրուծին ընդ աջմէ և ընդ ձախմէ պահպանէր թեոցն երկնցունց: Զոկատ առանձինն էր գնդին աղեղնաւորաց. և իւրաքանչիւր ցեղի իւր դրօշակ առանձինն: Վաջալիւր մահմետական զօրուն էր յոյսն ժառանգելոյ զալքայութիւնն իւրեանց, և մանաւանդ ակնկալութիւն աւարոյ պարտելոցն և կապուտ անկելոց: Բայց թող զայսոսիկ՝ գեր ի վերոյ էր զինուորութիւնն Արաբացւոց քան զայլոց ազգաց ժամանակին և այսու, զի սակաւապէտք էին առհասարակ և վարժեալք քաղցի և ծարաւու և նեղութեանց, վասն որոյ և երազունք էին ի պատերազմի:

Ըռ ամիրապետաւն առաջնով և մանաւանդ առ երկրորդաւն տիրեցին Արաբացիք բազում աշխարհաց. Ասորիք և Բաբելոն և Նզիպտոս, աշխարհք փարթամք՝ նուաճեցան մի զմիոյ կնի ընդ իշխանութեամբ նոցա: Ի մէն մի նուաճեալ երկրի կեայր յարաժամ բանակ սպառազէն, որ ի հնազանդութեան ունէր զժողովուրդն և պաշտպանէր աշխարհին: Չօրավարք բանակացս այսոցիկ էին ոստիկանք, որք յանձանց ըստ կամի ընտրէին իւրեանց գործակալս: Փոխանորդք էին նոքա ամիրապետաց յիրս կրօնից, այլ և էին առաջնորդք զօրուն, վարիչք գործոց աշխարհին և դատաւորք, նոքին և ժողովողք հարկաց արքունի ի նուաճեալ ժողովրդոց: Ամիրապետն Օմար գհետ ևղև կարճելոյ զիրաւունս ոստիկանաց, վասն որոյ սահմանեաց ի տեղիս տեղիս գործա-

*

կալս առանձինն, գաղի կոչեցեալ, որք էին հարկահանք անկախք յիշխանութենէ ոստիկանաց: Այլ ոչ հաճոյ թուեցաւ այս յաչս ոստիկանաց, զի հանէր ի նոցանէ զաղբիւրն կարեւոր արդեանց նոցա: Արպէս Ամր, որ նուաճեալ էր զՆգիպտոս և ոստիկան էր նորա՝ բողոք եբարձ ընդդէմ այսր հրամանի Օմարայ, թէ «զիսորդ լինիցի այս, թէ զեղջիւրաց կովուն ևս ունիցիմ, իսկ զկաթն օտարք կթիցեն»:

Օրէնք և սահմանադրութիւնք Օմարայ, որովք կարգաւորեաց զնիւքին և զարտաքին վիճակ մահմետականաց՝ մինչև ցայսօր հիմունք օրինաց համարին յամենայն աշխարհս մահմետականաց:

Յետ արիւնահեղ պատերազմին Օմմայեանց ընդ առաջնորդութեամբ Մուաւեայ ընդդէմ Ալիայ, որ պարագլուխն համարեալ էր և պաշտպան վաղեմի կարգաց և սովորութեանց՝ վախճան առնուն ժամանակք նախկին ամիրապետաց և յեղանակի վարչութեան նոցա: Յաղթութիւնն Մուաւեայ ոչ միայն սկիզբն հղեւ նորոց կարգաց և վարչութեան, այլ և ի նմանէ և այսր անկաւ ի մահմետականս հերձուածն երեւիլ ի Սուննիս և ի Շիիս, որոյ հերձուածոյն բաղմադիմի հղին հետեանք ի դարս դարս ի պատմութեան մահմետական ազգաց:

Բ.

Հիմնադիր հարստութեանն Օմմայեանց զոր Մահմետ ձայնէր Աղբատ՝ առ Օմարաւ էր ոստիկան Վամասկոսի, և կարի կարճեալ էին իրաւունք նորա. առ Օթմանաւ ընկալաւ նա զոստիկանութիւն ի վերայ ամենայն Նսորոց և յոյժ ընդարձակեցաւ իշխանութիւն նորա: Իսկ իբրեւ հղեւ ամիրապետ՝ եղ զաթոռ իւր ի Վամասկոս, որ

եղև և մնաց քաղաքամայր ամիրապետաց ընդ բովանդակ ժամանակ տէրութեանն Օմմայեանց, (յսմա 661—750):

Վաղաք կարի վաղեմի է Վամասկոս, շինեալ վաղագոյն քան զսկիզբն պատմական ժամանակաց: Անդատին ի Հին դարս երևելի էր նա ընդ բովանդակ Փոքրն Ասիա, և թագաւորք նորա իշխէին ի վերայ ամենայն Ասորւոց: Վասն դրիցն պատշաճութեան դեռ ևս ի կանուխ ժամանակս վայր միջակ եղև Վամասկոս, յորում ի հաղորդութիւն գային իրերաց ժողովուրդք աշխարհաց աշխարհաց և փոխանակէին զվաճառս ընդ միմեանս, վասն որոյ և ընդ հուպ բարգաւաճեցան ի նմա կեանք քաղաքային: Չին ժամանեալ լաւ մեզ տեղեկութիւնք, թէ յորում վիճակի լեալ իցէ Վամասկոս ի ժամանակս տիրապետութեանց Ասորիստանիայց, Վաղդէացւոց, Ռաբիւացւոց և Պարսից. առ Նզեկիէլի մարգարէին և եթ են տեղեկութիւնք կարճաւօտք զնմանէ: Աղէքսանդր Մեծն յետ յաղթութեանն առ Իսսոս գետով եղիտ ի Վամասկոսի զդանձս և զհարձս Վարսհի արքային: Յետ Աղէքսանդրի էր Վամասկոս ընդ իշխանութեամբ Սելեւեանց, և զկնի՝ առ Տիգրանաւ տիրեցին նմա Արշակունիք Հայոց, իսկ յետ պարտութեանն Տիգրանայ Մեծի ի Պոմպէոսէ՝ անկաւ բովանդակ երկիրն Ասորւոց ընդ իշխանութեամբ Հռովմայեցւոց, որոց փոխհեպատոսք յաճախակի նստէին ի Վամասկոս: Ի քաղաքի յայսմիկ քարոզեաց Պաւղոս առաքեալ, աստ շինեաց և Թէոդոս կայսր տաճար Աստուծոյ. իսկ Վիոկղեոիանոս նորոգեաց զհին պարիսպս նորա: Ըստ պատերազմաբն Բիւզանդացւոց և Պարսից կարի անշքացաւ քաղաքն աւերածովք: Աւերակք պարսպացն, որք գոն մինչև ցայսօր՝ վկայ են

ընդարձակութեան նորա ի ժամանակին յորում տիրեցին նմա Արաբացիք:

Ի ժամանակս Օմմայեանց և ևս ընդարձակեցաւ և պայծառացաւ Պամասկոս. լի և հոծ էին հրապարակք նորա վաճառօք և կիրտուածովք հրեցունց մասանց աշխարհի. զեռային ի նոսա՝ ժողովուրդ անհամար և գործք ճարտարապետացն Ռիզանդիոյ զարդարէին զնոսա: Սուաւիա շինեաց ի քաղաքին իւր ապարանս. այլ մանաւանդ Վալիդ Ա. ճոխացոյց և զարդարեաց զայն: Յայսմ ժամանակի ապարանք ամիրապետաց պճնէին յոսկի և ի մարմարին, ձեղունք նոցա, որմունք և յառակք յօրինեալ էին միւսիոնաւ, շատրուանք ջրոց սփռէին զով ամոքարար, որոց և կարկաջք և մրմունջք նիրհ քաղցր աչաց բերէին: Այսամք հաւուց հրգեցողաց գեղգեղէին զծայգ և զցիրիկ ի մէջ ոստոց սաղարթախիտ ծառոց և հրին հրին բուսոց պատուտակաց: Ի ներքս ի սրահսն կէին գեղեցիկքն ի կանայս աշխարհի, որոց սպաս հարկանէին ստրուկք զգեցեալ ի հանդերձս մետաքսեայս յերևելիս, հրփնիրանգն գունովք: Այլ և բազում վիպասանք և բանաստեղծք, հրգիչք և նուագահարք բնակէին յապարանս անդ ի խրախուժիւն և ի զովեստ ամիրապետաց:

Ի նախնունմն վիճակ կանանց յապարանս ամիրապետաց չէր այնպէս վատթար և ստորին, որպէս եղև ի յետոյ ժամանակս յաշխարհս մահմետականաց. այլ վայելէին նոքա յաղատութեան, և մասն կարևոր ունէին ի վճիռս քաղաքային գործոց, այնպէս զի հրբեմն նոքին իսկ էին ճշմարիտ իշխանք պետութեանն (առ Բբղլ-Մելիքաւ): Իսկ ի ժամանակաց անտի Վալիդի Ռ. (յամն 743—744) մուծան հարձանոցք (հարէմք) և փոխեցաւ վիճակ կա-

նանց: Ի Բիւզանդիոյ ընկալան ամիրապետք զսովորութիւնն ունելոյ ներքինիս ի ծառայութիւն տիկնանց և ի պահպանութիւն հարձանոցաց, և յայնմհետէ կզին ներքինիք արք կարևորք ի դրունս իշխանաց արևելեան ազգաց: Ի Պարսկաստանէ մուծաւ սովորութիւնն ըմպելոյ զգինի, թէպէտ և արգելու Պուրանն ի կիր արկանել զայն:

Խէպէտ և ամիրապետքն Վամասկոսի զեղիք և շուայտք էին առ հասարակ, և ոչ ունէին փոյթ զերաց վարչութեան՝ այլ էին նոցա ինչ ինչ պարտիք, զորովք չէր մարթ նոցա զանցանիլ: Առաջինն ի պարտուց աստի և ծանրագոյնն քան զամենայն՝ էր կրթալ հնգիցս յաւուր ի մզկիթն ի պաշտել զկարգաւորութիւնս հասարակաց աղօթից: Յաւուրս ուրբաթուց հարկ էր ամիրապետաց քարոզել ժողովրդեանն. յայտոսիկ աւուրս, մանաւանդ եթէ տօն դիպէր հանդիսաւոր՝ մեծաւ շքով իջանէին նոքա ի մզկիթն, զգեցեալ հանդերձս սպիտակս և փեղոյր սրածայր ի դուին. ելանէին այսպէս յամբիոնն և քարոզէին անտի: Չայս առնէին նոքա և յաւուրն յորում ընտրէին յամիրապետութիւն: Այլ և հարկ էր նոցա ըստ վաղեմի սովորութեան նստել յաթոռ դատաստանի և դատել զէնոքին իսկ էին աւագ դատաւորք աշխարհին իւրեանց: Արտաքին նշանք պատուոյ և աստիճանի ամիրապետաց էին մատանի կնքով և դաւազան ի ձե զայիսոնի:

Յորժամ դադարեաց հարստութիւնն Օմնայեանց և տիրեցին Աբբասեանք՝ անկաւ յայնժամ Վամասկոս ի մեծութենէն և կղերբիւ զմի ի. քաղաքաց գաւառաց. փոխանակ նորա ամբարձաւ Բաղդադ քաղաք և կղերթոռանիստ Աբբասեանց առ կրկնորդաւ ամիրապետաւ այսր տոհմի:

Ի ժամանակս Աբբասեանց ի պատուի մեծի եղևն Պարսիկք ի դրանն արքունի և կարևորք յիրս վարչութեան, որք և աւագ զործակալք էին պետութեանն: Մուծան յարքունիս բարք և սովորոյթք Սասանեանց Պարսից, զորոց և զտօնս սովորեցան տօնել Արաբացիք, զՆապրուզն, զՄիհրկանն և զՌամ: զտարագ Հանդերձից նոցա զգեցան և զգիեղոյր նոցա սեաւ կոնաձև: Յայսրմ ժամանակի հմուտ և սովորութիւնն խիւլայից, այս ինքն է Հանդերձից ասղնագործից, ոսկեթել գրուածովք ի վերոյ, զորս տային ամիրապետք ի նուէր:

ՅՆՀիտ փոփոխութեանց բարուց յարքունիս և ի սունս մեծամեծաց եկին և խլրտմունք և տատանումն մտաց յիրս կրօնից: յարեան աղանդք նորք, որք մուծին ի հաւատալիս իւրեանց նորոգութիւնս, և յուլացան առ հասարակ ամենեկեան ի հաւատոյս:

Յերիս դասս տրոհեալք էին գաւառքն ըստ վարչական և քաղաքական հանգամանաց, առաջին՝ երկիրն սուրբ, որ էր Մեկկէ և շրջակայք նորա, երկրորդ՝ աշխարհն յորում էին երկոքին քաղաքքն նուիրականք Մեկկէ և Մեդին, այն է բուն Արաբիա (Higaz), և երրորդ՝ այլ ամենայն աշխարհք պետութեանն: Առ Մուսուլեաւ պետութիւնն Արաբացւոց տրոհեալ էր ի նահանգս տասն, յորոց միոյն անուն կոչէր Հայաստան: Առ նախկին Աբբասեամբք նահանգք երկոտասան էին, յորոց մին էր Միջագետք (Չէզիրէ) հանդերձ Հայովք և Ատրպատականաւ: այլ յետոյ անջատեցան Հայաստան և Ատրպատական ի Միջագետաց և եղևն նահանգ առանձինն: Աւագ գործակալք ի վերայ նահանգաց էին ոստիկանք, որոց իրաւունք և իշխանութիւն ընդարձակ էին յոյժ: Օմմայեանք հանին յոստիկանաց զտեսչութիւնն ի վերայ գանձուց և

դատաստանաց, որք յանձն արարան առանձինն գործակալաց, և դուն ուրիշ ունէին ոստիկանք զտեսչութիւնն գանձուն և դատաստանաց, զոր տային նոցա կրբիմն ամիրապետք ի նշանակ սիրոյ և հաւատարմութեան նոցա: Ի ժամանակս ամիրապետութեան Եղիշի Ա. (յամն 680—683) հմուտ սովորութիւն կաշառօք ստանալոյ զիշխանութիւն ոստիկանութեան. իսկ զկնի և ևս վատթար սովորութիւն հմուտ ի նոսա, զի ոստիկանք կային մնային ի դրունս և յապարանս ամիրապետաց, իսկ զաշխարհ իշխանութեանն իւրեանց վարէին ի ձեռն հաւատարիմ արանց իւրեանց. և սոքա ամենայն ջանիւք զհետ լինէին՝ ըստ չափու հնարից և կարից իւրեանց յաւելուլ զեկամուտս և զկողոպուտս յաշխարհէն յօգուտ անձանց իւրեանց և տեարց ոստիկանաց:

Ըստ նուազել իշխանութեանն ամիրապետաց ի ժամանակս Աբբասեանց՝ առաւելուն իրաւունք և իշխանութիւն ոստիկանաց, որք զրեա թէ անկախք էին յամիրապետաց. շատանային ամիրապետք այսու և եթ, զի ծանիցին կրօնապետ և զլուի ամենայն մահմետականաց: Սոքա տիրէին միայն ի վերայ նահանգին՝ յորում էր քաղաքն նոցա աթոռանիստ:

Առ Աբբասեամբք սահմանեցաւ պաշտօն աւագ հրամանատարաց (վէզիրք), որք էին սպարապետք ամենայն զօրաց պետութեանն և առաջին խորհրդականք ամիրապետաց. նոքօք վճարէր ամենայն գործ պետութեանն, և ի ձեռն նոցա էր մօլտն և կն դրան արքունի: Այլ իշխանութիւնն նոցա կրբիմն ածէր և կրբիմն նուազէր ըստ բուսոյ բարուց և հաճոյից ամիրապետաց:

Ի դիւրեւ զհաղորդութիւնս ամիրապետաց ընդ ոստիկանս՝ յօրինեաց Մուաւիա տուն դպրաց, յորում հանէին

պատճէնս յամենայն թղթոց, ուր յամիրապետէն յղէին առ ոստիկանս կնքեալք մատանեաւ նորա: Նոյն և սահմանեաց սուրհանդակս թղթատարս ըստ օրինակի Իւզանդացւոց կամ Պարսից: Ի ձեռն սուրհանդակաց յետոյ ժամանակաւ և հասարակ մարդիկ յղէին թուղթս: Նր առ Երաքացիս և սուրհանդակ թղթատարութիւն աղաւնեաց: Սահմանեալ էին և այլ ևս ատեանք հարկաց, համարակալութեանց և արքունի ստացուածոց:

Նրորորդն յամիրապետս Եբրասեան տոհմին ասէր, թէ հարկ է ամիրապետին ունել դատաւոր արդար, տեսուչ իրաւասէր ի վերայ ներքին բարեկարգութեանց, հմուտ պաշտօնեայ ի վերայ գանձուն արքունի և հաւատարիմ պետ սուրհանդակաց: Այլ անկ է գիտել, զի տեսուչքն բարեկարգութեան ի սկզբան անդ պետք էին թիկնապահ զօրաց ամիրապետաց. իսկ ուր պետքն կոչէին սուրհանդակաց՝ գործ էր նոցա ի մէն մի նահանգի պետութեանն դիտել զամենայն և տալ տեղեկութիւնս ամիրապետաց, մինչ զի յանկազոյն ևս է կոչել զնոսա վերատեսուչս գաղտնի ոստիկանութեան ըստ այժմուս: Վոյն նաև դէտք և լրտեսք առ նոսա:

Յեղանակ վարչութեան գանձուն անկերպարան իմն առ Օմայեամբք և որիշ որիշ յեղանակաւ վարէին ի նահանգս նահանգս, ամենայն ուրեք ըստ վաղեմի սովորութեան տեղւոյն, յարեմուտս ըստ յեղանակի Իւզանդիոյ և յարեւելս՝ ըստ Պարսից: Սահմանադրութիւնն Օմարայ Ա. յաղագս հարկաց յար և նման էին օրինացն Խոսրովայ Անուշուուանայ: Հանդոյն սմին մուծին Արաբացիք ի կիրառութիւն առ իւրեանս և զափս և զկշիռս և զդրամս ազգացս այսոցիկ: Առ Եբրասեամբք իսկ ոչ սահմանեցաւ ճշգրիտ յեղանակ հարկացն ժողովելոյ. քանզի

մէն մի նահանգի էին ուրոյն ուրոյն վիճակ և իրաւունք, ըստ պայմանաց դաշինն, յորժամ նուաճեցան ընդ իշխանութեամբ Արաբացւոց, կամ ըստ արտունութեանցն, զորս տուեալ էր նոցա ամիրապետաց:

Հարկք նահանգաց մտանէին ի գանձարանս ոստիկանաց, որք ընդին անտի զպիտոյս զօրաց և զայլ ծախս վարչութեան նահանգին, իսկ զմնացուածսն յղէին ի գանձն արքունի առ ամիրապետս: Ըստ նուազել իշխանութեան ամիրապետաց և առաւելու իրաւանց ոստիկանաց՝ նուազեցան և հասքն արքունի, զի ոստիկանքն զմնացուածս հարկաց ոչ յղէին այլ ևս յարքունիս:

Տեսակք հարկաց ի ժամանակս Աբբասեանց էին այսոքիկ. 1) Հարկ հողոյ ըստ երկց տեսակաց նորա, այս ինքն է ա) ըստ չափու հողոյն, բ) ըստ եկամտից և գ) ըստ կապալոյ. 2) Հարկ ստացուածոց. 3) Տասանորդ ի նաւաց. 4) Հինգերորդն յարդեանց մետաղաց և յարօտից. 5) Պիւսահարկ նուաճելոց. 6) Սակ տանց դրամահատութեան. 7) Հասք մաքսից. 8) Սակ աղահատից և ձկնատեղեաց. 9) Հարկ վասն շինելոյ ի շուկայս և ի հրապարակս քաղաքաց կրպակս. 10) Հարկ ջրաղացից և գործատանց, (որպէս ի Պարսկաստանի գործատունք վարդիջրոյ). 11) Հարկ յիրաց պաճուճանաց:

Պատմագիրք ոմանք Արաբացւոց, Իբն Խալիուն, որ եկաց ըստ Հէջրի յամս 158—170, յամս Տեհր 775—786, Սողամայ (վսխճ. յ337 ամին Հէջրի, 948—9 ամի Տ.) Իբն-Խորդադբէզ (255—59 Հէջրի, յ870—92 ամի Տ.) աւանդեն տեղեկութիւնս քանի մի կարծաւօտս յաղազս վարչութեան գանձուն առ Աբբասեամբք և սակի հարկացն միոյ միոյ նահանգի: Ըստ վկայութեան Իբն-Խալիունի ի միջոցի ամաց 775—786 միա-

Համուռ գումար արծաթոյն, որ հմուտ ի գանձն արքունի՝ էին 411 միլիոնք դրամոց. ըստ Առդամայ յամս 819 — 20 գումար գանձուն էին միլիոնք դրամոց 371 և կէս. ըստ Խորդադբէգի ի միջոցի 845—74 ամաց հապն արքունի գանձուն ոչ առաւելան քան զ293 միլիոնս դրամոց: Օպատճառս նուազման արքունի հարկաց ամ ըստ ամէ դիւրին է մակաբերիլ ի պատմութեանէ անտի պետութեանն ամիրապետաց: Յարաժամ կռիւք և խռովութիւնք, հրկպառակութիւնք ի ներքոյ և պատերազմունք արտաքոյ, շոյլութիւնք ամիրապետաց և անյապուրդ ընչասիրութիւն ոստիկանաց ապականեցին առհասարակ զաշխարհն ամենայն, և մինչդեռ կեղեքէին զժողովուրդն ոստիկանք վասն հարկաց՝ ունայն էր յարծաթոյ գանձն ամիրապետաց. վասն այսորիկ և հմոյծ ամիրապետն հրկրորդ յԱբբասեանց ի վարձու տալ զնահանգն ոստիկանաց, ուր կշռէին նմա զարծաթն ըստ որոշեալ սակի:

Սակ հարկին որ ելանէր ամի ամի ի Հայաստան աշխարհէ՝ ըստ վկայութեան Իքն-Խալիւնի էր 13 միլիոն դրամոց. ըստ Առդամայ ինն միլիոնից և հարիւր հազարաց. իսկ ըստ Խորդադբէգի չորից միլիոնից: Այլ նահանգք քանի մի հնոյն Հայաստանի համարեալ էին ի մասունս Ատրպատականի և Միջագետաց:

Որպէս յիշատակեցաք ի վեր անդր՝ առ Աբբասեամբք գործակալք պետութեանն Արաբացոց և մանաւանդ տեսուչք գանձուն Պարսիկք էին և Յոյնք, որք և վարէին լիզուօք իւրեանց. այլ և արծաթ և ոսկի ամենայն, որ էին ի կիրառութեան՝ Պարսից էին և Իւլզանդացոց: Իսկ իբրեւ նստաւ յաթոռ Աբդը-Մեկէ՝ ձեռն էարկ ի փոփոխութիւնս կարեւորս. փոխանակ Յունաց

և Պարսից եղ գործակալս մահմետական կրօնիւք, հմոյծ ի կիրառութիւն զլեզուն Արաբացւոց ի գործս վարչութեան, և կոխիաց դրամ արաբացի գրովք, (յսմի Տեառն 717—718): Սահմանեաց ի պետութեանն կշիռ հասարակաց, որով ամենեքին վարեցին, և դրամոյն կշիռ ⁷/₁₀ մսխալաց, իսկ դահիկանին (դենար) կշիռ միոյ մսխալի: Վրամոցն ի պղնձոյ բազում յոյժ էին տեսակք, ըստ կշռոյ նոցա և ըստ մեծութեան: Ե վերայ դրամոց ոսկւոյ և արծաթոյ կոխէին ամիրապետք զանուանս իւրեանց, իսկ ոստիկանաց էր հրաման կոխել զանուանս իւրեանց ի վերայ պղնձոյ և եթ: Մինչև ցայս վայր յայտնի են վայրք 160, յորս հատանէին դրամք, և որոց անուանք դրոշմեալ տեսանին ի վերայ դրամոցն Արաբացւոց: Բազում անգամ փոխանակ անուանց քաղաքացն, յորս հատեալ են դրամքն՝ դրոշմեալ են անուանք նահանգացն, յորս էին քաղաքքն. զոր օրինակ դնի Ատրպատական (Ադերբեյջան) փոխանակ Արտաշիլայ (Արդեբիլ), Հայաստան (Արմինիա) փոխանակ Վուհայ (Վեբիլ), Սիւնիք (Արրան) փոխանակ Պարտաւայ (Վէրդան): Այլ երբեմն դնին անուանք քաղաքացն և նահանգացն ի միասին. զոր օրինակ Հարունապատ և Հայաստան: Ե վերոգրեւորոց երեւի, զի և ի Հայաստան աշխարհի էին դրամատունք քանի մի, յորս կոխէին դրամք: Ե մերում ժամանակի գոն դեռ ևս դրամք կոխեալք յԱւրմիս, յԱմիդ, ի Պարտաւ, ի Վուհին, ի Մարիդին, ի Մծբին, ի Տփղիս և յայլ տեղիս, որք ամենեքեան ի սկզբանէ անտի Ր. դարուն համարեալ էին մասունք Հայաստան նահանգին:

Օխուրութիւնն Արաբացւոց գիր ի վերոյ էր բան զՅունաց և Պարսից վասն բարիոք կարգաց և կարգա-

ւորութեանց, որք զամ մի սահմանեալք յՕմարայ՝ ոչ փոփոխեցան յիտոյ, իբր զի չէք յիշատակութիւն առ պատմագիրս Արաբացւոց, թէ յաջորդացն Օմարայ մերձաւորաց փոփոխեալ իցէ ինչ ի կարգացն այնոցիկ: Յինուորք նոցա հլու էին հրամանատարաց իւրեանց և արիասիրտք: Թռչակ կարգեալ էր նոցա բաւական. կրօնք քաջաւոր էին նոցա ի հանդերձեալ կիանս և յոյս կողոպտւոյց յաստիս: Ըստ սահմանադրութեան Սուրանին ամենայն զինուոր ունէր մասն յաւարէ թշնամեաց, վասն որոյ և զինուորութիւնն առ նոսա, որպէս ի վեր անդր յիշատակեցաք զամ մի՝ ոչ միայն գործ էր աստուածահաճոյ, այլ և արդիւնաւոր: Եւ Օմմայեամբք ի սուղ ժամանակի ուսան Արաբացիք զարուեստ պատերազմի ի Բիւզանդացւոց և ի Պարսից. զօրավարք նոցա, ըստ օրինակի Բիւզանդացւոց, աւուր միոյ ճանապարհաւ հեռի ի թշնամեաց՝ դակիշ գործէին, գորով շարտաւոր փակէին և փոս հատանէին: Յաշխարհս նուաճելոց ի պատշաճաւոր վայրս կազմէին բանակ մնայուն, յորում բռնակէին զինուորք նոցա հանդերձ ընտանեօք իւրեանց և ընդունէին թռչակ յարքունուստ: Ի յիտոյ ժամանակս փոխանակ տալոյ նոցա զթռչակն՝ տային նոցա աշխարհ մի, յորոյ յեկամտիցն կերակրեսցին. այլ գործիւ զերկիր յաշխարհին ոչ էր նոցա հրաման, քանզի օրէնք մահմետականաց արգելուն նոցա զերկրագործութիւն. զի անկ է նոցա կեալ զինուորութեամբ: Բանակն Ատրպատականի ի սկզբան անդ դնէր ի Մարաղայ, ապա փոխեցաւ յԱրտաւիր:

Եւ Օմարաւ միոյ միոյ մահմետականի էր թռչակ ամ ըստ ամէ 500—600 դրամոց. իսկ առ Աբբասեամբք ընդունէր հստեակն դրամս 80 յամսեանն, իսկ հեծեալն

դրամն 160: Աօրացն Արաբացւոց թիւ առնախկին ամիրապետօք յՕմմայիան տանէ էր իբր 60 Հազարաց, յորոց վերայ ծախէին ամի ամի դրամք 60 միլիոն, ապա ուրիմն դրամք Հազար ըստ զինուոր: Այլ իբրև նուազեցաւ գանձն արքունի վասն յոռի մատակարարութեան՝ պակասեցաւ սակ թոշակի զօրացն, կամ թէ ոչ գայր ճշգրտութեամբ ըստ սահմանեալ ժամանակաց:

Աէնք արաբացի զօրուն էին որպէս և յառաջն՝ սուսիր, նիզակ և ասպար, աղեղն և կապարձք և զլահք. էին նոցա և մեքինայք պաշարման և քարաձգութեան ըստ օրինակի Յունաց: Առ ի դիւրել գշուս և զշարժմունս զօրաց և զաղխից նոցին՝ յարդարէին խնամով զուղիս. զաղխս բանակին և զօրաց փոխէին ի տեղուջէ ի տեղի բարձեալ ի վերայ ուղտուց: Վասն այսր ամենայնի ծախէր արծաթ մեծագումար. որպէս զի ի կազմաւորութիւն բանակի միոյ 40 Հազար զինուորաց ի չուել յաշխարհն Սակաստան՝ ծախեցան առ Աբդը Մեկիքաւ երկու միլիոնք դրամոց: Ըստ ածիւ իշխանութեանն Արաբացւոց առաւելոյր և թիւ զօրաց նոցա ևս քան զևս. առ ամիրապետան Մայմունաւ (816—7) թիւ զօրաց բանակին, որ պահէր զաշխարհն Իրան՝ էր 125 Հազարաց: Ըստ այսմ փոփոխէր և կազմութիւն զօրաց նոցա ըստ ազգի ազգի. զի զինուորք արաբացի ծննդեամբ պակասէին զամ քան զգամ և յաւելուին զինուորք ի նուաճեալ ազգաց, յորոց բազումք ընդունէին զկրօնս մահմետականաց և մտանէին ի զինուորութիւն նոցա յուսով Հարուստ աւարաց: Ի սուղ ժամանակի գունդ առանձինն կղնն նոքա, որում տուաւ պաշտօն արքունի թիկնապահաց: Բայց այս ձեռնարկութիւն ամիրապետաց ֆեսասկար յոյժ եղև վասն պիտութեան

նոցա, զի զօրավարքն թիկնապահաց ընդ հուպ այնքան զօրացան յարքունի դրանն և զայնպիսի զգեցան իշխանութիւն՝ մինչև նստուցանել զոք յաթոռ ամիրապետութեան կամ ընկնելու յաթոռոյ ըստ կամի իւրեանց. այլ թող զայս և բնակիչքն Նաղդադայ և առհասարակ Նրաբացիք խեթիւ ոչօք հայէին ընդ այս, զի զանց արարեալ ամիրապետաց Նրաբացուովք՝ յայլոց ազգաց ընտրէին իւրեանց թիկնապահս:

Գ.

Յարաբիրութիւնք մահմետականաց ընդ ազգսն, որք չիցին մահմետական կրօնիւք՝ սահմանաւ կն ի Սուրանի, որ պատուիրէ հաւատացիլոցն մարտնչել ընդ նոսա ցանգ, մինչև ածցին ի մահմետականութիւն կամ յաղթեալ արկցին զնոսա ընդ ծառայութեամբ իւրեանց: Յորժամ մտանէին ազգքն օտաւք ի դաւանութիւնն մահմետականաց՝ ընդունէին զամենայն իրաւունս առն մահմետականի. իսկ եթէ մնային ի դաւանութեան իւրեանց՝ կէին այլովք սահմանօք և կարգօք իբրև հպատակք և հարկատուք յաղթականաց իւրեանց: Եւ քանզի յաւուրցանտի Մահմետի ծաւալեցաւ շուրջանակի իշխանութիւնն Նրաբացոց ի վերայ ազգաց քրիստոնէից՝ վասն այսորիկ և յարաբիրութիւնք նոցա և պատմութիւն վիճակի քրիստոնէից ընդ իշխանութեամբ մահմետականաց սկսանին յօրէ անտի ծաւալման կրօնիցն Մահմետի. սա ինքն Մահմետ յաղթեաց քրիստոնէայ ժողովրդոցն որք ի հարաւակողման Նրաբիոյ և կռեաց ընդ նոսա դաշինս, որք պահին մինչև ցայսօր:

(Օմար մերժեաց արտաքս յՆրաբիոյ գհամօրէն քրիս-

տոնհայս. արգել այլոց ազգաց խօսիլ և ընթեռնուլ մատհանս յարաբացի լիզու. բայց սահմանադրութեանցդ ոչ էր նպատակ հալածել կամ նեղել զդաւանողս օտար կրօնից, այլ զի Արաբացւոց միայն լիցի աշխարհն Արաբիա, և զի մի խառնեցին մահմետականք ընդ օտարս և մի մոլորեցին յօրէնս նոցա. քանզի թոյլ հո քրիստոնէիցն մերժելոց յԱրաբիոյ՝ առնուլ ընդ իւրեանս զինչս և զստացուածս իւրեանց, և հրամայեաց տալ նոցա յաշխարհս նուաճեալս պետութեանն իւրոյ՝ երկիր նովին չափով, ուրքան էր նոցա ի հայրենի աշխարհին իւրեանց յԱրաբիա: Սոյնպէս և յորժամ էառ Օմար զԲուսաղէմ՝ կռեաց ընդ ժողովրդեան քաղաքին դաշինս ուխտի, թէ մի ձեռն արկցէ յազատութիւն քրիստոնէից և յեկեղեցիս նոցա և մի յինչս նոցա և եկեղեցեաց և վանաց նոցա: Իսկ յորժամ տիրեաց նա Ասորւոց՝ եդ ընդ նոսա այլ պայմանս, որոյ սահմանադրութիւնք մինչև ցայսօր համարին օրէնք յարաբերութեանց մահմետական ժողովրդոց ընդ քրիստոնեայս: Չայս թուղթ պայմանի ըստ Արէմէրի (յէջս 102—4) ածեմք աստ ի ներքս բովանդակ ի բարւոք վերահասութիւն հանգամանաց կենաց քրիստոնէից առ նախկին ամիրապետօք:

«Անուամբն Աստուծոյ, գթածին և ողորմածին: Այս է թուղթ առ Օմար Իբն Քատտաբ իշխան հաւատացիլոց (մալիմանաց), ի քրիստոնէից քաղաքին (այս անուն):

Յորժամ մտէք դուք յայս աշխարհ՝ աղաչեցաք զձեզ վասն ապահովութեան (աման) կենաց մերոց և ընտանեաց, ընչից մերոց և վասն հղբարց մերոց հաւատացիլոց. և խոստացաք ձեզ՝ զի մի շինեսցուք յայնմձհտէ ի քաղաքի աստ և շուրջ զնովաւ վանս և եկեղեցիս, մի մենաստանս և մի անապատս ի նորոյ, և մի նորոգեսցուք զա-

ւերևալն անդրէն և զայնոսիկ որ ի քաղաքամասին անդ
 մահմետականաց իցին. զի մի արգելոյութ քաղաքական-
 աց՝ ունել յիկեղեցիս մեր բնակութիւն զերիս գիշերս,
 և զի կիրակրեսցուք մեր զնոսա. զի մի ընկալցուք և
 մի պահեսցուք ի տունս մեր և յիկեղեցիս մեր դէտս և
 զամենայն այլ թշնամի մահմետականաց. զի մի ուսուս-
 ցուք որդւոց մերոց ընթեռնուլ զՊուրանն. զհաւատա-
 լիս կրօնից մերոց մի պաշտեսցուք յայտնապէս և մի յա-
 րեցուցուք զոք ի պաշտամունս մեր: Այլ և մի արգի-
 լուցումք զոք յազգակցաց մերոց, իթէ կամիցի ունել
 զկրօնս մահմետականաց. զի պատուեսցուք զմահմետա-
 կանս, և յոսն կացցուք ի տեղեաց, իթէ կամիցին նոքա
 նստիլ, զի մի նմանեսցուք նոցա իթէ տարազու փեղու-
 րաց իցէ և իթէ ապարօշից, իթէ ի կօշիկս և իթէ ի
 գերծումն հերոց: Խոստացաք մի վարիլ լիզուաւ նոցա,
 և ոչ անուանս մեզ դնել ըստ անուանց նոցա, մի նստիլ
 ի վերայ թամբի և մի սուսիր ածել ընդ մէջ, մի առնուլ
 գնոց զէնս և մի արկանել զանձամբ, և մի գրել ի վերայ
 մատանեաց մերոց բառ արաբացի, մի վաճառել գինի. զհերս
 ի վերոյ ճակատուց մերոց գերծուլ և հանդերձիւք մերովք
 վարիլ յորում վայրի և իցեմք: Օ՛ր գօտի ածցուք ընդ
 մէջս, մի դիպուք խաչ ի վերայ տաճարաց մերոց, մի տար-
 ցուք զխաչն և զսուրբ զգիրս մեր ի շուկայս և ի հրապա-
 րակս մահմետականաց, զի զզանգակս տաճարաց մերոց
 մի ուժգին հարկանիցեմք, և մի բարձր ձայնիւ ընթերց-
 ցուք զհոգևոր մատենանս մեր յաղօթարանս մեր, իթէ
 մահմետական ոք առ երի կայցէ. զի մի արասցուք թա-
 փօրս հանդիսաւորս արմաւենեօք և խաչիւք. և մի ի
 ժամ թաղման ննջեցելոց մերոց ձայնիւ մեծաւ կրօնացուք
 և մի մոմեղէնս լուցցուք ի շուկայս և ի հրապարակս

մահմետականաց. զի մի կալցուք ստրուկս՝ որք լեալ ի-
ցին յառաջագոյն ստրուկք մահմետականաց, և զի մի
դիտուցուք զմահմետականն ի տան իւրում: Երբ և ըն-
թերցաւ Օմար զայս թուղթ պայմանաց՝ յաւել յանձ-
նէ ձեռք իւրովք. «զի մի հարցուք զոք մահմետական:
Չայս ամենայն խոստանամք պահել մեք և հաւատա-
կիցք մեր. և փոխանակ սոցա ընդունիմք ի ձէնջ ապա-
հովութիւն (կինաց և ստացուածոց մերոյ). և եթէ վրի-
պեսցուք իւրք յամենայնէ ի սոցունց, զոր խոստացաք,
և յորս հարկեցուցէք դուք զմեզ՝ պակասեսցէ ի մէնջ
պաշտպանութիւն ձեր, և դուք զերծ լիջիք առնել ընդ
մեզ զոր օրինակ ընդ հետողս և ընդ ապստամբս»:

Ընդ ամենայն ժամանակս իշխանութեան իւրոյ զհետ
լինէր Օմար, զի սահմանադրութիւնքն իւր կատարես-
ցին ճշգրտութեամբ, և ոչ տայր թոյլ քրիստոնէից վարել
պաշտամունս ի պետութեանն: Երբ խնդրեաց մի ոմն
յոստիկանաց հրաման ի նմանէ յաղագս կարգելոյ զքրիս-
տոնեայս ի գործակալութիւն արքունի՝ զայս ինչ ևս
նմա պատասխանի Օմար. «մի տայք թոյլ անհաւատից
միջամուխ լինել ի գործս մեր, մի տայք նոցա զայն, զոր
Նստուած արգել և մի յանձն արասջիք նոցա զգանձս
ձեր: Յուշի կալջիք զպատուիրանս զայսոսիկ, զի են ի
նոսա ճշմարիտ սկզբունք կենցաղավարութեան»: Եւ
լում ումեմն գրեաց Օմար զթուղթս զայս. «որոյ իցէ
ատենադպիր քրիստոնեայ՝ մի տպրեսցի ընդ նմա և մի
սիրեսցէ զնա, մի նստուցէ զնա առ երի իւր և մի խոր-
հուրդ արասցէ ընդ նմա. քանզի և առաքեալն Նստու-
ծոյ (Մահմետ) և ամիրապետն որ է փոխանորդ նորա՝
ոչ տան թոյլ ունել արքունի գործակալս ի քրիստոնէից
նուաճիլոց»: Երբ և խնդրեաց Մուաւիա բէն Աբու Սու-

*

Ֆիան յՕմարայ Հրաման կարգելոյ ի գործակալութիւն զքրիստոնեայ ոմն Ճարտար արուեստիւ Համարակալութիւն՝ ետ նմա պատասխանի Օմար, թէ «պահսցէ զմեզ Տէր ի չարէ. ընթերցայ զԹուղթն քո յաղագս քրիստոնէին. այժմիկ մեռեալ է քրիստոնեայն այն: Խաղաղութիւն ընդ քեզ»:

Այլ ի սուղ ժամանակի մոռացօնք կղին սահմանադրութիւնքն Օմարայ: Գիտեալ ևս առ նախկին ամիրապետօքն ի տանէն Օմմայեանց ոչ միայն բարձ և պատիւ ընկալան քրիստոնեայք յարքունի դրան, որպէս Ախդալ որ եղև բանաստեղծ պալատանն Աբդը-Մակեբայ, այլ և բազումք կղին արքունի գործակալք:

Օմար Բ. որդի Աբդը-Ազիզայ, զի կարի ջիրմեռանդն էր ի մահմետական կրօնս՝ նորոգեաց վերստին զսահմանադրութիւնս զորս հաստատեալ էր Օմարայ Ա. որ յաղագս քրիստոնեայ հպատակաց: Առ ամենայն կուսակալս իւր յղեաց Հրաման այսպիսի. «Եւ եղև ինձ, թէ ի նախնունմի յորժամ մահմետականք տիրէին գաւառի իրիք՝ ընդ յառաջ կլանէին նոցա անհաւատքն, իսկ մահմետականք պահանջէին ի նոցանէ աջակից լինիլ իւրեանց ի վարչութեան երկրին, իբրու յայն սակս թէ բանիրունք իցին նոքա և հմուտք վարչութեան և հարկահանութեան: Այլ ոչ է մարթ բանիրունս լինիլ և մտացիս այնոցիկ, յորոց վերայ հեղաւ բարկութիւնն Աստուծոյ և մարգարէի նորա: Եւ այս այսպէս ձգեցաւ ցորչափ ժամանակս սահմանեալ էր Աստուծոյ: Ոչ է ինձ յայտ, թէ իցէ՞ արդեօք ուստիկանի ուրուք գործակալ որ ոչ իցէ մահմետական օրինօք. եթէ ծանկայց ուստիկան այսպիսի՝ մերժեցից զնա ի պաշտամանէ իւրմէ: Բանդի առաջին պարտիք ձեր են մերժիլ զնոսա (զքը-

քիստոնեայս) ի պաշտամանց և խափանել զկրօնս նոցա. ապա ուրիմն անկ է ձեզ ածել զնոսա յամօթ և ի նախատինս, զոր սահմանեաց Աստուած վասն նոցա: Չգոյշ լիւրութե, զի մի նստցին քրիստոնեայք ի վերայ թամբի, այլ ի վերայ կապերտից, և մի կանայք նոցա ի թամբս փայտեղէնս կամ ի կաշնոյ, այլ ի գձուձ կապերտս, զոր սփռնն ի սնարս բեռնաբարձ անասնոց, և զի յորժամ հեծանիցին՝ զոտս իւրեանց ի մի կողմն անասնոցն արկցին ի խոնարհ: Չայս ամենայն պատուիրեսցիք խստիւ գործակալաց ձերոց: Հնազանդ լիւրութե հրամանն իմումն:

Խող զայս՝ յաւել Օմար Բ. պատուէր, զի համօրէն քրիստոնեայք գերծուցուն զհերս իւրեանց ի վերոյ ճակատուն և գօտի ընդ մէջ ածցին. արգել նոցա զգետուլ վերարկուս (կապայս), ապարօշս զլիւրոց (տայլէսան) ըստ գիտնոցն մահմետականաց, այլ և զէնս: Յետ այսորիկ հրամայեաց, զի կործանեսցնն առհասարակ զամենայն եկեղեցիս քրիստոնէից, որք շինեալք իցնն ի նորագոյն ժամանակս, այլ արգել արկանել ձեռն յայնոսիկ որք գոյին ի ժամանակին յորում մահմետական կրօնք մոծան յաշխարհն: Ստիկանն Ղաւմասկոսի Վալիթ զեկեղեցին քրիստոնէից յանուն Ս. Յովհաննու արար մրդկիթ մահմետականաց. փոխանակ նորա ետ Օմար քրիստոնէից այլ եկեղեցի, որ չէր նոցա յառաջագոյն: Առ խստմբերութեան կարգացս այսոցիկ բազումք ի քրիստոնէից ընկալան զմահմետական կրօնս: Բայց առ Օմմայեամբք վայելէին առհասարակ քրիստոնեայք ի շնորհս ամիրապետաց, իբր զի ոչ ոք ի նոցանէ հալածեաց և նեղեաց զքրիստոնեայս բաց յՕմարայ Բ:

Իսկ յորժամ ամիրապետեաց տունն Աբբասեանց՝ և ևս յաւելաւ ազդեցութիւն քրիստոնէից, զի նոցին յանձն

տարւր ամիրապետն Մանսուր խուզել և ըմբռնել զմնացորդս տանն Օմմայեանց և զհամախոհս նոցա. այլ թուի թէ կարի տազնապեցին քրիստոնեայք զմահմետականս իշխանութեամբ իւրեանց, ոյր վասն ամբաստան եղև զնոցանէ առ ամիրապետն մեծազօր իշխան մի (Շէքիր իբն Շէյբ). վասն որոյ և ընկեցան քրիստոնեայք յիւրաքանչիւր իշխանութեանց հրամանաւ ամիրապետին: Հանգոյն սմին և ամիրապետն Մեհդի (Մահադի) ըստ ամբաստանութեան մահմետականաց հոռ հրաման, զի մի կալցին ոստիկանք և առհասարակ ամենայն մահմետականք ատենադպիրս իւրեանց ի քրիստոնէից, և սպառնայր հատանել զձեռն այնոցիկ որք ֆնասակար գտանիցին յայսմ իրի: Ողնպէս և Հարուն էռ Ռաշիդ ըղձացիալ համբաւու թէ մահմետական բարեպաշտ իցէ՝ հըրովարտակաւ ընկէջ զքրիստոնեայս իշխանութեանց արքունի գործակալութեան, և հրամայեաց նոցա զգինուլ տարազ հանդերձից այլազգ ի մահմետականաց, և զեկեղեցիս նոցա աւերեաց: Ամիրապետն Մամուն որ ի սկզբան անդ յաջողէր քրիստոնէից՝ յետնուաճելոյ զՂըպտիս և դառնալոյ յԱգիպտոս՝ սահմանեաց կանոնս ինչ ընդդէմ նոցա:

Առ յաջորդօք երկոքումբք Մամունայ և ի սկիզբն իշխանութեանն Մութաւաբէլի տուան անդրէն քրիստոնէից իրաւունք արքունի գործակալութեան, և այնչափ բազմացաւ թիւ գործակալաց քրիստոնէից, զի համօրէն պաշտօնեայք առ ամիրապետին և մօր նորա և աղգականաց նորա, այլ և ամենայն գործակալք գանձուն և զինուորական և քաղաքային գործոց ի քրիստոնէից անտի էին: Արեցին նոքա որոգայթս ընդդէմ մահմետական գործակալաց, զի յօրինեալ ցանկ մի ամենայն ա-

ւառք պործակալաց մահմետականաց և ի վերին երեսս մուծեալ ի ցանկն և զանուանս քանի մի քրիստոնէից՝ ետուն զայն ցՄոթաւաքէլ, թէ արքն նշանակեալք փարթամացեալ են յոյժ դանձուք։ Բայց մահմետականացն կանխեալ ցրեցին զխորհուրդս նոցա և այնպէս ամբաստան եղին զնոցանէ առ ամիրապետն, զի ընկէջ զամենայն քրիստոնեայս յիշխանութեանց իւրեանց, այլ և յամի Տեսուն 849-րդի ետ հրովարտակ, զի ամենայն քրիստոնեայք ի վերոյ զգեստուց իւրեանց արկցեն կապիրտ փոքր դեղին գունով և մի զգինուցուն ի սպիտակս, որով խտրեսցին ի մահմետականաց։ Այնպէս հրամայեաց Մոթաւաքէլ, զի ասպանդակք քրիստոնէից փայտեղէնք լիցին, և տաճարք նոցա կործանեսցին, զըլխահարկ ըստ մարդաթուի կրկնապատիկ լիցի քան զառջինն. զի մի երթիցեն նոքա ի բաղանիս մահմետականաց, այլ լիցին նոցա բաղանիք իւրեանց առանձինն, յորս ծառայեսցեն քրիստոնեայք, և զի մի ունիցին բըրիստոնեայք ի ծառայութեան իւրեանց մահմետականս։ Եւ առ ի հսկել այսմ ամենայնի կարգեցաւ գործակալ յատուկ։

Իբրև ամբ չորք անցին ի վերայ՝ հաստատեաց վերըստին Մոթաւաքէլ զօրէնսն զորս սահմանեաց յառաջագոյն, և զայլս ևս յաւել ի նորոյ, զի մի ունիցին քրիստոնեայք իրաւունս նստելոյ յերիվար, այլ յէշս և ի ջորիս և եթ, զի յետուստ կողմանէ թամբիցն հաստատեսցին գունդս կրկուս փայտեղէնս. ի վերայ տանց նոցա եղաւ սակ հարկի ամ ըստ ամէ տասանորդ մասն զնոց նոցա։ Ի դրունս տանց նոցա եղան փայտեղէն կիրպարանք դիւաց և գիրեղմանք նոցա հաւասարեցան հորոյ։ Ստրկայն քրիստոնէից հրամայեցաւ կրկ ի վերոյ

վարտեաց ձորձս երկուս զանազան գունովք, ի լայնութիւն չորից մատանց: Արգելաւ մահմետականաց, զի մի ուսուցցին զքրիստոնեայս և մի կարգեսցին զնոսս ի գործակալութիւն: Այլ առ յաջորդօք Մոթաւաքէլի մոռացօնք եղին օրէնք նորա, և քրիստոնեայք մտին անդրէն յարքունի գործակալութիւնս և եղին երեւելք ի պետութեանն:

Յորժամ նստաւ յաթոռ ամիրապետութեան Մուկտեղիր-Բիլլահ յամին 908՝ ընկէց զքրիստոնեայս յիւրաքանչիւր իշխանութեանց և հրամայեաց մի կարգել զնոսս յարքունի գործակալութիւն: Նոյն ինքն հտ սպանանել զքրիստոնեայ ոմն Նասր անուն, զի էր ատենադպիր առ առն մահմետականի: Ամիրապետն Ռադիր-Բիլլահ նորոգեաց անդրէն զսահմանադրութիւնս նախորդաց իւրոց ընդդէմ քրիստոնէից: Վերջին եղև սա ամիրապետ անկախ անձնիշխան, զի յայսմ ժամանակի համօրէն քաղաքային իրաւունք ամիրապետաց էին ի ձեռս պետին արքունի թիկնապահաց, որում անուն կոչէր ամիր ալ-ումր:

Այլ ի վերայ այսր ամենայնի օրէնք մահմետականաց արգելուին նոցա միջամուխ լինել ի կրօնական գործս քրիստոնէից, որք յայսմ մասին վայելէին յազատութեան և յանկախ իրաւունս հոգեւոր տնտեսութեան: Սոյնպէս և ամուսնական ինդիլք քրիստոնէից զերծ էին յօրինաց նոցա, բայց միայն եթէ այլն և կինն քրիստոնեայ դիմեալ եկեցցին առ դատաւորն մահմետական: Տուեալ էր քրիստոնէից իրաւունք պաշտելոյ զաղօթս իւրեանց, նորոգելոյ զեկեղեցիս իւրեանց և զվանս ըստ նախկին ձեւոց նոցա, այլ և շինել եկեղեցիս ի նորոյ, բայց մի ի քաղաքս մեծամեծս, ուրանօր մահմետականք առուել

էին թուով քան զքրիստոնեայս: Այլ և վանորայք վայ-
ելէին յինչ ինչ իրաւունս. մարթ էր վանականաց գոր-
ծել զերկիր, քամել գինի, առնել բժշկութիւնս և պա-
րապել ի քանի մի արուեստս. ի պատուի էին նոքա և
բարկեցիկք. վանականք որք յանապատս շրջէին զերծ
էին ամենևին ի հարկաց. իսկ վասն զլիաճարկի աբե-
ղայիցն և քահանայից որք ի գիօղս և ի քաղաքս կէին՝
ոչ գիտեմք ինչ յայտնապէս, քանզի այլազգ ի միմեանց
աւանդին զայսմանէ մատենագիրքն Արաբացւոց:

Պատրիարքն կամ կաթողիկոսն Նիստորականաց, որ
նստէր ի Ռադդադ՝ ի մեծի պատուի էր ի դրան արքու-
նի, և իւրք մեծամեծք ի ձեռն նորա վճարէին: Որպէս
թուի՝ նա համարէր զլուսի ամենայն քրիստոնէից:

Դ.

Ի Ժամանակին յորում Խոսրով Բ. Փարվէզ Սասա-
նեան զկնի յաղթութեանցն իւրոց մերկացաւ յանձնէ
զսպառազինութիւնս և փոխանակ գողիցն և պատե-
րազմաց անձնատուր լեալ ի զբօսանս խաղաղականս
ուրախ լինէր առատապէս ընդ կանայս իւր ի սիրելի
(Վաստակերտին¹) իւրում, a multis scriptoribus laudata, որ-

1) Վաստակերտիդ որ և Արտեմիս կոչէր՝ չեն յայտնի
ճշգրտիւ դիրք աշխարհագրական: Համարին ընդհանրապէս
թէ լեալ իցէ ի հիւսիսակողմ Տիսբոնի իբր 60 մղոնիւք
բացագոյն ի նմանէ: Առ Վիբրոնի է նկարագիր այսպիսի
պալատան Վաստակերտի:

«Արտեմ շուրջ զՎաստակերտան լի էին անդէովք և
խաչամբք, և դրախտն արքունի երամովք փասննից, սիրամար-
գաց և ջայլեմանց, կնճից և այծեմանց, զառիւծոնս և զվա-

պէս ասէ Վիլլարիոս՝ հասանէր առ նա յայնժամ թուղթ մի յառնէ միոջէ անծանօթէ Մեկկէ քաղաքին, զի ընդունիցի Խոսրով զՄահմէտ՝ մարգարէ Աստուծոյ. բարկա-

գերս արձակէին ի գառափըացն, յորժամ կամէր արքայից արքայն յորս վտանգաւոր ելանել: Ի ծառայութիւն և ի զբօսանս արքային մեծի պահէին փիղս ինն հարիւր և վաթսուոն. յորժամ ի չու ելանէր արքայն՝ զաղիս նորա և զվրանս բարձեալ տանէին զկնի նորա երկոտասան հազար ուղտուք մեծամեծօք և ութ հազարօք մանուկք: Ճախողս արքունի էին ջորիք և երիվարք վեց հազար, յորոց երազագոյնքն և գեղեցկագոյնք էին Սքեբդիս և Ռայիդ: Փուշտիպանք վեց հազար կային յարաժամ ի պահպանութիւն դրանն արքունի, ի ներքին դահլիճս պալատանն սպաս հարկանէին ստրուկք երկոտասան հազար: Իսկ ի հարձանոցի արքային կէին աղջկունք երեք հազար, գեղեցիկքն ի բովանդակ Նսիայ: Վանձըն արքայի անհամար, որ էր յոսկւոյ և յարծաթոյ և յականց պատուականաց, ի ճանրագնի կերպասուց և յանուշահոտ խնկոց՝ պահէր ի նկուղս հարիւր. իսկ ի դահլիճն որ կոչէր Բադավերդ պահէր պարգեն հողմոց, որք վանեցին ընկեցին զտորմիղ նաւացն շերակղի ի նաւահանգիստ մի Մսորուոց որ էր ընդ իշխանութեամբ Խոսրովու, թշնամւոյ նորա: Եղուք շղմարարք մեծաբանէին առասպելօք՝ լինել երեսուն հազարաց վարապուրից և առագաստից պճնելոց ի զարդ որմոց պալատանն, և սեանց քառասուն հազարաց յարծաթոյ, կամ թերևս ի մարմարիոնէ ծեփեալ արծաթով, յորոց վերայ յենոյր գմբէթն. իսկ ի ներքոյ կախեալ զգմբէթէն հազար գնդից ոսկեղինաց ի նմանութիւն շարժման մուրակաց և նշողից Օդդիակոսին»: Օայս նկարագիր Վերքունի (գլ. ԽՕ.) Ու. Կ. Պորտէր ի ճահ համարի աւերականցն, զորս եգիտ յարեւելից կուսէ Կրմանշահ յանուանեալն Տախտ-ի-Ֆոսդանի, (աթոռ գրախտի): Ըռ ափն ծովակին Ուրմիայ ընդ մէջ Նրասխի և Տիգրիսի է գիւղ մի, որ անուանեալ կոչի Վաստակերտ:

ցիալ Խոսրովու պատառեաց զթուղթն¹⁾։ զոր իբրև լուաւ Մահմէտ՝ աղաղակեաց «Եյսպէս պատառեսցէ Աստուած զթագաւորութիւնն Խոսրովու և անտես արասցէ զաղաչանս նորա»։ Վանգի մերձ էր Մահմէտ ի սահմանս պիտութեանցն հրկոցունց՝ դիտէր ուշի ուշով, որպէս հրևի յերեսներուդ գլխոյ Աուրանին, թէ զեարդ վատթարէին նոքա զմիմեանս, և դեռ ևս ի ժամանակի յաղթութեանցն Պարսից զուշակեաց, թէ զկնի ամաց ինչ անցցէ յաղթութիւնն ի կողմն Յունաց։

Յորժամ դարձաւ Հերակլ յաղթանակաւ ի պատիրազմէն Պարսից՝ ընդ առաջ ևլ նմա յԱմեսայ դեսպանն Մահմետի, որ կարգայր առ ամենայն թագաւորս հրկրի և ազինս, զի ընկալցին զօրէնս Մահմետի։ Յանորոշ պատասխանոցն Հերակլի ի կարծիս հղին Արաբացիք, թէ ընկալաւ Հերակլ ի ծածուկ զկրօնս մահմետականաց, վասն այսորիկ և խաղաղութիւն եղև ընդ նոսա առ վայր մի։ Եյլ ընդ հուպ ի պատճառս սպանման պատգամաւորի միոջ մահմետականի արշաւեցին Արաբացիք հազարք թուով ի Պաղեստին ընդ արևելս Յորդանան գետոյ։ Վրօշակն սուրբ յանձն արարաւ Օէյիդի. կարգեցան և այլ հրկու արք, ուրք առաջնորդելոց էին զօրուն զկնի միմեանց, իթէ դիպէր մահու հասանել Օէյիդի. իսկ իթէ դէպ լինէր անկանի և հրկոցունցն վերջնոց՝ ապա տուեալ էր զօրացն հրաման՝ ընտրել իւրեանց զօրավար զո և կամիցին։ Եւ արդարև անկան ի ճակատամարտին սոքա հրեքեան մի

---

1) Ըէ մարթ գիտել հաւաստեալ զամն՝ յորում յղեաց Մահմէտ զթուղթս զայս, համակ և զթուղթն առ Հերակլ կայսր նովին իմաստիւ։

զկնի միոյ. և զօրավար ընտրեցաւ Վալէդ որ նորոգ ընկալեալ էր զմահմետականութիւն. ամբարձեալ նորա զգրօշակն աղաղակեաց. «Աստուրութեալ յառաջ և մի երկընչեք. մեզ կայ յազթուլթիւն կամ արքայութիւն»։ Յետ յազթուլթիւնն զոր յազթեաց քրիստոնէից Վալէդ՝ ընկալաւ անուն յորջորջանաց «Սուսեր Աստուծոյ»։ Բնի մահուանն Մահմետի Վալէդ ըստ հրամանի Աբուբէքրի ասպատակեաց ի սահմանս տէրութիւնն Պարսից և քանի մի յազթուլթեամբք հարթեաց իւր ճանապարհ ի կողմանս Եփրատայ. այլ առ վայր մի զտիղի էառ յարչաւանաց իւրոց ի Պարսիկս և դարձաւ յԱսորիս՝ առաջնորդել զօրուն Արաբացւոց ընդդէմ Յունաց։ Եւ յայսմ երևելի ճակատամարտին առ Յարմուկ գետով (յամին 634) հզիտ նա յաջողութիւն, զի յազթահարեաց և հար զՅոյնս սաստկապէս և հարթեաց ճանապարհ Արաբացւոց յԱսորիս։ Եւ յիշխանութիւնն Օմարայ յազթուլթիւնս բազումն տարան Արաբացիք. զօրավարն նոցա Աբու Օբէյդա տիրեաց Պամասկոսի, Խիմնայ, Բաալբէկի, Տիբերիոյ, Անտիոքայ և Հալէպի։ Իսկ այլ բանակ մի Արաբացւոց ընդ առաջնորդութեամբ Ամրի տիրեաց Պաղեստինի։ Եւրուսաղէմ երաց զգրունս իւր առաջի Օմարայ։

Ի սմին ժամանակի սկսաւ վերստին գործ պատերազմի ընդդէմ Յազկիրտի Սասանեանց արքայի. և թէպէտ ի սկզբան անդ ոչ յաջողէր մարտն Արաբացւոց՝ այլ յետոյ ընկալան զյազթուլթիւնն երևելի առ Սաղէսիաւ (յամին 635 կամ 636), յետ որոյ անցին Արաբացիք ընդ Եփրատ գետ և առին զՏիսբոն զաթոռանիստ քաղաք Սասանեանց, և հիմն հզին երկուց քաղաքաց նորոց Բասրայի և Սուֆայի առ ի պահպանութիւն

աշխարհին: Եւ թէպէտ աշխատ հղև Յագկերտ ի քանի մի նուագս զդէմ ունիլ արշաւանին՝ այլ ոչ յաջողէր նմա, մինչև ուր ուրիմն ի ճակատամարտին առ Նէհա-վէնդիւ խորտակեալ և պարտեալ գլխովին՝ ճեպեաց ի փախուստ, և Արաբացիք յառաջեցին մինչև ցԱպահան, զոր առեալ աւերեցին. ապա ի սուղ ինչ ժամանակի տի-րեցին զամ քան զգամ ամենայն զաւառացն Պարսկաս-տանի ի Հարաւոյ կուսէ, այսինքն է Արմանայ, Սեջես-տանի, Մկրանայ և քաղաքացն Տուսայ, Սարուրի, Ստահրի, Շիրազի, Գարաջիւրդի և այլոց: Իսկ ի Հիւսիսակողմն Պարսկաստանի տիրեցին ափանցն Ասպից ծովուն, Թաբարիստանի, Զորջանի և Ատրպատականի, և յարեկս կոյս ամենայն զաւառացն մինչև ցափունս Ամու Գարեայ գետոյն: Սակաւ մի յետոյ այն է յամն 640—641 Ամր իրն-էլ-Աաս նուաճեաց զԼճիպտոս Հանդերձ քաղաքաւն Աղէքսանդրի և Հուպ ի Մեմփիս Հիմն էարկ նորոյ քաղաքին Փոստատայ, որ զարդիս կոչ-ւի Գահիրէ: Արշաւեաց Ամր անտի յարեմուստ և ընդ իշխանութեամբ իւրով արար զբարբարիկոս ժողովուրդս Հիւսիսակողմանն Ափրիկէի: Այլ և յետ մահուանն Օմարայ յամին 644 ոչ ինչ զկայ առին յաղթութիւնք և տիրապետութիւնք Արաբացւոց: Առ ամիրապետաւն Օթմանաւ որդւով Աֆֆանի Մուաւիա որդի Աբու-Սոֆիանի, որ ազգակիցն էր նորա՝ զինու զօրութեամբ էառ ի Իւզանդիոյ քաղաքս քանի մի ի Փոքրն Ասիա և զԱր-րիտէ կղզի. և Աբդուլլայ որդի Սաադայ որ եկաց փո-խանակ Ամրի՝ ընդարձակեաց զիշխանութիւնն Արաբա-ցւոց յԱփրիկէ և իս յարեմուստ: Ատրպատական և Թա-բարիստան, Զորջան և Արման, որք ապստամբեալն է-էին զայսու ժամանակաւ՝ ընդ Հուպ նուաճեցան ան-

դրէն: Քօկնի Օթմանայ (վախճ. 656) և յաջորդին նորա
Նշկայ (վախճ. 661) զամիրապետութիւնն կորզկաց տունն
Օմմայիանց, որոց իշխանութիւնն ձգեցաւ մինչև ցամա
132 ըստ Հէջրի (ամ Տ. 750): Եյս կն անուանք չո-
րիքտասան ամիրապետացն յՕմմայիան տանէն.

1) Մուաւիա Ա. որդի Աբու-Մոֆհանի իբն Աւմէյի,
ըստ Հէջրի յամա 41—60, (ամք Տ. 661—680).

2) Նզիդ Ա. որդի Մուաւիայ, յամա 60—64, (680—
683).

3) Մուաւիա Բ. որդի Նզիդի, ամիսս ինչ յամին
64, (683).

4) Մրուան Ա. որդի էլ-Հակէմի, յամա 64—65,
(684—685).

5) Աբդ-Մհլէք որդի Մրուանայ, յամա 65—86,
(685—705).

6) Վալիդ (Վալիթ) Ա. որդի Աբդ-Մհլէքի, յամա
86—96, (705—715).

7) Սուլէյման որդի Աբդ-Մհլէքի, յամա 96—99,
(715—717).

8) Օմար որդի Աբդ-Նզիդայ, յամա 99—101,
(717—720).

9) Նզիդ Բ. որդի Աբդ-Մհլէքի, յամա 101—105,
(720—724).

10) Հիշամ որդի Աբդ-Մհլէքի, յամա 105—125,
(724—743).

11) Վալիդ Բ. որդի Նզիդի, յամա 125—126,
(743—744).

12) Նզիդ Գ. որդի Վալիդի, ամիսս իբրև 6, յամին
126, (744).

13) Իբրահիմ որդի Վալիդի, յամս 126—127, (744—745).

14) Մրուան Բ. որդի Մահմետի, յամս 127—132, (744—750).

Առ Վալիդաւ Ա. սահմանք իշխանութեանն ամիրապետաց ընդարձակեցան առաւել յոյժ մինչև ի ծագս լրութեան իւրեանց. զի յարեւելս կոյս ձգէին մինչև ց'Բաշգար և ց'նդիկս, իսկ ընդ արեւմուտս զօրացն Արաբացւոց նուաճեալ զամենայն հիւսիսակողմն Ափրիկայ՝ անցին անտի ի Սպանիա ընդ նեղուցն, որ առնուամբ զօրավարին նոցա կոչեցաւ յայնմհետէ, և տիրեցին Պիրինեան կիսակղզոյն: Աւ թէպէտ բազում ճգամբք զհետ հղեն արեւմտեան Պուլթք հալածել զնոսա՝ այլ յաղթահարեցան յարիւնահեղ ճակատամարտի անդ առ Քէրէսաւ զը լա Ֆրոնտէրայ յամի Տիառն 711-րդի, յիտ որոյ մեծագոյն մասն Սպանիոյ անկաւ ընդ իշխանութեամբ Արաբացւոց: Սամէին Արաբացիք նուաճել և զՎաղղիա աշխարհ, յոր արշաւեալ էր նոցա ի քանի մի նուազս բազմաձևոն գնդօք, այլ ոչ ժամանեցին ի լրումն կամաց իւրեանց. զի յամին 732-րդի առ ամիրապետան Հեշմաւ հհար զնոսա սաստկապէս Սարոլոս մականուանեալն Սուան (Մարտէլ) առ հրի Տուրքաղաքին. և յայնմհետէ դադարեցին արշաւանք նոցա անդր ևս յաշխարհս Աւրոպիոյ:

Ի ժամանակս իշխանութեան վերջնոյ ամիրապետին յՕմմայիան տանէ Մրուանայ Բ. յարեան ի պետութեանն խռովութիւնք և հրկապառակութիւնք, որոց հեղինակք էին մանաւանդ սիրունդք Աբբասայ հօրեղբօրն Մահմետի, որք խռովէին զժողովուրդն ընդդէմ տանն Օմմայիանց, թէ բռնաբար կորզեալ իցէ նորա զաթոռ

ամիրապետութեանն: Պլուխ եկաց երկպառակիլոցն Մահմէտ իրն Ալի թոռնորդի Աբբասայ, որ իբրեւ ծանեալ եթէ ընդ ամենայն ծագա պետութեանն տիրեն աղմուկք շփոթից՝ յայտնի ապստամբեաց ի Մլուանայ. զհետ նորա յարեցան բազումք, մանաւանդ որք ի գաւառս Պարսկաստանի, և օր ըստ օրէ յաւելոյր թիւ համախոհից նորա: Աբու Մսլիմ գործակիցն Մահմէտի հալածեաց զհրամանատար ամիրապետին ի Խորասան աշխարհէ և տիրեաց Մէրվի, որ էր քաղաքամայր Խորասանայ: Իսկ այլ մասն զօրուն Աբբասեանց հմուտ յԻրակ և տիրեալ Սուֆայի՝ հռչակեաց ամիրապետ զԱբու Աբբաս բէն Մահմէտ: Առ Ջաբ գետով պարտեցաւ Մլուան յԱբբասեանց, որով փտանգեցաւ իսպառ իշխանութիւն տոհմին նորա. զի և Վամասկոս յետ պարտութեանն ապստամբեաց ի Մլուանայ, որ փախիաւ յԵգիպտոս, յորում և սպանաւ յամին 750-րդի: Ի տանէն Օմնայեանց, զոր սպառ սպուռ ջնջիլ խորհեցան Աբբասեանք՝ ապրեցաւ թող զայլս և Աբդէու-Մահման, որ յամին 756 մեկնեցաւ յԱպանիա և հիմն եղ անկախ իշխանութեանն, որ կոչեցաւ ամիրապետութիւն արեւմտեան Օմնայեանց:

ՅԱբու Աբբասայ սկիզբն առնուն տիրապետել ամիրապետք յԱբբասեան տանէ, որոց այս են անուանք.

1) Աբու Աբբաս էս Սաֆֆախ, որդի Մահմէտի, ըստ Հէջիրի յամն 132—136, (ամք Տ. 750—754).

2) Աբու-Ջաֆար (Ջափր) էլ-Մանսուր, որդի Մահմէտի, յամն 136—158, (754—775).

3) Մահմէտ էլ-Մէհդի, որդի էլ-Մանսուրի, յամն 158—169, (775—785).

4) Մուսա էլ-Պադի, որդի էլ-Մէհդեայ, յամն 169—170, (785—786).

- 5) Հարուն Էռ-Ռաշիդ, որդի Էլ-Մհհհայ, յամս 170—193, (786—809).
- 6) Մահմետ Էլ-Նմին, որդի Հարունայ, յամս 193—198, (809—813).
- 7) Աբդուլլահ (Աբդլայ) Էլ-Մամուն, որդի Հարունայ, յամս 195—218, (810—833).
- 8) Աբու-Իսհակ Մահմետ Էլ-Մուտասիմ-Իիլահ, որդի Հարունայ, յամս 218—227, (833—842).
- 9) Աբու-Զաֆար Հարուն Էլ-Վատէկ-Իիլահ, որդի Էլ-Մուտասիմի, յամս 227—232, (842—847).
- 10) Աբուլ-Ֆադլ Զաֆար Էլ-Մութէվէկիլի Ալիալահ (Մոթաւաքէլ), որդի Էլ-Մուտասիմի, յամս 232—247, (847—861).
- 11) Աբու-Զաֆար Մահմետ Էլ-Մունտասիր-Իիլահ, որդի Էլ-Մութէվէկիլի, յամս 247—248, (861—862).
- 12) Աբուլ-Աբբաս Ահմետ Էլ-Մուստային-Իիլահ, որդի Մահմետի, յամս 248—252, (862—866).
- 13) Աբու-Աբդալլահ Մահմետ Էլ-Մուտէզ-Իիլահ, որդի Էլ-Մութէվէկիլի, յամս 252—255, (866—869).
- 14) Աբու-Աբդալլահ Մահմետ Էլ-Մուկտհի-Իիլահ, որդի Էլ-Վատէզի, յամս 255—256, (869—870).
- 15) Աբուլ-Աբբաս Ահմետ Էլ-Մուտամիդ-Ալիալահ, որդի Էլ-Մութէվէկիլի, յամս 256—279, (870—892).
- 16) Աբուլ-Աբբաս Ահմետ Էլ-Մուտադիդ-Իիլահ, որդի Էլ-Մուվաֆֆիկի, յամս 279—289, (892—902).
- 17) Աբու-Մահմետ Ալի Էլ-Մուկտհի-Իիլահ, որդի Էլ-Մուտադիդի, յամս 289—295, (902—908).
- 18) Աբուլ-Ֆադլ Զաֆար Էլ-Մուկտհիր-Իիլահ, որդի Էլ-Մուտադիդի, յամս 295—320, (908—932).

- 19) Երու-Մանսուր Մահմէտ էլ-Սադր-Բիլլահ, որդի էլ-Մուստադիդի, յամն 320—322, (932—934).
- 20) Երու-Եբրաս Ահմէտ էն-Ռադի Բիլլահ, որդի էլ-Մուկտիդի, յամն 322—329, (934—940):
- 21) Երու-Իսհակ Իբրահիմ էլ-Մուստակի-Լիլահ, որդի էլ-Մուկտիդի, յամն 329—333, (940—944):
- 22) Երու-Սալմ Երզուլահ էլ-Մուստիֆի-Բիլլահ, որդի էլ-Մուկտիֆի, յամն 333—334, (944—946):
- 23) Երու-Սալմ էլ-Մուֆադալ էլ-Մուդի-Լիլահ, որդի էլ-Մուկտիդի, յամն 334—363, (946—974):
- 24) Երզու-Սիրիմ Երու-Բէկր էտ-Տայի-Լիլահ, որդի էլ-Մուստայ, յամն 363—381, (974—991):
- 25) Երու-Եբրաս Ահմէտ էլ-Սադր-Բիլլահ, որդի էլ-Մուստակիայ, յամն 381—422, (991—1031):
- 26) Երու-Ջահար Երզուլահ էլ-Սայիմ բի-Ամրիլահ, որդի Սադրի, յամն 422—467, (1031—1075):
- 27) Երզուլահ էլ-Մուկադի բի-Ամրիլահ, որդի Մահմէտի իբն-էլ-Սայիմի, յամն 467—487, (1075—1094):
- 28) Երու-Եբրաս Ահմէտ էլ-Մուստազգէր-Բիլլահ, որդի էլ-Մուկադիայ, յամն 487—512, (1094—1118):
- 29) Երու-Մանսուր Փադլ էլ-Մուստարշիդ-Բիլլահ, որդի էլ-Մուստազգէրի, յամն 512—529, (1118—1135):
- 30) Երու-Ջահար Մանսուր էն-Ռաշիդ-Բիլլահ, որդի էլ-Մուստարշիդի, յամն 529—530, 1135—1136):
- 31) Երու-Երզուլահ Մահմէտ էլ-Մուկտիֆի լի-Ամրիլահ, որդի էլ-Մուստազգէրի, յամն 530—555, (1136—1160):
- 32) Երու-Մուզֆիր Իսուֆ էլ-Մուստանշիդ-Բիլլահ

լահ, որդի էլ-Մուկտեֆիայ, յամս 555—566, (1160—1170):

33) Աբու-Մահմէտ էլ-Հասան էլ-Մուստադի բի-Ամրիլահ, որդի էլ-Մուստանջիդի, յամս 566—575, (1170—1180):

34) Աբու-Եբրաս Ահմէտ Էն-Նասրը Լիդին-ալլահ, որդի էլ-Մուստադիայ, յամս 575—622, (1180—1225):

35) Աբու-Նասր Մահմէտ էլ-Օազէր բի-Ամրիլահ, որդի Էն-Նասրըի, յամս 622—623, (1225—1226):

36) Աբու-Թաֆար էլ-Մանսուր էլ-Մուստանսիր-Բիլահ, որդի էլ-Օազէրի, յամս 623—640, (1226—1242):

37) Աբու-Ահմէտ Աբդուլլահ էլ-Մուստասիմ-Բիլահ, որդի էլ-Մուստանսիրի, յամս 640—656, (1242—1258):

Ի սկիզբն տէրութեանն Աբրասիանց աթոռ իշխանութեանն փոխեցաւ ի քաղաքս քանի մի, որպէս ի Մհրպի և յԱնբար և ի Հաշէմիա. այլ ուր ուրիմն հաստատեցաւ ի Բաղդադ քաղաքի, զոր շինեաց Աբու-Թաֆար էլ-Մանսուր: Առ ամիրապետաւս այսուիկ մանաւանդ առաւելան ազդեցութիւն և իշխանութիւն Պարսից ի պետութեանն. զի նոքին իսկ էին որք ձեռնտու եղին տանն Աբրասիանց հասանել յիշխանութիւն, վասն այսորիկ և երախտաւորք իմն համարեալ էին նորոյ հարստութեանն: Իբրև ամիրապետեաց Հարուն Էն-Ռաշիդ՝ խաղաղացոյց զերկիրն ի պատերազմաց ընդ Խաղարս և ընդ Բիլզանդացիս, յաղթեալ երկոցունց, և ձեռն արկ ի ներքին բարեկարգութիւնս աշխարհին իւրոյ, պաշտպան եկաց վաճառականութեան և արուեստից, կոչեաց առ ինքն զականաւոր գիտունս ժամանակին իւրոյ, և այնպէս քաջա-

*

լիւրէր զքերթողս և զգիտունս՝ մինչև ժառանգել նմա-
անուն մեկինասի արեւելից: Բստ այսմ յիղանակի վա-
րեցան և յաջորդքն նորա էլ-Նմին և էլ-Մամուն, յորոց
հրկրորդն սիրող էր և վարդապետութեան գէնին մատ-
դեղանց: Սարգիսաց նա իւր իշխանակից և յաջորդ զՆլի
որդի Մուսայի ի սիրնդոցն Նլիայ, որպէս զի այսու դա-
դարեսցին ի քրթմնջիւղ Նլիանք, որք պնդէին յար, թէ
իւրեանց իցէ աւագ իշխանութիւն ի պետութեանն յիւս
կրօնից: Նյլ համախոհք և ազգակիցք նորին իսկ Մա-
մունի յուզեցան ընդ այս և ապստամբեալ ի Մամունայ
եղին իւրեանց ամիրապետ ի Ռադդադ զԵրրահիմ որդի
էլ-Մէհդիայ: Բնդ լուր համբաւոյս այսորիկ փութացաւ
ևկն Մամուն ի Մերվ քաղաքէն ի Ռադդադ և օգնու-
թեամբ Տագէրի զօրավարին իւրոյ ընկէջ յաթոռոյն զԵ-
րահիմ: Ընդ հուպ մեռաւ և Նլի իրն-Մուսայ: Յետ
Հարունայ յարեան անդրէն ներքին երկպառակութիւնք
և պատերազմունք յաղագս իշխանութեանն՝ ընդ էլ-Մա-
մուն միտեալն ի Պարսիկս և ընդ էլ-Նմին կուսակիցն
Երաբացւոց, որ պարտեալ անկաւ ի պատերազմի: Յետ
Մամունի նստաւ յաթոռ եղբայր նորա էլ-Մուսասիմ,
որ զառաջինն ընտրեաց իւր թիկնապահս յազատագիր
գերեաց ի տաճիկ ազգէ, որք ապա կարի վտանգեցին
զպետութիւնն:

Ամիրապետն էլ-Վատէկ-բիլլահ որդի Մուսասիմի
ընդ ամենայն ժամանակս իշխանութեան իւրոյ, որ ամս
5 ձգեցաւ՝ զհետ եղև միայն կրօնական խնդրոց և հա-
լածէր ուժգին զայնոսիկ, որք ոչ ըստ մտաց իւրոց խոր-
հէին ի հաւատոյս. յաջորդն նորա Մոթաւաքէլ հա-
մարձակ հալածէր զՀրէայս և զքրիստոնեայս ի պետու-
թեան իւրում, այլ և կարի նեղէր զտոհմն և զհամա-

խոհս Ալեանց: Յամին 850-րդի գործ յոյժ փնասակար
գործեաց Մոթաւաքէլ, զի զամենայն աշխարհս իշխա-
նութեանն իւրոյ բաժանեաց որդւոց իւրոց երեցունց.
անդրանկանն իւրում Մահմետի ետ ի ժառանգութիւն
զգաւառս Ափրիկէի, զՀլսիսակողմն Ասորւոց և Մի-
ջագետաց, զԵրակ, զԱնդ, զՄկրան և զԱղուազ: Եւ-
կրորդին, որում անուն էր Տալիս՝ յանձն արար զԽորա-
սան, զԽաբարիստան, զՌէյ, զԱտրպատական, զՆայս
և զՊարսիկս. նմա հաւատաց յամին 854-րդի. զաւագ
իշխանութիւն ի վերայ արքունի գանձուն և զտեսչու-
թիւն ի վերայ ամենայն տանց դրամահատութեան, և
եւ նմա իրաւունս կոխելոյ զանուն իւր ի վերայ դրա-
մոց: Իսկ կրտսերն Երրահիմ ընկալաւ վիճակ ժառան-
գութեան զԽիմս, զՊամասկոս և զՊաղեստին: Եւ որ-
պէս առ Հարունաւ, որ ձեռնարկեաց բաժանումն այս-
պիսի՝ անկան երկպառակութիւնք ընդ էլ-Ամին և էլ-
Մամուն՝ սոյնպէս և առ Մոթաւաքէլիւ յարեան վէճք
և խռովութիւնք ի տոհմին Աբբասեանց, և մինչդեռ պա-
տիրազմօք և ներքին շփոթիւք նուազէր գամ քան զգամ
զօրութիւն ամիրապետացն՝ զօրանային ևս քան զևս ոս-
տիկանք նահանգաց և թօթափեալ յանձանց զիշխա-
նութիւն ամիրապետաց՝ լինէին տեարք (ամիրայք) աշ-
խարհաց անկախք ի նոցանէ, որպէս Եգրիսեանք, Աղլա-
բեանք, Իսշեանք, Տուլունեանք, Տագէրեանք, Սոֆֆա-
րեանք, Սամանեանք, Վէյլէմիսք և այլք: Ամիրապետն
էռ-Ուաղի-բիլլահ խորհեցաւ սանձահարիլ զպպիրստան
գնացս ոստիկանաց և սահմանեաց զպաշտօնն կոչեցեալ
էմիր էլ-ուամար, որ է ամիրայ աւագագոյն, որում յանձն
արար զվարչութիւն համօրէն գործոց զինուորականաց
և քաղաքայնոց: Այլ այս սահմանադրութիւն նորա ոչ

ինչ օգտեաց ի բարեկարգութիւն գործոց պետութեանն, այլ մանաւանդ և ևս փութացոյց զվախճան իշխանութեան ամիրապետաց. զի յայնմհետէ մեծաւ ջանիւք զհետ լինէին արք իշխանասէրք կորզել ի ձեռս բերել զպաշտօն էմիր էլ-ուամարութեան, և ընկալեալ զայն՝ վարէին զամենայն զգործս պետութեանն անձնիշխանութեամբ յամենայնի, թողեալ ամիրապետացն միայն զիշխանութիւնն ի խնդիրս կրօնից:

Հուսկ ուրիմն առ ամիրապետութեամբն էլ-Մուստասիմի արշաւեցին Մողղք ի սահմանս պետութեանն Արաբացոց և յամի Տեառն 1258-րդի առին զԿողղադ քաղաք և սպանին զէլ-Մուստասիմ, որով բարձաւ տէրութիւնն Աբբասեանց, և կործանեցաւ ամիրապետութիւնն արեւելեան:

Ե.

Արուեստ բանաստեղծութեան, որ ի մեծի պատուի էր առ Արաբացիս անդստին ի վաղեմի ժամանակաց հետէ՝ յետ մուծման կրօնիցն Մահմետի և ևս բարգաւաճեցաւ: Սահմանեցան կանոնք յաղագս յանգաց, վանկից և ամանակաց. մուծան ի քերթուածս նոցա նմանաձայնութիւնք ճարտասանականք, բռնազրօս աւարտք յանգաց և սկըսուածք և այլ բազում նրբութիւնք արուեստաւորք: Սակայն որչափ առաւելան քերթողական երկք ի վերջին ժամանակի ըստ արտաքին ձեռցն վայելչութեան և ըստ դիւրալուր հնչմանն՝ այնքան պակասեցին ի նոսա աւելն քերթողական և ոգին աշխոյժ, որպէս էին նախ քան զժամանակս Մահմետի: Ի բազում քերթողական գրուածոց արաբացի գպրութեանն արժան է յիշատակել զերի-

ւելի մատեանն առական կոչեցեալ Հազար և մի զիշերք, որ թարգմանեալ է յամենայն լեզուս Եւրոպացւոց, վիպասանութիւնքն Հարիւրիայ և առակքն Լոխմանի, որք մինչև ցայսօր յեղյեղին ի բերանս ժողովրդեան մերոյ: Եյլ և Պուրանն բովանդակ գրեալ է յանգաւոր արձակ բանիւք. և են վայրք ի նմա վսեմք, մանաւանդ ի նկարագրի անդ վերջին դատաստանին և տանջանացն ի դժոխս:

Եյլ մանաւանդ առ Պարսիկս ծագկեցաւ արուեստն քերթողական յետ մտանելոյ նոցա ընդ իշխանութեամբ Երաբացւոց և յօրէնս նոցա: Հռչակեալ են ընդ ամենայն աշխարհ վէպքն հնոյն Պարսկաստանի, կոչեցեալ Պիւք Խազաւորաց (Շահնամէ), զոր գրեաց Ֆիրդուսի (վախճ. յամին 1030), Բուրաստանն վարդից (Պիւլիստան) և Տնկոցն (Բոստան) Սաադիայ (1189—1291), և երգքն սիրոյ և խրախճանաց մեղուաշուրթն Հաֆիսի (վախճ. յամն 1389—94), քերթուածքն Զամեայ (վախճ. յամին 1492) և այլ բազում գրողածք առականորք, վէպք և պատմութիւնք, յորոց սակս աշխարհ բանաստեղծից անկ է կոչել զՊարսկաստան:

Ընդ ածել իշխանութեանն Երաբացւոց, յորժամ ի հաղորդութիւնս մտին Երաբացիք ընդ Բիւզանդացիս, և մանաւանդ յաւուրց անտի Օմմայեանց, իբրև փոխեցաւ աթոռ. իշխանութեանն ի Վամասկոս՝ զիտութիւնք և արուեստք կարի յառաջեցին առ նոսա: Ի սկզբան անդ հրահանգիչք Երաբացւոց էին ճարտարքն և զիտունք Բիւզանդացւոց, զորս կոչէին ամիրապետք ի Վամասկոս էր զոր ի կառուցանել նոցա ապարանս հոյակապս, էր զոր ի վերատեսչութիւն զանձուց և զայլս պաշտամամբ բժշկութեան: Եյլ մահմետականաց Երաբացւոցն ու-

սեալ ի նոցանէ՝ ի սուղ ժամանակի գերազանցք եղին քան զվարդապետս իւրեանց յարուեստս այլ մանաւանդ ի դիտութիւնս։ Աստ սկիզբն եղև նորոյ ճարտարապետական ոճոյն, որ կոչի Արաբացի-Ռիւզանդական, որոյ յատկանիշք են սիւնքն վայելչատեսք թեթևք, և բազմութիւն ծաղկանկար զարդուց։ Վիտուռնքն Ռիւզանդացւոց Հիմնեցին ի Վամասկոս Ճեմարանս, յորս աւանդէին զարուեստ ուսողութեան և զբժշկութեան և զբրնական գիտութիւնս. և առ ի դիւրիւ զուսումն սոցա՝ թարգմանեցին ի յունէ յարաբացի լիզու զմատեանսն, որք ճառէին զայսոցիկ գիտութեանց. ուսուցանէին ի Ճեմարանսն նաև զփիլիսոփայութիւն, զգիտութիւն լիզուաց և զքերականութիւն, որ կարևոր յոյժ էր վասն լիզուին Արաբացւոց։ Յետոյ ժամանակաւ մուծաւ և աստուածաբանութիւն ըստ Հաւատալիացն մահմետականաց, որ պատճառք եղև ծագման Հերձուածոց և աղանդոց ի կրօնս նոցա։ Առ մահմետականս ի Վամասկոս, ի Ռադդատ, ի Սպանիա և ի Պարսս ծաղկեցան մանաւանդ գիտութիւնքն ուսողականք, այն է աստիղաբաշխութիւն, տարրաբանութիւն, ուսողութիւն և աշխարհագրութիւն ուսողական. զտասանորդական ոճ՝ զրութեան թուոց, որով վարի այսօր աշխարհ ամենայն՝ զառաջինն ի կիրառութիւն մուծին Արաբացիք, առեալ ի Հնդկաց. նոքին իսկ եղին Հեղինակք Հանրահաշուին, որ մինչև ցայսօր առ Եւրոպացիս անուանի արաբացի բառիւ Ալ-Ջէբրայ։ Ի Ռադդադ, ի Սմրղանդ, ի Ռուխարայ և ի Հերադ էին Ճեմարանք և մատենադարանք և դիտանոցք, յորս գննէին զշարժմունս երկնային մարմնոց և պարապէին յաստիղաբաշխութիւն։ Երու Ռիհան ընդ Համօրէն միջին դարս առաջին Համարեալ էր գիտուն

յաստեղաբաշխութեան, յուսողութեան և յաշխարհագրութեան: Յամին 1080-րդի զառաջինն Հաշուեաց Օմար Քէյան զերկարութիւն տարւոյն կարի ճշգրտութեամբ: Քարտէսն երկնից և մասանց տշխարհի, զորս յօրինեցին զհտունք Արաբացւոց ի ժ և ի ժՆ դարս՝ ի պատուի մեծի էին առ Նւրոպացիս մինչև ցղարսն ժՆ և ժՉ. իսկ յօրինեալքն ի Սմրղանդ ի Պարսից լեզու՝ մինչև ցայսօր ժամանակի օգտակարք են զհտնոց: Այլ ոմանք ի գիտնոց նոցա մոլորեցան յաստեղաբաշխութենէ յաստեղազիտութիւն, այսինքն է ի գուշակութիւն ապառնեաց ըստ շարժմանց երկնային մարմնոց, և ի տարրագիտութենէ յալքիմիա, որ է սուտ արհեստ բաղադրելոյ զոսկի: Եւ բնական գիտութեանց ծագկեալ էր ի նոսա բնագիտութիւն, մանաւանդ մասն մի նորա, որ կոչի լոյս և տեսութիւն. իսկ ի բժշկական գիտութեանց՝ դեղաբանութիւն և անդամազննութիւն, ի պէտս որոյ յօշէին զհտունք նոցա զդիակունս մեռելոց և զննէին, թէպէտ և արգելուն զայս կրօնք մահմետականաց: Ստեանն կոչեցեալ Տարիք բժշկական գիտելեաց, զոր զբռնեաց Ափրեցինա (վախճ. յամին 1037) թարգմանեցաւ ի Նատին լեզու և յընթացս քանի մի դարուց էր դասագիրք յաղագս աւանդելոյ զգիտութիւն բժշկութեան: Այլ և արուեստն երաժշտութեան բարգաւաճեցաւ կարի ի նոսա, յորոց առեալ, ասեն, եմոյծ յՆւրոպա զկիրառութիւն երաժշտական խաղից Պփիղոյ Արէցցոյ ի ժՆ դարուն:

Քան զամենայն մատեանս Յունաց ի պատուի էին առ Արաբացիս մատեանքն Արիստոտէլի փիլիսոփային, զորս թարգմանեցին յարաբացի լեզու և գրեցին բազում զիրս մեկնութեանց ի վերայ նոցա, մանաւանդ մեծ

փիլիսոփայն Արաբացւոց իբն Ռոշ, որ Հասարակօրէն կոչի Ավէրրոյէս (յամս 1105—1198):

.Օ.

Ի սկիզբն աշխարհակալութեանցն Արաբացւոց Հայաստան աշխարհ բաժանեալ էր ընդ երկոսին պետութիւնս սահմանակիցս, ընդ Բիւզանդացիս ասեմ և ընդ Պարսիկս, որոց նոյն սահմանք էին ի Հայս, որք Հաստատեցանն ընդ Մօրիկ կայսր և Խոսրով Բ. Փարվէզ¹⁾, և նորոգեցան անդրէն առ Հերակլիւ²⁾:

Յորժամ ասպատակեցին Արաբացիք ի Պարսիկս՝ ոմանք ի նախարարացն Հայոց իւրաքանչիւր պրուձիովք չողան ի թիկունս օգնականութեան Պարսից, և բազումք ի նոցանէ անկան ի Ճակատամարտի անդ³⁾: Այլ իբրև տապալիցաւ Հիմն ի վիր տէրութիւնն Սասանեանց՝ մասն մի Հայաստանեայց աշխարհին, որ էրն ընդ իշխանութեամբ Պարսից, որպէս Մասեացոտն և Արազածոտն, Դուին և այլք ևս յարեւելս կոյս՝ առժամանակ մի եղին ինքնիշխանք, կամ որպէս Ճաշ ևս է ասիլ բանիս՝ անիշխանք, և «անմիաբան լեալ ամենայն ազատացն՝ կորուսին զերկիրս Հայոց» (Սեբ. էջ 103): Միայն իշխանն Ռշտունեաց Թէոդորոս ըստ իւրոյ քաջ իմաստութեան խնամ ածէր աշխարհին իշխանութեամբ զօրավարութեան, և զգուշանայր սահմանաց նորա: Այլ ընդ հոռպ յարեան ասպատակքն և արշաւանք Արաբացւոց յիր-

1) Տես զսահմանն առ Յովհ. Կաթ. յէջս 87—88:

2) Սեբէոս, էջ 101:

3) Սեբ. յէջս 103, 107:

կիրս Հայոց, որ քանզի նուազեալ էր յուժոյ վասն ներքին երկպառակութեանց և ապականարար պատերազմացն ընդ միմեանս Յունաց և Պարսից՝ ոչինչ կարաց զդէմ ունել մահմետական հրոսակացն, որք զային ի յաղթել կամ ի մեռանել:

Սակիզէն արշաւանաց Արաբացւոց տարբեր ի միմեանց աւանդեն մատենագիրք մեր, որք մերձաւորքն են ժամանակաւ իրացն եղելոց, որպէս Սիբէոս, Ղևոնդ և Յովհանն Մամիկոնեան: Վերջինս այս զնէ զառաջին արշաւանս Արաբացւոց ընդ կողմն Տարօնոյ, որ չէք առ Ղևոնդի և առ Սիբէոսի: Ղևոնդ զնէ զառաջին ելս Արաբացւոց ի Հայս յԱտրպատական կողմանէ, որ չէք նոյնպէս առ Սիբէոսի: Այն ինչ զարշաւանսն, յորում առին Արաբացիք զՌուին՝ ունին և Սիբէոս և Ղևոնդ և ամենայն պատմագիրք յիտ նոցա, որպէս և զմիւս արշաւանսն, յորում յիրիս առաջս բաժանեալ գնդին թըշնամեաց ասպատակեցին յայլ և այլ մասունս Հայաստանեայց աշխարհին: Այլ զհարդ և իցէ՝ որպէս մէքս հաւանեալք եմք՝ համօրէն այսոքիկ ելք Արաբացւոց՝ ասպատակք հինից և եթ էին, որք զային հարկանէին զաշխարհն և առեալ զաւար և զգերութիւն՝ դառնային անդրէն յիտս, առանց հարկեցուցանելոյ զՀայս կամ նուաճելոյ զնոսա ընդ իշխանութեամբ իւրեանց: Նուաճումն Հայաստանեայց ընդ իշխանութեամբ Արաբացւոց և սկիզբն հարկատուութեան նոցա՝ ըստ կարծեաց մերոց եղև յիտ ասպատակացս այսոցիկ, յամս 651—661:

Ասպատակն առաջին Արաբացւոց ըստ վկայութեան Յովհաննու Մամիկոնենի (յէջս 57—58) եղև ութ ամօք յետոյ քան զմահն Խոսրովու Բ. (վախճ. յամին 628) առաջնորդութեամբ Աբդուհիմայ քեռորդւոյն

Մահմետի, որ ութեւտան հազարօք զօրաց եկն հմուտ
ի Տարօն և պահանջեաց հատուցանել նոցա հարկս:
Ոմանք ի նախարարացն չայոց եկին ի կոչն Տիրանայ
տեառն Մամիկոնէից, և եղև թիւ գնդին չայոց իբր
ինն հազար զօրաց, որք թէպէտ և նուազագոյնք էին
քան զթշնամիս, այլ ոչինչ թուլացեալ ելին ընդդէմնո-
ցա և փոքր միւս ևս և պարտէին զնոսա. այլ Սահուռ
իշխան Անձաւացեաց զօրու իւրով ելիք զգունդն չայ-
ոց ի պահուն՝ յորժամ ի վճիռ գայր ելք պատերազ-
մին, որով բեկաւ զօրութիւն գնդին չայոց: Տեսեալ
Տիրանայ թէ ամենայն ինչ ի վերջ հասեալ է՝ յարձակե-
ցաւ ի ներքս, բաւ համարելով մեռանել քան տեսանել
զեկեղեցին Աստուծոյ հարկատու լեալ Տաճկաց, և պա-
տառեալ յերկուս զուգմն՝ պատահեցաւ Սահուռայ և
ասէ, «կաց, ուրացեալ Սահուռ, զի ըմբռնեաց զքեզ
Քրիստոս ի ձեռս իմ» և ձգեաց զգլուխն Սահուռայ, և
ինքն անդէն պսակեցաւ երկու իշխանօքն: Իսկ Աբդու-
հիմ անցանէ ընդ չարք ի Ռասիան և ի Վանանդ և
առեալ հարկս դառնայ ի Տաճկաստան:

Ղևոնդ (էջ 7) և ըստ նմանէ Ասողիկ (էջ 120)
պատմեն զայլ իմն ասպատակէ, թէ յիտ աւարելոյ զաշ-
խարհն Պարսից և բառնալոյ զթագաւորութիւնն Սա-
սանեանց՝ մեծ մասն զօրուն Արաբացւոց հատեալ աս-
պատակէին յաշխարհս չայոց ընդ կողմն Պարսից և յա-
ւարի առնուին զաւանս Մարաց, զգաւառն Պողթն և
զգաստակերտն Նախջաւանու. ապա անցուցանէին զա-
ւարն և զգերիս ընդ գետն Նրատի առ Գուղայով, զորս
մասն մի զօրուն առեալ տանէր յաշխարհն իւրեանց. իսկ
միւս մասն խաղաց և ևս յարեմուտս կոյս ի սահմանս
իշխանութեանն Յունաց ի վերայ Պոռկոպի զօրավարին

Յուճանաց, որ բանակէր ի Սոգոմիտ: Այլ յուղւոջն յանկարծակի հՀաս ի վերայ նոցա Բէնդորոս Ուշտունի Հանդերձ զօրուն իւրով և դարանամուտ եղեալ կոտորեաց զբազումն ի Թշնամեաց, և ինքն առեալ զկապուտ անկելոցն մեկնեցաւ ի Պոտկոպէ և գնաց ի Պառնի: Իսկ զօրուն Արաբացոց դիմեալ յառաջ՝ Հարին սաստկապէս զՊոտկոպ, և ժողովեալ զառ և զկապուտ բանակին Յունաց՝ դարձան յաշխարհն իւրեանց: Այլ յայտնի ստուգիւ ժամանակ այսր ասպատակի, զի ամն քսան երկրորդ իշխանութեանն Աբու-Բէքրի Օմարայ և Օթմանայ, յորում զայն դնեն Ղևոնդ և Ասողիկ՝ չէ մեկին և իմանալի մինչև ցայսօր, զի ոչ գիտեմք թէ զոր ամն թուականութեանս մերոյ Համարի Ղևոնդ առաջին ամ իշխանութեան նոցա:

Յերկոսին յայսոսիկ ասպատակս, յորոց առաջինն ի Հարաւոյ մուծեալ ի Հայս, ի գաւառէն Տարօնոյ ընդ Հիւսիս ձգեցաւ մինչև ցԲասեն և անտի յարեւելս մինչև ցՎանանդ, և երկրորդն ի Պարսից մարզէն ձգեցաւ յարեւմուտս Հիւսիսոյ՝ ոչ ժամանեցին Արաբացիք ի Ղուին ոստանն Հայոց ի ժամանակին. այլ մերձեցեալ ի նա՝ յիտս ընդ կրունկն դառնային: Իսկ երրորդ ասպատակ նոցա, կարեւորագոյն քան զերկոսին զառաջինս, զորմէ դրին գրեա թէ ամենայն մատենագիրք մեր, Ղևոնդ (էջ 9), Ասողիկ (էջ 120), Յովհաննէս կաթողիկոս (էջ 105), Սամուէլ Անեցի և մանաւանդ Սեբէոս Հանգամանօրէն՝ (էջ 108—109) ձգեցաւ մինչև ի Ղուին քաղաք: Յայսմ նուագի որպէս և զառաջինն մտին Արաբացիք ի Հայս յԱսորիստան կողմանէ ընդ ճանապարհ Չորոյ կամ Չորայոյ յաշխարհն Տարօնոյ, և աւարեալ յուղւոջն զԲզնունիս, զԱղեովիդ և զՍոգոմիտ՝ թափեցան յԱյրա-

րատ, և անտի դիմեցին յարևելս ի Վուին քաղաք: Իշխանք երկը որք ելինս էին ժողովել զգօրն ճապաղական՝ փութացան անցին ընդ կամուրջն Մեծամօրի (յարևմտիցն կուսէ Վուենայ) որ տանէր ի քաղաքն, և աւերիալ զայն յետոյ իւրեանց՝ գոյժ արկին ի Վուին: Եւ ժամանակաւ զօրուն Արաքացւոց ցգիտն Մեծամօրի ոչ կարէին անցանկ ընդ այն, «բայց ունէին առաջնորդ իւրեանց զՎարդիկ իշխան Մոկաց որ կոչէր Ակնիկ», որ առաջնորդեալ նոցա անցոյց յայնկոյս գետոյն, և նոքա հարեալ ասպատակաւ զերկիրն ամենայն մերձեցան ի Վուին: Եւ թէպէտ ոչ դիպեցաւ ի քաղաքին Թէոդորոս Ուրշտունի որ գնացեալ էր ի Նախջաւան, այլ որք ի քաղաքին էին ժողովուրդք արիացան ի պաշտպանութիւն անձանց և քաղաքին: Իսկ թշնամեացն «արկեալ մոլի շուրջանակի՝ մերժեցին ծիսփն և նետաձգութեամբն զպահապանս պարսպին և կանգնեալ սանդուխս կլին ի պարիսպն և անկեալ ի ներքս բացին զդուռն քաղաքին: Եւ դիմեալ ի ներքս զօրք թշնամեացն սատակեցին սրբորով զբազմութիւն քաղաքին, և առեալ զաւար և զկապուտ՝ կլին և բանակեցան արտաքոյ քաղաքին» և յիտ աւուրց ինչ կլին և գնացին ընդ նոյն ճանապարհ ընդ որ եկեալն էին, հանդերձ բազմութեամբ գերեաց ոգւոց կրիսուն և հինգ հազարաց: Ի Սոգովիտ գաւառին դարանակալ լինի նոցա Թէոդորոս Ուշտունի սակաւ արամբք, այլ ոչ ինչ ազգեալ նոցա՝ փախստական լինի ինքն առաջի նոցա, որք դառնան աւարաւն յԱսորեստան¹⁾:

---

1) Օտարբեր ցուցմունս պատմագրացն մերոց յաղագս ժամանակի առմանն Վուենայ տես յԹ-րդ ծանօթութեան մատենիս:

Չորրորդ արշաւանք Արաքացւոյ ի շայս, զորոյ զնկարագիր. ունին Սիբէոս (յէջս 116—117), Ղևոնդ (էջ 11) և ըստ նմանէ Ասողիկ (էջ 122) և այլք՝ տարբեր աւանդին յերկոսին պատմագիրս առաջինս ըստ ժամանակի և ըստ տեղւոյ արշաւանին: Յայսմ նուագի մրտանին Արաքացիք ի շայս յԱտրպատական աշխարհէ և բաժանին յառաջս երիս, այն է ըստ Ղևոնդի ի Վասպուրական, ի կոմն Տարօնոյ և ի Պոգոմիտ, իսկ ըստ Սիբէոսի՝ յԱյրարատ, ի սեփական գնդին կողմանս և յԱղուանս: Յետ բազում աւարառութեանց և սպանմանց գայ պաշարէ մին ի գնդիցն զամրոցն Արծափաց: Ռօրացն շայոց որ յամրոցին արիաբար պատերազմեալ ընդ հինին՝ բազում օձիրս փնասուց գործեցին նոցա, մինչև ծանուցեալ թշնամեաց զիլն գաղտնի ի բերդն՝ գիշերայն դաղտագողի ելանին անդր և կալեալ ի քուն զպահապանսն սպանանեն և ունին զտեղին մինչև ցառաւօտ, և ի միւսում աւուր խուժին ի ներքս, և յիտ սաստիկ կոտորածից և աւարառութեանց ի բազում անհոգութեան լինին: Աստ ուրեմն հասանէ ի վերայ նոցա Թէոդորոս Ուշտունի և ընդ նմա արք վեց հարիւր վառեալք զինու, և հարեալ կոտորէ իսպառ զԼամայեկացիսն, որք էին ոգիք իբրև երեք հազարք, և թափէ զգերիսն և զաւարս ի ձեռաց նոցա: Իսկ յայլոց յերկուց գնդացն մին յաւարի առնու զկողմանս Տայոց, Վրաց և Աղուանից (Սիբէոս), և միւսն զՎասպուրական մինչև ցՆախջաւան քաղաք (Ղևոնդ): Լուեալ Պոստանդնի կայսիր զյաղթութենէն Թէոդորոսի Ուշտունոյ՝ ուրախ լինի յոյժ և արձակէ նմա շնորհակալութիւն մեծ:

Ժամանակ այսր արշաւանի այլազգ գնի յերկոսին ժամանակակից պատմագիրս. Սիբէոս զնէ զայն յերկրոր-

դի ամին Սոստանդնի, այն է յամի Տեառն 642-րդի. իսկ Վլեոնդ և ըստ նմանէ Ասողիկ՝ յերկաներորդի վեցերորդի ամի իշխանութեանն Աբուբեքրի, Օմարայ և Օթմանայ, որ ինչ ըստ թուակարգութեանն Վլեոնդիայ (որ դնէ զառումն Վուկայ ի Կասկեցերորդ ամի նոցին իշխանութեան և յերկրորդ ամին Սոստանդնի) տայ զամն երկոտասաներորդ Սոստանդնի, զամ Տեառն 652:

Վանդի ի ժամանակի արշաւանացս այսոցիկ ոչ պաշտպանէին աշխարհին Ռիզանդացիք, որք տեսլան համարեալ էին նորա, իսկ նախարարքն առ անմիաբանութեան իւրեանց և առ տկարութեան ոչ զօրէին զդէմ ունել բազմամբոյ հրոսակացն՝ ուստի հարկեցաւ աշխարհն հպատակիլ լծոյն Արաբացւոց, որում խորհրդոյ պարագլուխ եկաց Թէոդորոս Ռշտունի: Այս նուաճումն ըստ վկայութեան Սեբէոսի եղև յերկոտասաներորդ ամին Սոստանդնի (յամի Տեառն 652-րդի). «ապրստամբեցին չայք, ասէ Սեբէոս (էջ 138), և ի բաց կացին ի թագաւորութենէն Յունաց՝ և հնազանդեցան ի ծառայութիւն արքային Նամայելի, եղին ուխտ ընդ մահու, և ընդ գոխոց դաշինս կռեցին Թէոդորոս Ռշտունեաց տէր ամենայն իշխանաւքն չայոց ի բաց ընկեցեալ զաստուածային դաշնաւորութիւն»: Նոյն ինքն Սեբէոս ի ներքս բերէ զպայմանս դաշինն, զոր կնքեաց ամիրապետն ընդ իշխանս չայոց, թէ «Այս լիցի ուխտ հաշտութեան իմոյ ընդ իս և ընդ ձեզ՝ որչափ ամաց և դուք կամիջիք, և ոչ առնում ի ձէնջ սակ զերրեամ մի. ապա յայնժամ տաջիք հրդմամբ, որչափ և դուք կամիջիք. և հիծեալ կալէք յաշխարհիդ թէ հազար, և հաց յաշխարհէն տուք, և ես ի սակն արքունի անգարեմ. և զհիծեալն յԱսորիս ոչ խնդրեմ, բայց այլ ուր և հրա-

մայիմ, պատրաստ լինին ի գործ. և ոչ արձակեմ ի բերդորայս ամիրայս, և ոչ տաճիկ սպայ՝ ի բազմաց մինչև ցմի հիծեալ: Թշնամի մի՝ մտցէ ի Հայս. և իթէ գայ Հոռոմ ի վերայ ձիւ՝ արձակեմ ձեզ զաւրս յաւգնականութիւն որչափ և զուք կամիջիք: Աւ երբնում ի մեծն Աստուած՝ իթէ ոչ ստեմ (Սեր. էջ 138): Երբև լուաւ Սոստանդին կայսր զելանին Հայոց ի ծառայութենէ իւրմէ՝ հին ի Հայս բազմաձեռն գնդաւ ի պատժել զպստամբսն. կաթողիկոսն՝ Ներսէս և բազումք ի նախարարացն իւրաքանչիւր զօրու հլին ընդ առաջ նորա իբրև տեառն իւրեանց: Այլ Թէոդորոս Ուշտունի ոչ ծանեալ զնա և ոչ հին ի կոչ նորա, միտեալ գողով յԱրաբացիս ըստ ուխտին դաշնաւորութեան, սոյնպէս և ոչ Վիրք և Աղուանք և Սիւնիք, որք միաբան էին խորհրդոյն նորա: Թէպէտ և կարի ջանացաւ Սոստանդին զբռամբ ածել զԹէոդորոս, այլ ոչ կարացեալ ունել զնա՝ հրամայեաց զօրացն աւերել զգաւառ իշխանութեան նորա և զՎիրս, զԱղուանս և զՍիւնիս. և ինքն ձմերեալ զօրու իւրով ի Վուին՝ զհետ եղև միաբանելոյ զՀայս ընդ Յոյնս ի հաւատոյս և ստիպելոյ զնոսա զինկալցին զժողովն Քաղկեդոնի (Սեր. էջ 119). Իսկ ի բանալ զարնան չուեաց անդրէն ի Սոստանդնուպոլիս: Յետ մեկնելոյ նորա Թէոդորոս Ուշտունի օգնականութեամբ Արաբացւոց մերժեաց յամենայն աշխարհէն զզօրս Յունաց և հհաս յաղթանակաւ մինչև ցՏրապիզոն. և նուաճեալ զՀայս ընդ տէրութեամբ Արաբացւոց՝ չոգաւ ի Վամասկոս և ընկալաւ ի Մուաւեայ իշխանութիւն ի վերայ Հայոց, Վիրաց, Աղուանից և Սիւնեաց: (Սեր. յէջս 138—143):

Ռհանգամանս այսր նուաճման ոչ ունի Վւտնդ.

ըստ վկայութեան սորա (յէջս 14,15) Մուսաիա յառաջնում ամի իշխանութեան իւրոյ և ի թէ ամի Սոստանդնի¹⁾ զրեաց հրովարտակ ի Հայս, թէ «եթէ ոչ հարկեաջիք ինձ և ոչ անկջիք ընդ լծով ծառայութեան իմոյ՝ ի սուր սուսիրի մաշեցից զամենեսեան»։ Եւ երկուցեալ ի սպառնալեաց թղթոյն՝ Ներսէս Շինող կաթողիկոս և նախարարք աշխարհին «յանձին կալան հարկել բռնութեան Իսմայիլացւոցն»։ Խառն պատանդս Մուսաեայ զՎրիգոր Սամիկոնեան և զՍմբատ Բագրատունի, և «Հատին ի վերայ աշխարհիս Հայոց հարկս շտափեալն ի միում ամի հատուցանել նոցա, և աներկիւղ մնալ ի բնակութիւնս իւրեանց» (Վեհայ, էջ 14)։

Եւ յո զաշխարհութիւն հարկատուութեան հղև անշուշտ յետ մահուանն Թէոդորոսի Ռշտունց (յամին 656), ապա ուրեմն յետոյ է քան զնուաճումն ըստ Սեբեոսի։ Թեւեա յետ առաջնոյ նուաճմանն, զոր Սեբեոս աւանդէ՝ հղին անդրէն խլրտմունք ի Հայս և հաղորութիւնք կաթողիկոսին և նախարարաց ոմանց ընդ Բիւզանդացիս. յաղագս որոց զրեաց ամիրապետն զթուղթն սպառնալեաց, յորմէ հարկեցան Հայք կամաւ թէ ակամայ առնուլ յանձն զլուծն Երաբացւոց։ Զէ հնար զարդիս միաբանել ընդ միմեանս զաւանդեալս ի մատենադրացոյ. այլ զայս և եթ կարեմք հանել ի վեր յամենեցունց ի դոցանէ, թէ յետ բազմադիմի արշաւանաց Երաբացւոց ի Հայս յամս 636—648՝ հարկեցան ապա Հայք ի բաց կալ ի ծառայութենէ Բիւզանդիոյ և ճանաչել իւրեանց տէր զամիրապետս (յամին 652). իսկ

1) Ս. Կան թուականացդ տես ի վերջ մատենիս զԺանութեան 11։

յամին 661 նուաճեցան ամենեւին ընդ իշխանութեամբ նոցա դաշամբք հարկատուութեան:

Իսկ պատմագիրն Արաբացոց Բիւլղորի (ed. Goeje 1866, յէջս 199—202) այլազգ ի մատենագրաց մերոց աւանդէ յաղագս նուաճման Հայաստանի ընդ Արաբացւոյք: Բստ սորին վկայութեան առ իշխանութեամբ Օթմանայ (644—656) Հաբիր իբն Մհսէմէ զօրավար Արաբացոց զօրու 6—8 հազարօք յարձակեցաւ ի Հայս ընդ ծանապարհ Ասորոց և Միջագետաց և հկեալ պաշարեաց դքաղաքն Սալիկալայ և էառ զայն: Իսկ իբրև լուաւ Հաբիր, թէ գան Հայք ի վերայ նորա հանդերձ զօրօք Ալանաց, Ափիազաց և Խազրաց՝ գըրեաց խնդրեաց յՕթմանայ և ի Մուաւիայ զօրս ի թիկունս օգնականութեան. առաքեաց նմա Մուաւիա գունդ մի երկու հազար զօրաց ընդ առաջնորդութեամբ զօրավարին Սուֆայ քաղաքին. իսկ Օթման ի ձեռն զօրավարին Սեւմանայ իբն Ռարի՛ա յղեաց նմա զօրս վեց հազար: Այլ ընդ հուպ յարեան երկպառակութիւնք ընդ Հաբիր և ընդ Սեւման, որում ապա հրամայեաց Օթման արշաւել յԱռան (Սիւնիս): Իսկ Հաբիր յետ տիրելոյ Սալիկալայ քաղաքին խաղաց գնաց ի Խլաթ, յԱրձէշ և յԱշտիշատ, և անցեալ ընդ գետն Վրդաց (ընդ Նւրասի) հին պաշարեաց զՎուին, և բնակիչքն բացին զգրունս քաղաքին առաջն նորա: Աստի գիմեաց նա ի Բագրիււանդ, ի Նախջաւան, ի Սիւնիս, ի Վայոց ձոր, ի Վերջան և ի Տփղիս, զորս ամենեւին նուաճեաց ընդ իշխանութեամբ Արաբացոց:—Պէտէ Բիւլղորի և զթուղթն դաշինն, զոր կնքեաց Հաբիր ընդ Վուին քաղաքի, զօրինակ գայս.

«Անուամբն Աստուծոյ զթածին և ողորմածին. այս

*

է գիր, զոր շնորհաց Հաբիր որդի Մէսէմեայ քրիստոնէից, մոգաց և Հրէից քաղաքին Ռունայ, ներկայից և բացակայից:

«Շնորհացի ձեզ զապահովութիւն կենաց և ընչից ձերոց, զեկեղեցեաց և տաճարաց և զպարսպաց քաղաքին ձերոյ, և յապահովի լիջիք: Եւ մէք հաստատուն պահեսցուք զայս դաշն պայմանի, զի հաճեցայք և խոստացաք դուք տալ զլիսահարկ և տուրս ի կալուածոց: Սկայ է Աստուած, և բաւէ վկայութիւն նորա»:

«Օայս թուղթ դաշին կնքեաց մատանեաւ իւրով Հաբիր որդի Մէսէմեայ»:

Եւ տիրապետութեամբն Արաբացւոց անկիրպարան իմն էր քաղաքական վիճակ Հայաստանի. զի Արաբացիք իւրեանց համարեալ զաշխարհն՝ պահանջէին հնազանդել նոցա և տալ զսակ հարկին. իսկ Ռիւզանդիոյ քամահալ զձեռնորիցութեամբ նոցա՝ իւր կարծէր զայն ըստ առաջնումն: Յորժամ ի Հայս դիմէր Սոստանդին կայսր՝ «ընդ առաջ եղին նմա ի Վերջան արք Իսմայէլացիք և մատուցին նմա թուղթ յիշխանէն իւրեանց, որ էր զրեալ այսպէս, թէ Հայք ի՞նչ են, անդ մի՛ երթար. ապա թէ երթաս՝ ես գամ ի վերայ քոյ և առնեմ զքեզ որ անդրէն փախչի ոչ կարեա: Իսկ արքայ Սոստանդին տսէ. Աշխարհն ի՞նչ և ես երթամ. դու եթէ գաս ի վերայ իմ, Աստուած արդարութեան դատաւոր է»:

(Սկբ. էջ 139): Սիրտ ժողովրդեանն Հայոց ազդեցութեամբ և օրինակաւ եկեղեցական դասուն միտեալ էր ի Ռիւզանդիա, ի պետութիւնն քրիստոնեայ. և ի սկզբան անգ յաճախակի ապստամբէին նախարարքն ընդդէմ Արաբացւոց առ ի թօթափիլ զլուծ նոցա. այլ քանզի ոչ յընդհանուր աշխարհն սփռէին ապստամբութիւնքն այլ պարփակէին:

ի վայրի միոջ, և սակաւաւորք էին որք մասն ի նոսա
ունէին՝ վասն այսորիկ դիւրաւ անդրէն նուաճէին
զնոսա Արաբացիք:

Յայտոսիկ ժամանակս «մարտից երկառաւորութեան,
անթիւ սպանմանց, գերութեան առից, խռովից, կապա-
նաց, նեղութեանց...աւերելոյ աւանից, հրդեհից շինուա-
ծոց և ամենայն փնասուց բազում աշխարհաց յիրկուց
կողմանց» որպէս ասէ Ասողիկ՝ (էջ 85) և ևս վատթա-
րէր վիճակ աշխարհին վասն անխոհեմ քաղաքականու-
թեանն Յունաց. զի յորժամ ապստամբէին նախարարք
Հայոց ընդդէմ Արաբացւոց և ինդրէին օգնականութիւն
ի նոցանէ ընդդէմ նեղչաց իւրեանց՝ ոչ տային նոքա օգ-
նականութիւն ինչ կարեւոր, որով թէ ի բաց թօթա-
փէին նախարարքն զլուծն Արաբացւոց և մտանէին ան-
դրէն ի ծառայութիւն նոցա. իսկ յորժամ Հայք հարկաւ
և վատթարեալ առ հարկի մտանէին ընդ լծոցն Արա-
բացւոց՝ յայնժամ գային գունդք Յունաց, բայց ոչ ի
պաշտպանութիւն աշխարհին ընդդէմ գերչաց նորա, որ-
պէս գործ էր խոհեմութեան՝ այլ առ ի պատժել զՀայս
զօրէն ապստամբաց և յաւերել զաշխարհն: Եւ բաց
յայտոցիկ գումարէին ժողովս եկեղեցականս և ընդ ահիւ
զօրաց շուրջանակի պաշարելոց հարկեցուցանէին զՀայս
ընդունել զժողովն Վաղկեդոնի (Սեբ. էջ 119. Ասողիկ,
էջ 89): Յորժամ տառապեալ յանհնարին նեղութեանցն
յիրեսաց ոստիկանաց դիմէին նախարարք Հայոց առ
Յոյնս և ինդրէին ի նոցանէ, զի թոյլ տացին գաղթել
ի սահմանս պիստութեան նոցա՝ (Ղևոնդ, յէջս 23, 35,
133, 168) տային նոցա տեղի բնակութեան կամ ի հե-
ռաւոր ծագս Թրակիոյ կամ յեգիրս ծովուն Պոնտոսի
(Փոյթ քաղաք), (Ղևոնդ, յէջս 35, 168. Ասողիկ, յէջս

201, 278): Վասն այսր յեղանակի քաղաքավարութեանն Բիւզանդիոյ տաղտկացան ի նոցանէ բազումք և բարուք ևս վարկանէին ընդ իշխանութեամբ լինել Արաբացւոց քան թէ նոցա:

Իսկ ոստիկանացն տեսալ, թէ հանապազ ի հաղորդութեան ևն նախարարքն Հայոց ընդ Բիւզանդիոյ և ապստամբն յար ընդդէմ իւրեանց, մանաւանդ հայրենասէր տունն Մամիկոնեանց, որ դնէր զանձն միշտ ի վերայ ազատութեան աշխարհին և եկեղեցւոյ նորա՝¹⁾ խեթիւ աջք հայէին ընդ նոսա և համարէին թէ «միշտ խոչ և զայթակղութիւն լինելոց ևն իշխանութեան» իւրեանց (Վեոնդ, էջ 31), վասն այսորիկ զհետ լինէին բառնալ ամենեկին ի միջոյ զտոհմն նախարարացն Հայոց կամ գէթ տկարագոյնս կացուցանել, որպէս զի յապահովել լիցին յապստամբութեանց նոցա և աշխարհն նուաճեսցի միամտութեամբ ընդ լծով իւրեանց:

Ի սկիզբն տիրապետութեանն Արաբացւոց կարգէին ամիրապետք իշխանս ի վերայ Հայոց ի նոցին իսկ նախարարաց, որպէս զԹէոդորոս Ուշտունի (Սեբ. էջ 143), զԳրիգոր Մամիկոնեան, զԼշոտ պատրիկ Բաղրատունի (Վեոնդ, յէջ 14, 16) և զայլս. բայց ի ժամանակաց Աբդլ-Մեհքի (685—705) յԱրաբացւոց և եթ կարգէին ոստիկանքն, որք իշխէին հրեմն յատկապէս ի վերայ Հայաստանայց, այլ հրեմն ընդ իշխանութեամբ միոյ ոստիկանի էին Հայք և Ատրպատական ի միասին, զի որպէս ի վերոյ յիշատակեցաք՝ առ ժամանակ մի նահանգ մի էին Արաբացւոց Ատրպատական և Հայք:

1) «Համազասպ Մամիկոնեան . . . զնախնական քաջութեանցն պայման միշտ ջանայր լրութեամբ կատարել մրցարանաց կրթութեամբ»: Հովհ. կաթ. էջ 112:

Եթոռանիստ քաղաք ոստիկանացն Հայաստանի էր Ղուին, մայրաքաղաքն Հայոց սկսեալ ի Ղ դարէ հետէ, որ էր քաղաք փարթամ և կարի բազմամարդ¹⁾։ զի որ-

1) Ըստ վկայութեան Խստախրի պատմագրին Լճաբացուց Ղուին քաղաք, որ աթոռանիստ էր կուսակալացն Հայաստանի՝ կարի բազմամարդ էր և վաճառաշահ։ Հիւսէին անդ ասուիս ազնիւս և գորգս և խոնջանունս, և կերպասս ընտիրս ի պէտս բարձից և բաստեռանց։ Լճր նոցա ներկ մի որդան կարմիր (Alkermes), որով զասուիս ներկանէին։ Հինէին անդ և դիպակս մեծագնիս մետաքսեայս, ծաղկեալ երպինբ-րանգն գունովք։ Լճանդէ Խստախրի, թէ ի ժամանակի իւրում էր քաղաքն Ղուին ի ձեռս քրիստոնեայ իշխանաց, որք նուաճեալք էին ընդ իշխանութեամբ ամիրապետաց, որոց և հարկս հատուցանէին։ Լճլ յետոյ հանին ի նոցանէ ի ժամանակս իբն Հաւկալի (Haukal) Լճաբացիք զիշխանութիւնն և տիրեաց աշխարհին Յուսուփ իրն Լճի Սագ։ Յայսմ ժամանակի սահմանք Հայաստանի էին ի հիւսիսոյ նահանգն Պարտաւայ, յարեւելից Լճաբացական, ի հարաւոյ Սիջագետք (Սէգիրէ), իսկ յարեւմտից կուսէ քաղաքն Կալիկալայ համարէր սահմանագլուխ ընդ Հայս և ընդ Բիւզանդիա։ Հաղորդութիւնս ունէին Հայք ընդ Բիւզանդիոյ ընդ ճանապարհ Տրապիզոնի, որ ի ժամանակին յայնմիկ էր դեռ ևս ընդ իշխանութեամբ կայսերացն Յունաց և էր նաւահանգիստ երեւելի և քաղաք վաճառաշահ։ Ժողովէին այսր վաճառականք ի տեղեաց տեղեաց և աստի յուղի անկանէին ի Բիւզանդիոն՝ ի վաճառ հանել անդ զազնիւ ազ-նիւ անկուածս Հայաստանի, զդիպակն մետաքսեայ և կերպասս ի պէտս զգեստուց։ Կրէմէր, էջ 342։

Ընդ նոյն ճանապարհ Տրապիզոնի գային և վաճառք ի Բիւզանդիոյ, և մտանէին ի Հայս և անտի յարեւելս. որպէս է տեսանել ի պատմութենէ Յովհաննու կաթողիկոսի, թէ «Ընդէր, ասէ (Սմբատ արքայ առ Ղիշին ոստիկան), զչարեալ դիմեալ գաս յոչինչ պէտս, զի թէ սէր ընդ կայսեր եդի՝ և այն ևս վասն ձեր օգտի, զի թերևս որ պիտոյ է

պէս երևի ի վկայութենէ Խովմայի Արծրունւոյ (էջ 230) ի մեծի շարժին որ եղև յամին 893-րդի՝ մեռան ի Վուին քաղաքի ողիք առաւել քան հօթանասուն հազար: Չարդիս գոն միայն մնացուածք աւերակաց նորա: Բաց ի Վունայ նստէին երբեմն ոստիկանքն և ի Նախջաւան և ի Վարտաւ:

Ոստիկանացն իշխանութիւն, որպէս գրեցաք ի վեր անդր՝ երբեմն ածէր և երբեմն նուազէր ըստ կամաց ամիրապետացն, որք անձամբ ընտրէին զնոսա և առաքէին ի կառավարութիւն աշխարհիս. էին նոքա ընդհանրապէս ընդ իշխանութեամբ ամիրապետաց անընդմիջապէս, որոց և հասուցանէին զհարկ աշխարհին. այլ երբեմն հպատակէին նոքա աւագ ոստիկանացն Ատրպատականի և Նսուրոց: Բնտրէին ոստիկանք յանձնէ գործակալս իւրեանց (ամիրայս), որոց գործ էր մանաւանդ ժողովիլ ի գաւառս գաւառս զհարկս և հասուցանիլ առ ոստիկանս.

ամիրապետին մեծի և զքոյ ևս դիւրաւ զպէտս ի յունականաց անտի գտանել մարթացից և ի նպաստ օժտութեան ձեզ ընծայել զերևելի հանդերձից և զարդուց և զսպասուց վայելիս. այլ և վաճառականաց, որք ընդ դենիդ քո՝ բացեալ ձանապարհ, զի արասցեն մուտ յաշխարհս նոցա, և ի նոցա լիութենէն փարթամացուցեն զձեր գանձարանսդ» (էջ 201): Վոյն պատմագիր այլուր (յէջս 249—250) բացայայտ ևս նկարագրէ զերևելի հանդերձսն, զզարդս և զսպասուց վայելիս, զորս ընդունէին չայք ի Նիւզանդիոյ. «Իսկ արքայի (I) ըմբատայ), ասէ, ուրախ լեալ ի բարեձիր պարգևս նորա (է) ուսփայ)»... նմա ընծայէր բարեվայելուչ և չքնադատես և երեւելի զարդս հանդերձանաց, և նկարակերտ կազմուածս բազմականաց կարմրութեամբ որդանց, և ըմբակս և նուագս և կամար ի համակ ոսկւոյ՝ գործ հրոմայական ճարտարաց, յերանգս գունակ գունակ ապակւոյ»:

սորբա կոչին առ պատմագիրս մեր, հրամանատարք կամ պահանջողք հարկի ('Վ.Լոնդ, յէջս 136, 138, 139): Ունէին ոստիկանք ընդ իշխանութեամբ իւրեանց գունդ մի զօրաց, որովք ի հնազանդութեան պահէին զաշխարհն նուաճեալ:

Ոչ լինէին նորբա միջամուխ ի ներքին վարչութիւն աշխարհին, որ էր ի ձեռս նախարարաց. այլ հարկեցուցանէին զժողովուրդն, զի ծանիցն զամիրապետն տէր իւրեանց և հատուցն զհարկին սակ ամ ըստ ամէ: Առ Սուաւեաւ նշանակեցաւ սակ 500 դահեկանաց ('Վ.Լոնդ, էջ 14), իսկ յետոյ առաւելեալ զամ քան զգամ ի ժամանակս Սմբատայ Թագաւորի եհաս մինչև ցվաթսուն հազար դահեկան ('Յովհ. կաթ. էջ 270): Յաճախակի է ընթեռնուլ առ պատմագիրս մեր, մանաւանդ առ 'Վ.Է. Լոնդեայ, թէ կարի յոյժ տագնապէր ժողովուրդն ծանրութեամբ հարկաց, և զի հարկահանք անդր քան զսահման իշխանութեան իւրեանց կեղեքէին զաշխարհն խրատութեամբ և հարստահարութեամբ ('Վ.Լոնդ, յէջս 127, 135, 137, 139 և այլն):

Այրուծին նախարարացն Հայոց ի սկզբան անդ ընդունէր ռոճիկ ուտիստի յամիրապետաց, դահեկանս հարիւր հազար յամի, այլ յետոյ հաւան ռոճիկքն յարքունուստ, և հարկեցան նախարարք յանձանց իւրեանց հոգալ նոցին զռոճիկս ('Վ.Լոնդ, էջ 113, 128):

Եկեղեցին Հայոց առ ոստիկանօք վայելէր ընդհանրապէս յազատութիւն կրօնից և պաշտամանց, զի ամիրապետացն չէր կէտ նպաստակի բռնի հարկեցուցանել զաշխարհն յընդունելութիւն մահմետական կրօնից: Այլ յիշատակին հրեանքն առ պատմագիրս մեր կողոպուտք եկեղեցեաց և հալածանք յիրս կրօնից և քաղուժ անդամ

ի մասնաւոր դիպուածս նաՀատակութիւնք քրիստոնէից՝ որք ոչ առնուին յանձն զկրօնս մահմետականս: Վասն կեկեղեցականաց ի պատուի էր առ ոստիկանս, և բազում անգամ երթային կաթողիկոսն Հրեշտակութեամբ առ նոսա և առ ամիրապետս, խնդրիլ դիւրութիւն ինչ վասն ժողովրդեան իւրեանց, և դառնային պատուովք և ընծայիւք, ընկալլալ զխնդիրսն (Վ. Լոնդ, յէջս 28—31):

Յետ մտանկիոյ Հայոց ընդ իշխանութեամբ Արաբացւոց թէպէտ և կրօնք երկոցունց ազգացն և պայմանք յարաբերութեանց նոցա ընդ միմեանս խորոց մեծ արկանէին ընդ մէջ նոցա՝ բայց ընկալան անշուշտ Հայք ի նոցանէ ազգեցութիւնս որպէս ի սովորոյթս և ի բարոյս վասն Հանապազոր կենցաղաւարութեան ընդ նոսա, սոյնպէս և յարուեստս, ի գիտութիւնս և ի դպրութիւնս, որք բարգաւաճեալ էին առ Արաբացիս: Այս ազգեցութիւն Արաբացւոց տեսանի մանաւանդ ի դպրութիւնս, որպէս ի քերթուածս, յորս մուծան ամանակք նորք և յանգք, որք անծանօթք էին Հայոց նախ քան զԱրաբացիս, սոյնպէս և յարձակ զրուածս, որք պճնեցան ճարտասանական պիրճաբանութեամբ և կուտակութեամբք հոմաձայն և հոմանիշ բառից: Իսկ յաղագս ազգեցութեանն Արաբացւոց ի գիտութիւնս՝ չէ մարթ մեզ ասիլ որոշակի ինչ զարդիս. զի մինչև ցայսօր Հրատարակին և Հետազօտին ի մատենագրացն մերոց նախնեաց զրեթէ միայն երկք պատմականք և աստուածաբանականք, յորոց չէ հնար ի վեր հանիլ զայս ազգեցութիւն. իսկ երկքն ուսողականք և մանաւանդ բժշկականք, յորս առաւելապէս մարթ է տեսնիլ զազգեցութիւն արաբացի գիտութեանց՝ չև ևս են ընծայեալ ի լոյս և մնան ցանդ ընդ զրուանաւ, թէպէտ և ոմանք ի նոցանէ են կարի հե-

տաքննականք¹⁾։ Վասն այսորիկ ցանկալի է յոյժ, զի և այսոքիկ երկք գայցին ի լոյս և զօրէն պատմական և աստուածաբանական մատենիցն մատչելի լիցին զիտնոց և պտղաբերիցն զարգասիս իւրեանց ի լլուծմն պատմութեան ուսողական և բժշկական գիտութեանց։

Յորժամ նուազեցաւ իշխանութիւն ամիրապետացն և անձնիշխանաբար տիրիւ կալան ոստիկանք ի վիրայ նահանգաց պետութեանն՝ յայնժամ ամիրապետքն առ ի կարծիլ զպապիասան ստամբակութիւն ոստիկանաց իւրեանց՝ զհարկահանութիւն աշխարհին յօժարութեամբ յանձն առնէին նախարարացն չայոց և թիթեւացուցանէին իսկ զսակ հարկին, և առհասարակ ընդարձակէին զիրաւունս և զիշխանութիւն նոցա։ Տոհմն Բագրատունաց որ ի վաղուց հետէ ակնկալէր մեծութեան և պատուոյ հասանել՝ ընկալաւ զսպարապետութիւն զօրացն չայոց, իսկ առ ամիրապետութեամբն չեղմայ (յամս 724—743) նաև զիշխանութիւն ի վիրայ աշխարհիս չայոց, (Վեռնդ, 112, 128). և յայնմհետէ զօրացեալ և ևս բարգաւաճեցաւ, մինչև զի յիննիրորդ դարուն Բշտո Բագրատունի ընկալաւ յամիրապետէն թագաւորայական

1) Սին միայն ի բժշկական երկոց նախնի մատենագրաց մերոց ընծայեալ է ի լոյս մինչև ցայսօր, ջերմանց միտիթարութիւնն Սիսիթարայ բժշկապետի շերացույ, յորում և է տեսանել զփաստ ապացուցի ազդեցութեան գիտութեանցն Լրաբացուց ի վերայ մերոց. քանզի ի նախաբանի անդ յայտնէ հեղինակն, թէ «Լյս Սիսիթար շերացի . . . վարժեցայ ի դպրութիւն Լրաբացոց, Պարսից և շեղենացուց... զի ունէին զարուեստ բժշկութեան լի և կատարեալ ըստ առաջին իմաստնոցն»։ և փոքր մի զկնի՝ թէ «յաղագս այսորիկ յօժարեցի... առնել զգիրքս զայս ի շոռում և յԼրապէլ և ի Պարսիկ գրեմեաց»։

և ընծայս պատուականս, զոր լուեալ կայսերն Բարսղի Բ. Մակեդոնացւոյ, որ սերեալ էր ի Հայ ցեղէ՝ առաքեաց և ինքն նմա թագ և ծիրանիս Հանդերձ թղթով ինդակցութեան, յորում որդի սիրելի անուանէր զՆշոտ, և զթագաւորութիւն նորա՝ սիրելի և մերձաւոր սրտի իւրոյ քան զամենայն թագաւորութիւնս:

Այլ ոստիկանքն Ատրպատականի յորժամ տեսին, թէ ըստ ձեռս նոցա՝ ելանէ մասն մի կարեւոր Հայաստանի յաղագս իշխանութեանն Բագրատունեաց, որ օր քան զօր զօրացեալ ի Հաղորդութիւնս մտանէր ընդ կայսերս և ընդ ամիրապետս անընդմիջապէս՝ զհետ եղին նուաճիլոյ զնոսա, վասն որոյ բազումանգամ ինքնագլուխ յորձակէին ի սահմանս իշխանութեանն Բագրատունեաց և Հարկանէին սրով և գերութեամբ. ի միում յարշաւանաց նոցա առ երկրորդաւ արքայիւն Բագրատունեաց յոյժ սաստիկ եղին աւերածք և կոտորած աշխարհին, յետ որոց եկն սոքն Համաձարակ, որ ծախեաց զբազմութիւն ժողովրդոց: Իսկ կայսերքն Իւլզանդիոյ թէպէտ և բարեկամք էին տանն Բագրատունեաց, որ ինչ երեւի և ի յաճախակի ընծայից, զորս ոչէին միմեանց վեհապետքն երկոքին՝ այլ պատաղեալ ի ներքին դաւս և յերկպսոռակութիւնս պալատանն՝ ոչ ունէին պարապ ի ժամանակի արշաւանացս այսոցիկ՝ զի թէ ձեռն օգնականութեան կարկառեցին Բագրատունեաց: Բանզի ծանուցեալ իսկ էր Իւլզանդացւոյ, թէ յաղագս ապահովութեան սահմանացն իւրեանց անկ է պաշտպանիլ անկախութեան Հայոց յերեսաց ամիրապետացն և ոստիկանաց, և թէպէտ կայսերք փոփոխէին յաճախակի՝ այլ յամենեսին ի նոսա էր անփոփոխ այս կէտ նպատակի: Որպէս յամի Տեառն 920-րդի պատրիարքն Նիկո-

դայոս, մտերիմ խորհրդական կայսերն Սոստանդնի Լ։ յղեաց թուղթ առ կաթողիկոսն Հայոց, յորում յետ բանից վշտակցութեան յաղաքս աւերածոցն Հայաստանի գրէր, թէ հարկ է նախարարացն յետս կալ ի ներքին հրկապառակութեանց և ընդ իշխանութեամբ թագաւորին իւրեանց ելանել միաբանութեամբ ընդդէմ թշնամւոյն հասարակաց, և թէ գրեալ է իւր արդէն առ թագաւորս Վարաց, Աղուանից և Ափխազաց, զի իւրաքանչիւր զօրու եկեսցին ի թիկունս օգնականութեան Հայոց։ Ընդ հուպ յետ այսորիկ եկին ի Հայս պատգամաւորք կայսերն, զի կոչեսցին ի Սոստանդնուպոլիս զկաթողիկոսն և զօրինաւոր ժառանգն թագաւորութեանն Բագրատունեաց։ Չգալուստ Աշոտոյ յայս կոչ կայսերն և զնկարագիր պատուոց և ընծայից, զորս ընկալաւ նա ի կայսերէն՝ աւանդէն ոչ միայն պատմագիրք Հայոց (Յովհ. կաթ. էջ 356) այլ և Յունաց (տես Rambeaud, L'empire Grec au Xe siècle, էջ 504)։

Առեալ Աշոտոյ ի կայսերէն նպաստ արծաթոյ և գունդ զօրաց յօգնութիւն՝ դարձաւ անդրէն ի Հայս. յաջողեաց նմա և ամիրապետն, որ ետ նմա զտիտղոսն արքայից արքայի (Շահանշահ) և այսու ծանեաւ զնա պետ և գլուխ այլոց թագաւորաց մանունց Հայոց (որպէս թագաւորին Վասպուրականի և Վարուց կամ Վանանդայ), զորս ոստիկանք Ատրպատականի, հետեալ ամիրապետացն թագաւորեցուցանէին այսր և անդր, որպէս զի արկցին հրկապառակութիւնս ընդ նոսա և ընդ Բագրատունիս և նուազեսցին և ևս զզօրութիւն նոցա։

Մինչդեռ յուժի էին Արաբացիք և արևելեան սահմանք կայսիրութեանն չէին յապահովի ի յարձակմանց նոցա՝ խնամէին և գգուէին կայսիրք զիշխանութիւնն։

Բագրատունեաց և պաշտպանէին նմա զինու և խորհրդովք։ Եւ յորժամ ի նահանջումն եկն իշխանութիւն ամիրապետացն և ոչ ևս գոյր ի նոցանէ վտանգ վասն կայսիրութեանն, այլ մանաւանդ նոքին կայսիրք ի ձեռն զօրավարաց իւրեանց, Հայոց մեծաւ մասամբն՝ Հանէին մի զմիոյ կնի քաղաքս և գաւառս յԱրաբացոց՝ փոխեցաւ յայնժամ և յիղանակ յարաբերութեանցն Յունաց առ Բագրատունիս. փոխանակ սիրոյն և պաշտպանութեանն զոր ցուցանէին կայսիրք յառաջագոյն՝ զհետ եղին այնուհետեւ նուազելոյ զնոսա գամ քան զգամ և ուր ուրեմն բարձին ամենեկն զիշխանութիւն նոցա. այնպէս զի ծահ է ասել թէ նուազումն իշխանութեան ամիրապետացն եղև պատճառք բարձման և իշխանութեանն Բագրատունեաց։

յաւմանակն և հանգամանք կենաց Ղ. Լեոնդեայ, զորոյ զպատմութիւն ընծայեմք ի լոյս նորոգ տպագրութեամբ՝ չնն յայտնի ճշգրտօրէն, զի ոչ ինքն և ոչ ուրք զկնի նորա պատմագիրք չասեն ինչ որոշակի զայսմանէ։ Չայս ինչ և եթ զիտեմք, թէ եկաց նա յԱթիւորդ դարու և էր եկեղեցական, զոր ոմանք վարդապետ կոչին և այլք երէց։ Չպատմութեան զիրս իւր զրեաց նա ի խնդրոյ տեսնն Շապհոյ Բագրատունոյ, հանգոյն Մովսիսի Խորենացոյ, Նդիշէի, Ղազարայ Փարպեցոյ և այլոց պատմագրաց մերոց, ուրք ի խնդրոյ իշխանաց ի զրի հարին զանցս և զգիպուածս աշխարհիս մերոյ։ Ի ձեռագիր օրինակս պատմութեանն Ղ. Լեոնդեայ է խորագիր այսպիսի. «Պատմութիւն Ղ. Լեոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց որ յաղագս երեւելոյ Մահմետի և զկնի

նորին, թէ որպէս և կամ որով օրինակաւ տիրեցին տիկ-
ղերաց, ևս առաւել աղգիս Հայոց»։ այլ պատմութիւնն
նորա սկսանի մահուամբն Մահմետի (յամին 632) և
ձգի մինչև ցամառ 788, այնպէս զի բովանդակէ զժամա-
նակս 156 ամաց։ Չանցս մերձաւորս նմա ժամանակաւ
պատմէ իբրև ականատես։

Մատենան Ղևոնդեայ կարևոր է յաչս բանասիրաց
ոչ միայն վասն ստուգաբան պատմութեանն անցից և
գիտութեանց Հայրենի աշխարհիս մերոյ, այլ և այնու,
զի տեղեկութիւնս ոչ սակաւս աւանդէ և յաղագս Ա-
րաբացոց, Խաղրաց և Բիւզանդացոց իւրոյ ժամանա-
կին, զորս չէ գտանել առ այլ պատմագիրս մեր և օտա-
րաց։ Պատուական են մանաւանդ թղթակցութիւնքն
ընդ Օմար ամիրապետ և Ղևոն Պ. կայսր, յորս կրկին,
թէ որպիսի ինչ էին կարծիք քրիստոնէից և մահմետա-
կանաց զմիմեանց անդստին յառաջին դարուն ծագման
նորոյ կրօնիցն, այլ և են տեղեկութիւնք ի նոսա կարի
Հետաքննականք յաղագս կրօնիցն մահմետականաց, ա-
ղանդոց նոցա, բարուց և սովորութեանց Արաբացոց
ի կանուխ ժամանակին։ Եւ քանզի արաբացի պատմիչք
անցից այնր ժամանակի յարեան անագան, ի Խ և ի Ժ
դարս, իսկ մատենագրացն Յունաց տեղեկութիւնք Հա-
տուկտիրք են մեծաւ մասամբն և ոչ ըստ ամենայնի ար-
ժանահաւաստք՝ վասն այսորիկ և ևս առաւելուն ար-
ժանիք ստուգաբան պատմութեանն Ղևոնդեայ։

Ի գիտնոցն Եւրոպիոյ զառաջինն ի կիր էառ զպատ-
մութիւնն Ղևոնդեայ Բրոսսէ անդամ Ճեմարանին Պի-
տութեանց ի Ս. Պետրքուրգ, որ յամին 1849-րդի
քաղութեանքար իդ տեղեկութիւնս ինչ անտի ի մա-
տենն իւր կոչեցեալ Histoire de la Géorgie (յէջս 252,

257, Additions, էջ 136 և անդր)։ Յամի Տհառն 1856-
րդի Վ. Վ. Շահնազարիանց ընծայեաց ի լոյս ի Փարիզ
քաղաքի զթարգմանութիւն պատմութեանն Ղևոնդեայ
ի լեզու Վաղղեացւոց Հանդերձ բազմաթիւ ծանօթու-
թեամբք, ընդ խորագրաւ «Histoire des guerres et des con-
quêtes des Arabes en Arménie, par l'éminent Ghevond vartabet
arménien, écrivain du huitième siècle»։ Իսկ յամին 1857 զա-
ռաջինն ընծայեաց նա ի լոյս ի նմին քաղաքի և զՀայի-
րէն բնագիր պատմութիւնն Հանդերձ ծանօթութեամբք,
զորս մեծաւ մասամբն առեալ կ'իղ ի Հայ ի գաղղեական
թարգմանութիւնէն իւրմէ։ Ռտպագիրն իւր արար Վ.
Վ. Շահնազարիան ըստ միում օրինակի, զոր գաղա-
փարեալ էր նորա ի ձեռագիր պատմութիւնն Ղևոնդեայ
մատենադարանացն Ս. Լշմիաճնի։ Յամին 1862 ըստ ա-
ռաջարկութեան Ճիմարանին Ղիտութեանց որ ի Ս.
Պետրբուրգ՝ արար Ք. Պատկանեան զթարգմանութիւն
պատմութեանս ի լեզու Ռուսաց և յաւել ի նմա ծանօ-
թութիւնս բազումս կարի Հետաքննականս ի բացատրու-
թիւն և ի բարւոք վերահասութիւն պատմութեանն։

Նորս այս մեր տպագիր արարաւ Համեմատութեամբ
առաջնոյ տպագրին ընդ ձեռագիր օրինակի պատմու-
թեանն Ղևոնդեայ որ առ մեզ, զորմէ աւանդեալ են
լիակատար տեղեկութիւնք ի Յառաջաբանի պատմու-
թեանն Նսողկան յէջս լգ—լը։ Նւ քանզի, որպէս անդն
յիշատակի, թերի էր ի ձեռագրի յայսմիկ պատմու-
թիւնն Ղևոնդեայ ի սկիզբն մինչև ցգլուխն ԺՎ (յէջն
43 տպագրիս մերոյ) վասն այսորիկ խնդրեցաք յարժա-
նապատիւ Յուսկանէ վարդապետէ Մովսիսեանց տալ
գաղափարիլ ի Ձեռագիր օրինակէն Մատենադարանին
Ս. Լշմիաճնի զմասնն թերի Ձեռագրիս մերոյ. զոր ըն-

կալիս՝ շնորհակալիս բազում ունիմք առ Հայրն արժանապատիւ:

Բաղդատութեամբ ձեռագիր օրինակացս այսոցիկ ընդ առաջնոյ տպագրին՝ ըստ խնդրոյ մերում կազմեաց զընագիր մերոյս Տպագրի Ատ. Մալխասեանց, Հանդերձ ցուցմամբք տարբիր ընթերցուածոցն ի ստորոտս իւրաքանչիւր իջից:

Ղլխակարգութիւնք յայսմ Տպագրի նշանակեցան ըստ բաժանմանց զխոց Զեռագիր օրինակին որ առ մեզ, քանզի զլխակարգութիւնք Փարիզեան Տպագրին՝ ոչ են Ղլեոնդի, այլ Հրատարակչի նորին Ս. Ս. Շահնազարեանց: Օգտակար վարկաք յաւելուլ ի վերջ մատենիս թարգմանութեամբ զայնոսիկ ի ծանօթութեանցն Վ. Պատկանեան և Ս. Շահնազարեան, որք ըստ կարծեաց մերոց կարևորքն են ընթերցողացն Հայոց:

Չայս Հրատարակութիւն Ղլեոնդեայ յօգուտ Բնկերութեանն Տփղեաց Հրատարակութեան Հայիրէն գլոց արարաք՝ գոլով կտակակատար Հանգուցելոյն Յովսէփայ Եղմիրեանց, արծաթոփն զոր նուիրեաց ի յիշատակ նորս հղբայր Հանգուցելոյն վասն այսր նպատակի: Տեղեկութիւնք քանի մի գանձոռանալի բարեկամէն մերոյ և զազգասէր առնէն Յովսէփայ Եղմիրեանց եղեալ են ի Հրատարակութեանն Ասողկան (Յառաջաբան, յէջս խզ—խե) որպէս և յօդուածք Ատակին նորա յԼ. յաւելուածին:

Կ. ԵԶԵԱՆՏ:

24 Մայիսի 1887

Ի Ս. Պետերբուրգ:

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

- Kremer A.* Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen. 2 Bd. Wien, 1875.
- Kremer A.* Culturgeschichtliche Streifzüge auf dem Gebiete des Islams. Leipzig, 1873.
- Weil G.* Geschichte der Chalifen, 3 Bd. Mannheim, 1846—51.
- Sédillot L. A.* Histoire général des Arabes, 2ème édit, 2 vol. Paris, 1877.
- Lebeau,* Histoire du Bas-Empire. Edit. St. Martin, Paris 1830.
- Gibbon E.* The history of the decline and fall of the Roman Empire. London, 1840.
- Rambeaud A.* L'Empire grec au dixième siècle. Paris, 1870.
- Le Rou G.* La civilisation des Arabes.
- Petermann I. H.* De ostikanis, arabicis Armeniæ gubernatoribus. Berolini, MDCCCXL.
- Hübschmann.* Zur Geschichte Armeniens und der ersten Kriege der Araber. Aus dem Armenischen des Sebêos. Leipzig.
- Flügel G.* Geschichte der Araber. Leipzig, 1867.
- Тиземаузенъ В.* Монеты Восточнаго Халифата. Спб. 1873.
- Гиртасъ В.* Права христіанъ на Востоку по мусульманскимъ законамъ. Спб. 1865.
- Մարտին Հատուածք պատմութեան Հայաստանի քաղաք յարաբացի պատմագրաց: Թարգմ. Կար. Իւթիւճեան. Կ. Պոլիս. 1874.**

Յովհաննոս Մաթիոնէի Պատմութիւն Տարօնոյ: Վ. Ենեօտիկ,
1832.

Վարդանայ Բաքրէեդեցոյ Պատմութիւն տիեզերական.
Սոսկուայ, 1861.

Սեբէոսի Եպիփանոսի Պատմութիւն ի Հերակլն. Ս. Պետեր-
բուրգ, 1879.

Յովհաննոս Կալիստիոսի Պատմութիւն. Նրոսաղէմ, 1867.

Սաբիտանոսի Լատղիան Պատմութիւն տիեզերական. Ս. Պե-
տերբուրգ, 1885.

Թովմայի Նըթրունոյ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց. Ս.
Պետերբուրգ, 1887.

ՂԵՒՈՆԴԵԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՂԵՒՈՆԴԵԱՅ

ՄԵԾԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՀԱՅՈՑ

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՆԸՆԻ և առաջին որք և Ամիր-ալ-Մուսնիք¹ ա-
նուանեցան. զի զի² ամ կալեալ զեշխանութիւնն Մահ-
մետ՝ մեռանի⁽¹⁾: Յետ այնորիկ փոխանորդէ զեշխանու-
թիւնն Մահմետի Եբու-Բաքր և Ամր և Օթման³, ամն
լէ՛⁽²⁾ ի մետասանհորդ ամի Հերակղի⁴ աստուածապսա-
կեալ և բարեպաշտ թագաւորին Հոռոմոց, որ⁵ մինչդիռ
էր կենդանի աստուածապսակեալն Հերակղես⁶ ոչ կա-
րացին սփռել զասպատակս իւրեանց ի վերայ⁷ Հրէաս-
տանի. զի համբաւ քաջութեան նորա սփռեալ էր և զար-
հուրեցուցանէր զնոսա: Եւ նորա տիրեալ ունէր զեշխա-
նութիւնն Հրէաստանի և Նսորեստանի մինչև ի վախ-
ճան կենաց իւրոց⁽³⁾:

Եւ իբրև թագաւորեաց որդի նորա⁸ փոխանակ Հե-

1 2.[՝] ամիրլումնիք

2 Տ.[՝] քոսն

3 2.[՝] աւթման. և ամնայն ուրեք
զկնի՛ աւ փոխանակ օ:

4 Տ. աստ և զկնի՛ Հերակղեսայ

5 2.[՝] զոր

6 Տ.[՝] Հերակղէս

7 2. աստ և ի ստորե բազում ան-
գամ ի վերա

8 2.[՝] նորայ

*

րակղի հօր իւրոյ՝ յայնմհատէ զարթոյց տէր զհոգի ա-
րանցն չարաց, զի առցէ նոքօք զվրէժինդրութիւն յազ-
գէն քրիստոնէից¹, զորս² մեղսքն առաջի տհառն Աս-
տուծոյ մերոյ: Եւ սկսան գունդ կազմել և զօրս գու-
մարիլ ի վերայ իշխանութեանն Սոստանդնի, ի վերայ
Հրէաստանի և Ասորեստանի. զի զպատուէր օրինադրին
իւրեանց ունէին օժանդակ³, զոր պատուիրեացն որո-
մանցն սերմանողի⁴, թէ «իլէք ի վերայ աշխարհաց, նուա-
ճեցէք գնոսա ընդ ձեռամբ ձերով. զի մեզ, ասէ, տուեալ
է ի վայելս⁵ զպարարտութիւն երկրի. կերայք զմիս ընա-
րիւրց⁶ երկրի և արբէք զարիւն զօրաւորաց»: Արոց և
սաղրիչք հղեն և առաջնորդք՝ Հրէայք⁷, որք երթեալ
ի բանակս Մտդիամու ասէին ցնոսա «Աբրահամու, ա-
սին, խոստացաւ Աստուած տալ զենակիչս երկրի ի ծա-
ռայութիւն, և մեք եմք ժառանգք⁸ և որդիք նահապե-
տին: Արդ ի մէնջ տաղտկացաւ Աստուած վասն չարու-
թեան գնացիցն մերոց և եբարձ ի մէնջ զթագաւորու-
թեան գաւազանն և մատնեաց զմեզ ի ստրկութիւն ծա-
ռայութեան. այլ և դուք էք զաւակք⁹ Աբրահամու և
որդիք նահապետին: Ելէք ընդ մեզ և փրկեցէք զմեզ ի
ծառայութենէ արքային¹⁰ Յունաց, և ի միասին կալցուք
զիշխանութիւնս մեր: Եբրե զայս ևս լուան՝ քաջալի-
րեալ դիմեցին ի վերայ Հրէաստանի:

Իսկ ապա աղդ հղեալ թագաւորին Յունաց՝ գրէ

1 2.[՝] քրիստոնէից

2 Տ.[՝] որք:—Օր. Տ. և 2.[՝] այսպէս

3 2.[՝] աւժընդակ

4 2.[՝] սերմանալի

5 Ի Տ. պակասէր՝ ի վայելս

6 2.[՝] ընդրելոց

7 2.[՝] որոց և սաղրիչ քեզ են՝ և

հրէայք առաջնորդք:—Տ.[՝] Որք և
սաղրիչ ձեզ և առաջնորդ Հրէայք
են:—Մեք այսպէս:

8 2.[՝] ժառանկք

9 2.[՝] ծառայութեան. այլ և դուք
զաւակ

10 2.[՝] արքային

առ. զօրավարն որ ի Հրէաստանի. «լուայ¹, ասէ, թէ Սա-
ռակինոսը ելին յարձակեալ² ի վերայ Հրէաստանի և Մ-
սորեստանի: Արդ զուամարիա զգօրս քոյ և մարտիր ընդ
նոսա և արգել զնոսա. զի մի ասպատակեսցեն ի վերայ
երկրիդ մերոյ և ածիցեն սուր և սատակումն ի վերայ
դոցա»³. այլ արդ սպառազինեալ կազմեա զգօրս քո»⁴:
Իսկ նորա⁵ ընկալեալ զՀրամանն օգոստական՝ գրէր⁶ առ
զօրագլուխս որ ընդ իւրով իշխանութեամբ, զի ուր և
իցեն՝ առ նա հասցին: Եւ վաղվաղակի հասեալք՝ ի
միասին լինէին բանակ մեծ. և խաղացեալ յառաջ գնա-
ցին ընդդէմ Հինին նորա որ զօրացեալ⁷ գայր ի վերայ
նոցա: Եւ թիւեալ յանդիման լինէին միմեանց ի սահմանս
Ապառաժն Արարիոյ⁸. տեսանէին զբանակս Մադիամու-
անթիւ բազմութեամբ, և իբրեւ զգունդս մարախոյ՝ զան-
չափութիւն ուղտուցն և ձիոց: Ապա անգիտացեալ զօ-
րուն Յունաց անգիտութիւն⁹ մեծ՝ զատուցանէին
զաղիս բանակին իւրեանց բացագոյն ի նոցանէն¹⁰ բա-
զում վտաւանօք, լքանէին ի բանակին և զերիվարսն իւ-
րեանց. և ինքեանք ի հետիոտս սպառազինեալ՝ ընդդէմ
նոցա գնացին պատերազմել: Եւ ի ջերմութենէ արեգա-
կնային¹¹ տապոյն և ծարաւուտ ապառաժէն¹² և յաւա-
զոյն աշխատեալք, և պարտասեալք փծանրութենէ զի-
նուցն՝ անկան ի մէջ¹³ թշնամեացն:

1 2.¹ Լուայ

2 3.¹ Երակել

3 3.¹ Գօրա — Օր. 3. և 2. պոպէտ:

4 3.¹ ասա և զկնի բազում ուրեք՝ քոյ

5 2.¹ նա

6 2.¹ գրէր

7 2.¹ ընդդէմ Հինի նորա զարա-
ցեալ — Թուի ընթեռնելի՝ ընդդէմ
Հինին որ զօրացեալ կամ՝ ընդ-

դէմ Հինին նորոյ որ

8 2.¹ արաբոյ

9 3.¹ յանգիտութիւն

10 3.¹ ի նոցանէ

11 2. բազում անգամ՝ արեգակնային,
իմանելի, իմանել հասց...

12 3.¹ ապառաժէն — Թուի՝ յապա-
ռաժէն

13 2.¹ ի մէջ

Իսկ նոքա քանզի ի հանգստեան էին՝ յանկարծակի հեծեալ¹ յերիվարս իւրեանց, և յարձակեալ ի վերայ նոցա՝ հարին բազում հարուածս ի զօրունէն² Յունաց, և ի փախուստ դարձուցեալ զմնացեալն, հետամուտ եղեալ մինչև ի բանակն³ Յունաց՝ զբազումն առհասարակ կոտորէին. և մնացեալքն հեծեալ յերիվարս փախստական անկան յաշխարհն իւրեանց⁴ (4):

Եւ Իսմայիլացւոցն լցեալ յաւարէն Յունաց զանձիւք, և առեալ զկապուտ անկիւրցն ի սրոյ՝ դարձան խրնդութեամբ յաշխարհն իւրեանց: Եւ յայնմհետէ տիրեցին շրէաստանի և Նսորիստանի վերայ. և արկին ընդ հարկօք զաշխարհն և զեկեղեցիս սրբոյ քաղաքին Երուսաղէմի⁵ (5): Եւ յայնմհետէ դադարեցին ի հարկատուութեանէ⁶ արքային Յունաց շրէաստան և Նսորիք. զի ոչ կարացին զգէմ ունիլ⁷ Իսմայիլի զօրքն Յունաց: Եւ Իսմայէլ տիրեաց ի վերայ շրէաստանի:

ԳԼՈՒԽ Բ.

Իսկ ի գալ միւսոյ ամին (6) խրոխտալ սկսան ընդգէմ արքային Պարսից. և գումարէին⁸ բազմութիւն զօրաց, և եկեալ հասանէին ի վերայ արքային Պարսից, որում անունն էր Յազկիրտ (7), որ էր թոռն Խոսրովոռ: Ժողովեալ և Յազկիրտի զզօրս իւր՝ պատերազմէր ընդգէմ

1 2. առտ և ի ստորեւ՝ հեծեալք
2 Ց.՝ ի զօրնո — 2.՝ ի զօրէնո — Մեք
եզաք պոպէս ըստ Օր՝ Ց.
3 2.՝ ի բանական
4 Ց.՝ Յունաց

5 Ի Ց. պակասեր՝ Երուսաղէմի
6 2.՝ ի հարկատուութիւնէ
7 Ց. առտ և զկնի բազում անգամ
ունիլ, խօսիլ...
8 2.՝ գումարէք

նոցա, որում ոչ կարէր ընդդէմ ունել¹: Հարկանէին զգորս նորա կոտորմամբ սրոյ, և զթագաւորն հարեալ սատակէին: Եւ յայնմհետէ բարձեալ կործանէր թագաւորութիւնն Պարսից, որոց հոգւ թիւ² իշխանութեան նոցա ամբ ՚նա: Եւ Իսմայիլացւոցն³ աւար սուեալ զերկիրն և զգանձսն արքունի՝ հասուցանէին յաշխարհն իւրեանց:

Եւ մեծ մասն զօրուն հատեալ⁴ ասպատակէին յաշխարհս Հայոց ընդ կողմն Պարսից. և առնուին ի գերութիւն զաւանս Մարաց և զգաւառն Պողթն և զդաստակիրտն Նախջաւանու⁵. և զբաղումս յարանց ընդ սուր անցուցանէին, և զայլս գերի վարեալ կանամբք և մանկտեալ՝ անցուցանէին ընդ գետն Երասխ ընդ հունն ջուղայոյ⁶: Եւ ընդ հրկուս⁷ բաժանեալ զօրքն՝ ոմանք զգերեալսն դարձուցանէին յաշխարհն իւրեանց: Եւ գունդ մի հատեալ ասպատակէին ընդ գաւառն Արտազ ի վերայ⁸ զօրավարին Յունաց, որում անուն էր Պռոկոպ, որ էր բանակեալ ի գաւառին Սոգոմտի⁹ ի սահմանս Բազուձորոյ և Մարդուցայից. որում իրազեկ հղեալ իշխանն Խէոգորոս, որ էր յազգէն Ռըշտունեաց՝ ազգէր զօրավարին Պռոկոպայ, «եթէ զօր հինին Իսմայիլի զարթուցեալ գայ ի վերայ մեր»:

Իսկ նա¹⁰ ի բազմութիւն զօրացն ապաստանեալ և ոչ յԱստուած, որ յաջողէ¹¹ զպատերազմ՝ ոչ ինչ գրէր զբանս իշխանին Հայոց: Եւ նա մորմոքեալ ընդ կորուստ աշխարհիս Հայոց և ընդ ծուլութիւն զօրավա-

1 Տ.՝ որոց ոչ կարէր զդէմ ունել—
Օր. Տ. և 2. պարսէս:

2 Տ.՝ եղէն թիւք

3 2.՝ իսմայիլացոցն

4 2.՝ հատել

5 Տ. առնայն ուրեք՝ Նախիջևան,
Նախիջևանու

6 2.՝ ջուղայիոյ

7 2.՝ ընդ երկու

8 Տ.՝ Արտագի ի վերայ—2.՝ արտագի
վերայ

9 Տ.՝ Պոգոմիտ

10 Ի 2. պակասէր՝ նա

11 2.՝ յաջողի

րին՝ ոչ ունէր ժոյժ, այլ մտեալ հրկրորդէր և հրկրորդէր զբանն¹: Եւ բարկացեալ զօրավարին ի վերայ իշխանին՝ ձգէր զվարդն որ ի ձեռին զհետ նորա: Եւ սրտմտեալ Խէոդորոս՝ հլանէր յերեսաց նորա, և նոյնժամայն հրամայէր զօրացն, որ ընդ իւրով իշխանութեամբն էին, «վառեցարուք, ասէ, և հլէք ընդդէմ Խամայիլի»²: Եւ նոքա հեծեալ³ յերիվարս իւրեանց՝ դարանամուտ եղին ի սարակն, որում Եղբարսն կոչէին. և կալեալ զառաջս կրօնիցն՝ զբազումս ի նոցանէ սատակէին. և առեալ զկապուտ անկիւղցն՝⁴ հատուածեալ ի զօրավարէն գնացին ի գաւառն Վառնի: Հրամանս հո ապա և Պռոկոպն իւրում զօրունս հլանել ի վերայ թշնամեացն. յորոց վերայ հեղեալ զօրն Խամայիլի՝ հարկանէին զմեծ մասն Յունաց, և զայլնսն փախստական արարեալ անցուցանէին ընդ բանակն իւրեանց. և ինքեանք դարձեալ ի բանակն⁵ նոցա հանգչէին: Եւ ասին լինել զթիւ զօրացն Յունաց աւելի քան զվեց բիւր արանց, և զԽամայիլացիսն նուազ քան զբիւր մի արանց: Եւ ի վաղիւն ժողովեալ զկապուտ բանակին, դարձեալ⁶ ընդ կրունկն՝ գնացին յաշխարհն իւրեանց:

Եւ հղև այս ի քսան և հրկրորդ ամի Աբու-Ռաքրայ⁷ և Օթմանայ և Նմրի, իշխանացն Խամայիլի: Եւ դադարեցին յիլանելոյ ի վերայ աշխարհիս Հայոց ամս Գ: Ապա ի քսան և վեցերորդ ամի նոցին իշխանութեանն դարձեալ յարձակէին հլանել ի վերայ աշխարհիս Հայոց զօրու ծանու:

1 2.¹ զբանն

2 2.² Խամայիլի

3 2.³ Հեծեալք

4 2.⁴ անգիւղցն

5 2.⁵ ի բանակս

6 3.⁶ և դարձեալ

7 3.⁷ Աբու-Ռաքրի

ԳԼՈՒԽ Գ.

Յերկրորդ ամի Սոստանդնու¹ կայսեր Հոռոմոց, որ էր թոռն Նիրակղի՝ ազգ հղև առ իշխանն Խէոդորոս, հիթէ հէն զարթուցիալ գայ ի վերայ աշխարհիս: Իսկ նորա առհալ զգորս իւր՝ կամէր ունիլ զկիրճն Ճանապարհին Ձորայոյ, այլ ոչ կարաց ժամանիլ յառաջս նոցա. քանզի ըստ օգաթեն արագութեան յարձակեալք իբրև օձք թեաւորք յառաջեցին թշնամիքն, և զկնի իւրեանց թողեալ² զգորսն Հայոց՝ դէմ հղեալ ընթացան ի մայրաքաղաքն Պուլին⁽⁸⁾: Եւ վասն զի թափուր գտին զքաղաքն յարանց պատերազմողաց, զի ամենեւեան³ զհետ Խէոդորոսի իշխանին գնացեալ էին, բայց միայն զկանայս և զմանկտիս և զայլ խառնիճաղանճս, որք ոչ էին արք պատերազմի՝ հասին ի վերայ քաղաքին և վաղվաղակի առին զամբոցն, և զգտեալ արան ի նմա կոտորեցին, և զկանայս և զմանկտիս վարեցին ի գերութիւն՝ ոգիս⁴ լէս⁽⁹⁾:

Այդ ով արդիօք⁵ արժանաւորապէս ողբասցէ զթըշուառութիւն աղետիցն. քանզի ամենայն ուստիք անհրնարին էր վտանգն: Չի սուրբ հկեղեցիք, յորս ոչ էր արժան հիթանոսաց մտանիլ՝ քանդեալ և քայքայեալ կոխան պիղծ⁶ ոտիցն անօրինաց լինէին⁷, և քահանայք հանդիւրձ սարկաւազօք և պաշտօնէիւք խողխողեալ սր-

1 Տ.՝ Սոստանդեայ — Այսպէս ըստ

2, և ըստ Օր. Տ.

2 Տ.՝ թողին

3 Տ.՝ ամենեքին

4 2.՝ յոգիս

5 2.՝ արգեւք

6 Ի Տ. պակասեր՝ պիղծ

7 2.՝ լինէր

լով ժպիրհ և անողորմ թշնամեացն. և բազում տիկնայք փափկասունք, որոց ոչ էր առեալ զփորձ նեղութեան՝ գանալից քօք¹ թշնամանեալք և քարշեալք ի հրապարակս՝ զկականումն ողբոցն բարձրացուցանէին վասն յիշակարծումն օրհասին: Այլ և աշխարհախումբ բազմութեանն ըմբռնեալք ուստիօք և դստիօք ինոյն վտանգս՝ յաճախէին զհառաչանս և զհիծութիւնս. զի ոչ գիտէին՝ զոր առաւել ողբասցին, զխողխողեալն յանօրէն սրոյն, եթէ զկենդանւոյն² անջատեալն զուստիրս և զդստիրս, օտարացուցանել ի հաւատոյն որ ի Վրիստոս և ի հոգեւոր յաստուածային³ փառատրութեանցն: Եւ զմանս ողորմելի տեսեալք անկեալ դիակունս ի վերայ դիականց ընդ արիւն թաթաւեալք թէպէտ և ողբովք աշխարհին՝ այլ ոչ էին ձեռնհաս⁴ ամփոփել զմարմինսն և տալ գիրեզմանի: Եւ ի դէպ էր զմարգարէականն⁵ առնուլ ողբս, որ ասէ «Աստուած, մօրն հիթանօք ի ժառանգութիւն քո, պղծեցին զտաճար սուրբ քո, և արկին զդիակունս ծառայից քոց՝ գէշ թռչնոց երկնից, և զմարմինս սրբոց քոց՝ գազանաց երկրի. և ոչ դք էր որ թաղէր զնոսա»⁶: Չայս ամենայն անցս պատուհասից, յայնժամ շրէաստանի աղէտսն, և այժմ տուերս հասեալ տարակուսանս՝ դէպ եղև առնուլ:

Իսկ զօլբն չայոց հանդերձ նախարարօքն և իշխանաւն իբրև տեսին զհէնս սաստիկս հասեալ ի վերայ նոցա՝ լքսն ձեռք արանցն պատերազմողաց, և ոչ կարացին յարձակել ի վերայ հինին. զի թէպէտ և տեսանէին զկանայս և զմանկունս իւրեանց վարեալ ի գերութիւն, այլ քանզի նուազունք էին թուով՝ ոչ կարացին ի դիմի

1 Յ.՝ թքօք

2 Զ.՝ զկենդանոյն

3 Յ.՝ աստուածային

4 Զ.՝ ձեռնհաս

5 Յ.՝ զՄարգարէին

6 Սաղմ. ԳԸ. 1—3:

Հարկանել նոցա. այլ նստեալ միայն ողորմօք և աշխարա-
նօք աւաղէին զկանայս և զմանկունս իւրեանց: Իսկ Հա-
գարացիքն առեալ տանէին զնոսա յիրկիրն Ասորոց¹. և
դադարեցին յեւանելոյ ի վերայ աշխարհիս Հայոց ամս թ:

Ապա յիտ պնորիկ յիրեսուն և վեցերորդ ամի² իշ-
խանութեանն նոցա զօր ժողովեալ դարձեալ յարձակե-
ցան ի վերայ աշխարհիս Հայոց. որոց էին զլիաւորք
Օթման և Օգբայ: Եւ իբրեւ Հասին ի սահմանս Հայոց՝
յիրիս բաժանեալ առաջս՝ սփռեցան յասպատակս իւ-
րեանց: Առաջ մի Հատեալ ընդ կողմն Ասպուրական
աշխարհին՝ առին զաւանս և զամրոցս որ մինչև ի Նախ-
ջաւան քաղաք. և առաջ մի ընդ կողմն Տարօնոյ: Եւ
միւս առաջն Հասեալ ի Սոգովիտ³ պաշարէին զամրոցն՝
Նրծափաց: Եւ գտեալ զմուտ բերդին՝ ի գիշերի գաղտա-
գողի ելին ի նա, զի իբուն գտին զպահապանն, և ա-
ռին զամրոցն, և զգտեալ արսն⁵ որ ի նմա արկին ընդ
կապանօք: Եւ ի բազում անհոգութեան եղեալ այնու-
հետև՝ խառնակէին զազրարից պղծութեամբ⁶ ընդ կա-
նայսն: Յորս գթացեալ ամենատեսն Աստուած՝ աստա-
նօր ոչ անտես առնէր զհաւատացեալս անուան իւրոյ,
այլ առաքէր ի վրէժինդրութիւն չարիացն զոր գործե-
ցին՝ զիշխանն Խէոդորոս. որոյ հրազաթեւ⁷ յարձակմամբ
իբրեւ զիշխանալ արծուոյ⁸ Հասեալ ի վերայ Հինին եկե-
լոյ, և ընդ նմա արք « վառեալք զինու, վաղվաղակի
Հասեալք՝ սասուկէին զթշնամիսն իբրեւ արս գո, և
զկապեալն արձակէին. և զսակաւ մնացորսն թշնա-
մեաց փախստական սրարեալ՝ դարձուցանէին զգիրեալն.

1 2.¹ ասորաց

2 2.² իգ. երորդ ամի

3 Յ.³ Սոգովիտ—2.¹ կողոյրովիտ

4 2.⁴ զամրոցս

5 2.⁵ զարսն

6 Յ.⁶ պղծութեամբք

7 Յ.⁷ արազաթեւ

8 Յ.⁸ արծուոյ

և զաւար և զկապուտ թշնամեացն ժողովիալ՝ դարձան խնդութեամբ, փառաւորելով զՆստուած, որ խնդրեաց զվրէժ ի թշնամեաց¹ նոցա: Իսկ այն զօլբ, զոր յառաջագոյն պատմեցի, առեալ զաւար և զգերիալսն՝ գնացին աշխարհն Նստուոց². և դադարեցին յիտ այնորիկ ամս ք⁽¹⁰⁾:

Եւ զայս չարիս կատարեալ իշխանացն Իսմայելի Աբու-Իսքրայ³, Օթմանայ և⁴ Ամրի յաւուրս իւրեանց՝ վախճանեցան:

ԳԼՈՒԽ Դ.

Յիտ նոցա ունի զիշխանութիւնն ոմն Մուաւիա⁵ ամս ԺԽ և ամիսս Դ և վախճանի: Եւ իթէ զիարդ յաւուրս նորա էր իշխանն Պրիգոր, և որ ինչ անցք անցին ընդ աշխարհս Հայոց, և մահուան իշխանացն:

Ի սորա յառաջնում ամի իշխանութեանն և ի Կե⁽¹¹⁾ ամի Սոստանդնի⁶ կայսեր, որ էր թոռն Հերակլի, սկըսաւ զօրս գումարիլ ի վերայ աշխարհիս Հայոց իշխանն Տաճկաց: Ազդ հղև առ թագաւորն Սոստանդին բանն⁷. և հրամայէր զօրավարին որ ի կողմանս Ալիկեցւոց՝ հլանիլ ընդդէմ նոցա: Բնկինոյր և զիշխանն Խէոգորոս յիշխանութենէն վասն նինգութեանն, զոր արար առ զօրավարին Պոռկոպայ, և փոխանակ նորա կացուցանէր

1 2.¹ Թշնամեաց

2 2. բազում անգամ՝ ասորոց, կիլիկեցոց...

3 Տ.՝ Աբու-բաքրայ

4 Ի 2. պակասեր՝ և

5 2.¹ մաւիս ոմն. (ընթեռնելի՝ մաւիս ոմն): Ի ստորեւ՝ մաւէս

6 2.¹ կոստանդինոսի

7 2.¹ բանքն

զՍմբատ (12) ոմն ի տոհմէ Բագրատունեաց, և առաքէր ընդ զօրավարին իւրում: Պրէր և առ Թէոդորոս Ուրշտունի¹, որ յառաջն իշխանն էր, ասէ «Էլ ընդ մեզ ի պատերազմ զօրօք² որ ընդ ձեռամբ քո է»: Եւ ոչ կամեցաւ նա ելանիլ: Պրէ Գարձեալ երկրորդ անգամ «Իթէ ոչ հլցես ընդ մեզ ի վերայ Հինիս» ի դառնալն մերում այսրէն ջնջեսցուք զտունդ քո յազգատոհմէ մերմէ: Որոյ հրկուցեալ ի սպառնալիացն՝ Հանդերձէր զորդի իւր ըզՎարդ (13) իրթալ ընդ իշխանին Սմբատայ. և տայր Հրաման՝ նենգութիւն առնիլ սիրելիացն և միաբանիւ ընդ³ Թշնամեացն: Որոյ երթեալ առ զօրավարն Յունաց՝ չուհցին ի կողմանս Եսորւոց և անցին ընդ զոմն Եփրատայ⁴: Եւ մատուցեալ որգւոյն Թէոդորոսի առ զօրավարն՝ ինդրէր զինքն կարգել⁵ պահապան նաւակամրջացն, և նորա Հրամայեալ նմա պահիլ գետիս զոմոյն:

Եւ իբրեւ բախեցին ընդ միմեանս պատերազմաւ, և անկան յերկոցունց կողմանցն Հարուածք՝ դարձեալ զօրացեալ զօրքն Տաճկաց՝ փախստական⁶ արարին զգունդըն Յունաց, յաւուր մեծի շաբաթուն զատկին: Եբրե հոսա որդին Թէոդորոսի զյաղթութիւնն Խմայելի՝ զօրացեալ անցանէր յայնկոյս⁷ գետոյն, և Հատեալ կտրեաց զլարս կամրջին, զի մի ապրեացին փախստեայքն: Եւ նոցա ի մէջ արարեալ զգօրսն Յունաց՝ զոմանս գետավէժս⁸ առնէին, և ոմանք զիրծան⁹ փախստեամբ¹⁰ յաշխարհըն Յունաց: Եւ յայնմՀիտէ լքաւ սիրտ արքային Յու-

1 2.՝ ԸՈՐՇՏՈՒՆԻ

2 2.՝ ԶԱՐԴՈՎՔ

3 Ի 2. պակասեր՝ ընդ

4 2.՝ ԵՎԲՐԱՏԱ

5 Ի 2. պակասեր՝ կարգել

6 Տ.՝ զօրացան զօրքն Տաճկաց և

փախստական

7 2.՝ յայնկոյս

8 Տ.՝ գետավէժ

9 2.՝ գերծեալ

10 Տ.՝ փախստեայ:—Օր. Տ. և 2. այսպէս

նաց, զի գիտաց, եթէ¹ ի տեառնէ է խոտորումն իշխանութեանն նորա. և ոչ ևս յաւելլ էլանել ի վերայ Իսմայելի:

Իսկ իշխանն Իսմայելի զրէ Հրովարտակ յաշխարհս չայոց. «եթէ ոչ հարկեսջէք ինձ և ոչ անկջէք ընդ լծով ծառայութեան իմոյ՝ ի սուր սուսերի մաշեցից զամենեսկան»: Յայնժամ ժողովեալ² ի միասին քահանայապետն³ չայոց Ներսէս⁽¹⁴⁾, շինող սրբոյն Պրիգորի, և իշխանք և նախարարք աշխարհիս՝ յանձին կալան հարկիլ բռնութեան Իսմայելացւոցն: Յորոց խնդրեալ պատանդ՝ տային կրկուս ի նախարարացն չայոց զՊրիգոր ի Մամիկոնեան տանէ և զՍմբատ ի Բագրատունի տանէ: Եւ տարեալ զնոսա իշխանն Տաճկաց Մուսաիս⁴ հատին ի վերայ աշխարհիս չայոց հարկս շահեկան⁽¹⁵⁾ ի միում ամի հատուցանել նոցա, և անհրկիւղ մնալ ի բնակութիւնս իւրեանց:

Իսկ յերկրորդում ամի իշխանութեանն Մուսաիս կոչէ զՊրիգոր և զՍմբատ, որ էին պատանդք ի դրանն արքունի. և տայր Պրիգորի զպատիւ իշխանութեանս չայոց. և առաքէ զնոսա բազում մեծարանօք յաշխարհս չայոց: Եւ եղև բազում խաղաղութիւն յաւուրս նորա իշխանութեանն:

Եւ յետ նորա Եղիտ որդի Մուսաիսայ⁵. և ապրի ամս ք և ամիսս է, և վախճանի Եւ նա վարեաց զաշխարհս չայոց ի նոյն սակ հարկի:

Եւ յետ նորա Եբդլ-Մէլէք⁶ (16) որդի Մուսանայ: Եւ եկեաց⁷ ամս խ և վախճանեցաւ: Եւ այս է⁸ վարք նորա:

1 Տ.՝ թէ

2 Տ.՝ ժողովեալք

3 2.՝ քահանայապետն

4 2.՝ աստ և ի ստորեւ՝ մաւէս

5 2.՝ եղիդ որդի մաւէս

6 2.՝ աբդլմէլք

7 Տ.՝ եկաց

8 Ի 2. պակասէր՝ է

Նա էր այր ժանտ և գոռ պատերազմող¹։ Ի յերկրորդում ամի իշխանութեան նորա եղև խառնակումն սաստիկ ի մէջ Տաճկաց և պատերազմ, և բազում հեղումն արեանց ինքեանք յինքեանց² Հանէին։ Եւ սաստկացաւ պատերազմ ի մէջ նոցա զՔ ամս. և անթիւ եղին սպանեալքն ի նոցունց մինչև ի կատարիլ³ մարգարէութեանն Վաւթի, որ ասէ. «տուրք նոցա մտցին ի սիրտս իւրեանց⁴, և աղեղունք նոցա փշրեսցին»⁵։ Տօ՛ր փոխանակ անպարտ արեանն և անողորմ սատակմանցն, զորս յաճախեցին ի վերայ ազգիս քրիստոնէից՝ արիւն վո՛րժապարտ հեղաւ իրաւացի. և պահանջեաց Աստուած զվրէժ արհամարհանաց ծառայից իւրոց նոցին իսկ ձեռքը։

Իսկ Պրիգոր իշխանն Հայոց յաւուրս իւրոյ իշխանութեանն խաղաղացոյց զաշխարհս Հայոց յամենայն հինից և յարձակմանց. զի էր այր երկիւղած⁶ յԱստուծոյ, հղբայրասէր և օտարասէր և դարմանիչ աղքատաց, և կատարեալ ի հաւատս աստուածպաշտութեան։ Եւ շինեաց նա տուն աղօթից ի գաւառն Արագածոտին⁷ ի յաւանն Այրուծ, տաճար փառաց անուան տեառն գեղեցիկ վայելչութեամբ, զարդարեալ ի յիշատակ անուան իւրոյ։

Եւ ի ժամանակի պատերազմին որ ի մէջ Տաճկաց՝ դադարեցին ի հարկատուութենէ⁸ նոցա Հայք, Վիրք, Աղուանք, ծառայեալ նոցա ամս չ։ Եւ եղին աւուրք ապրստամբութեան նոցա ամբ Գ։ Եւ ի չորրորդում ամին

1 2. և Օր. Տ.՝ պատերազմաւ (Թուիթէ փոխանակ՝ պատերազմաւ)։—
Թողաք այսպէս ըստ ուղղագրութեան նախկին հրատարակչին։

2 2.՝ յընքեանց

3 Տ.՝ փնչև կատարիլ.—Օր. Տ. և 2.

այսպէս։

4 2.՝ նոցա

5 Սաղմ. Լե. 15։

6 2.՝ երկեղած

7 Տ.՝ Արագածոյ օտին

8 2.՝ ի հարկատուութենէ

տիրեցին ի վերայ աշխարհիս Հայոց հիւսիսային¹ ազգն, որ ասին Խագիւբ (17), և սպանին ի պատերազմին զեշխանն Գլխգոր և զբազումս ի նախարարացն և զեշխանսն² Վարաց և Աղուանից: Եւ ինքեանք ասպատակ սփռեալ ի վերայ աշխարհիս Հայոց՝ առին զբազում գաւառս և զաւանս. և առեալ զաւար և³ զգերութիւն՝ գնացին յաշխարհն իւրեանց:

ԳԼՈՒԽ Ե.

Սասն Աշոտի իշխանութեանն, և այրեցածին Հոռոմի⁴, և մահուանն⁵ Աշոտի⁶:

Իսկ ապա յիտ մահուանն Գլխգորի յաջորդէ զեշխանութիւնն Աշոտ պատրիկ, այր հրեւելի և նախամեծար ի մէջ նախարարացն Հայոց, ի տոհմէ Բագրատունեաց, ճոխ և պերճ իշխանութեանն, և յամենայն վարս հրկրայինս զգաստ և առաքինասէր և ազնուական քան զամենեսեան և ծանօթ հրկիւղին⁷ Նստուծոյ, և հոգաբարձու ամենայն բարեգործութեան, փոյթ յուսումնասիրութեան. և զարդարէր զեկեղեցիս Նստուծոյ վարդապետական արուեստիւք և պաշտօնէից խմբաւորութեամբ, պատուէր և հրեւելի սպասուք⁸ յիւրոց գանձուց: Եւ շինէր զեկեղեցին Վարիւնից յիւրում ոստանին, և զկնիդանազորեալ զպատկիր մարդեղութեանն Վրիստոսի ածեալ ի մտիցն արեւու մեծապքանչ զօրութեամբ՝ հանգուցանէր ի նմա. և նորա անուամբ զեկեղեցին անուանեաց (18):

1 2.¹ հիւսսային

2 2.² գիշխանն

3 Ի Տ. պակասեր՝ զաւար և

4 Տ.⁴ Հոռոմոցի

5 2.⁵ մահուն

6 Տ.⁶ Աշոտոյ

7 2.⁷ երկեղի

8 2.⁸ սպասուք

Եւ յառաջնումն ամի իշխանութեան նորա երեւ-
ցաւ աստղն զարմանալի տեսեամբ վարսաւոր, զի ճա-
ճանչ¹ նշողիցն սիւնաձև յիւրմէն փողփողէր զլոյսն յի-
տոյ ինքեան, զոր² անուանեալ կոչէին աստղ գիսաւոր,
որ հղև նշանակ սովոյ և սրոյ և մեծի սասանութեան:

Եւ յերկրորդում ամի թագաւորութեանն Յուստի-
անոսի³ կայսիր (19), և իշխանութեանն Աշոտի⁴ պատրիկ
առաքէ զօր բազում⁵ ի վերայ աշխարհիս Հայոց. ուր
հկեալ սւերիցին զաշխարհս աւարառութեամբ և զբա-
զում գեղեցկայարմար շինուածս Հրձիգ արարին յաւեր
դարձուցանելով, և ինքեանք դառնային յաշխարհս իւ-
րեանց: Եւ զսոյն Յուստիանոս թշնամանեալ մեծամե-
ծացն Յունաց և կտրեալ զքիթսն՝ արսորեցին, և փոխա-
նակ նորա թագաւորեցուցին զԼիւոն և զԱփսիմերոս⁶ (20)
և զՏիրիսի (21) և զԻւէոդոս (22): Իսկ Յուստիանոս գնա-
ցեալ յաշխարհս Խազըաց՝ առնոյր իւր կնութեան ըզ-
դուստրն Խաբանայ արքային Խազըաց. և խնդրեալ ի
նմանէ զօրս յօգնականութիւն: Եւ նա առաքէր զօր բա-
զում և զՏրուէղ⁷ (23) ոմն անիր Յուստիանոսի ընդ զօ-
րուն, այր հզօր զօրութեամբ: Եւ հասեալ ի Սոստան-
դնուպոլիս⁸ մարտ հղեալ յաղթէր հակառակորդացն, և
վերստին հաստատէր զթագաւորութիւնն: Եւ Տրուէղն
մեռանէր ի պատիրազմին: Իսկ զայլ զօրսն Խազըաց ա-
ռաքէր բազում պարգեօք և պատուական ստացուածովք
յաշխարհս իւրեանց:

Իսկ Աշոտոյ կալեալ զիշխանութիւնն ամս Դ. և ի

1 2.՝ ճաճանճ

2 2.՝ որ

3 2.՝ յուստիանոս

4 Տ. ամենայն ուրեք՝ աշոտոյ—Օր.

Տ. Թրթ աշոտոյ և Թրթ աշոտի

5 Տ.՝ զօրս բազումս

6 2.՝ գղեոն և զափսիմերոս

7 2. աստ և ի ստորեւ՝ տրուէղ

8 2.՝ կոստանդնուպոլիս—Տ.՝ Սոս-
տանդնուպոլիս

չորրորդ ամի իշխանութեան նորա գունդ մի ասպատակութեամբ յորդուցն Խամայելի յարձակեալ ի վերայ աշխարհիս Հայոց, որ էին որդիք յանցանաց և զաւակք¹ անօրէնութեան, գործէին զանօրէնութիւն յաւանս Մարաց ի Խրամ, ի Գուղայ և ի Խոշակունիս. զի զարսն հարկապահանջութեամբ խոշտանգէին, և զկանայսն զազրալից պղծութեամբ խորհէին խայտառակիլ ըստ անօրէնութեանն իւրեանց: Ազդ հղև առ իշխանն Աշոտ համբաւ չարիաց նոցա, և վաղվաղակի հրաման տայր զօրուն² ելանել ի վերայ նոցա: Հարին զամենեսեան սատակմամբ սրոյ, և զմնացորդն փախստական առնէին: Իբրև հտես խորամանկ³ որդին սատանայի զհէնն ի վերայ իւր⁴ սաստկացեալ՝ հրաման հտ զօրաց իւրոց զգանձն ժողովեալ ցրուել⁵ ի դաշտին առաջի զօրացն Հայոց. և նոցա անխորհրդաբար զարձեալ յաւարն՝ թուլացան ի հետոց նոցա: Բայց միայն իշխանն Աշոտ սակաւ արամբք պնդեալ երթայ զկնի նոցա. և զօրացեալ թշնամեացն՝ դարձան ի վերայ նոցա, և հարեալ վիրաւորեցին զիշխանն Հայոց: Ապա ձիւ բարձեալ զօրացն՝ և նոքա վաղվաղակի հասեալ հարեալ սատակէին զթշնամիսն. և ինքեանք առեալ ածէին զիշխանն ի Աղզովիտ⁷ կարիվէր խոցմամբն, որ ի նոյն մահիճս վախճանեցաւ փառաւորապէս, և թաղեցաւ ի կայս հանգստեան իւրոյ ի գիւղն⁸ Վարիւնս:

1 2.¹ զաւակ

2 2.² զօրացն

3 2.³ խորամանկ

4 Ի Տ. պակասեր՝ իւր

5 2.⁵ ցրուեալ

6 2.⁶ իսկ

7 Տ.⁷ Գողովիտ

8 2.⁸ ի գիւղն

ԳԼՈՒԽ Զ.

Ս ասն մօրին կռուին:

Յետ այնորիկ զոր պատմեցաք՝ դարձեալ զօր առաքէր արքայն Յունաց որում Ափսիմերոսն¹ կոչէին, որ փոխանակ Յուստիանոսի² կայսեր. և հրամայէր ունել զԱմբատ³ (24) որդի Վարազտիրոցի, որպէս թէ քինախնդիր եղեալ՝ զոր կրճատեաց նա ի զօրացն Յունաց վասն մահուան հօրն իւրոյ Վարազտիրոցի, զոր սպանին շոռոմբ: Եւ եկեալ պատերազմեցան ընդ նմա ի մօրամէջ դաշտին Պայիկայ. և բազում եղին հարուածք զօրացն շայոց զի նուազունք էին: Անկան և ի զօրունէն Յունաց յորովք: Իբրեւ հտես Ամբատ, եթէ ոչ կարէին զղէմ ունել զօրացն Յունաց՝ փախստական եղեալ գնաց մազապուրծ⁴ սակաւ արամբք. և զօրքն Յունաց դարձան յաշխարհն իւրեանց:

ԳԼՈՒԽ Է.

Ճառեցից դարձեալ վասն անհնարին աղետիցն⁵ որ ևհաս ի տոհմէն Իսմայիլի ի վերայ մեր: Զի յիտ թլամի իշխանութեանն Աբղլ-Մեղիքի⁶ դարձեալ զրգռեալ սիրտն նորա ի չարասէրն սատանայէ՝ և հրամայեաց զօրաց իւրոց ելանել ի վերայ աշխարհիս. որոց զօրագլուխ

1 2.[՝] ափսիմերոսն

2 2.[՝] յուստիանու

3 2. աստ և զկնի՝ սմպատ, զամպատ

4 2.[՝] մազապուր

5 8.[՝] աղէտիցն

6 2.[՝] աբղլմելքի

էր արիւննարբուն¹ և այսակիրն Մահմետ, որոյ դաշինս անօրէնութեան ուխտեալ առ իշխանին իւրեանց կրօմամբ՝ չդարձուցանել զսուր ի պատեանս մինչև ի մէջ աշխարհիս: Եւ գնացեալ խորխտալով մինչև ի գաւառն Չերմաձոր, կընէր, և զորս միանգամ գտանէր՝ սուր ի գործ արարեալ կոտորէր անինայ ըստ խոստմանց իւրեանց: Իսկ զի բազմաց ազդեցիկալ էր² յառաջագոյն՝ զգուշացան յամրոցս բերդից ապաստանեալ: Եւնոյր և բաղում ամրոցս խաբէութեամբ. քանզի պատիր բանիւք կոչէր ի խաղաղութիւն: Եւ իբրև վստահացեալք իջանէին յամրոցացն՝ սուր ի գործ արարեալ կոտորէր զարսն և զկանայս, և զմանկունսն³ վարէր ի գերութիւն. և տագնապ հասուցանէր աշխարհիս՝ մինչև հրանել զմեռեալսն, որք խաղաղական հանգստեամբ յաշխարհէս փոխեցան, քան այնպիսի նեղութեամբք զկենդանութիւն կրիչ:

Եւ զկնի ք ամաց ի գլուխ ամբարշտութեանն⁴ հասեալ՝ փսիւնէր զմահաբեր թոյնսն, նիւթէր ի վերայ ուխտին սրբոյն Պրիգորի զմահ: Վանգի տեսին զվայելչութիւն հրեւի և⁵ պատուական սպասուցն, որ ի նմա ամբարեալ թագաւորացն, իշխանաց և նախարարաց աշխարհիս. տեսին և զկարգաւորութիւն հրեշտակակերպ դասուց քահանայական հրատուց, ընդ նմին և զվարդապետացն և զպաշտօնէից բարեկարգութիւնս և զհրեշտակական երգս ի վերայ երկրի: Եւ խանդացեալ⁶ խոցեցան յոգիս իւրեանց, և դաւաճանեալ նիւթեցին ի վերայ նոցա զմահաբեր կորուստն: Տի երթեալ գունդ մի անօրինաց օթեւանել ի յարկս նորա, և յարուցեալ ի գի-

1 Տ.՝ արեանարբուն

2 Ի 2. պակասէր՝ էր

3 2.՝ զմանկունս

4 2.՝ մեղրութեանն

5 Ի 2. պակասէր՝ և

6 2.՝ խանդանցեալ

շիրի՝ զծառայ մի զիւրեանց խեղդամահ արարին և ընկեցին ի խորափիտ մի, և ընդ լուսանալ առաւօտին յայտնան ի գնար: Եւ խնդրեալ զծառայն զոր ինքեանք խող-խողեալն էին՝ և ոչ գտին. և բազում նեղութիւն և վրտանդ հասուցին ի վերայ ուխտի եկեղեցւոյն¹: Եւ յոյզ արկեալ գտին ի խորափտին, յոր ընկեցեալն էին. և նոյն ժամայն բաղայս ստութեան կարկատեալ ի վերայ՝ կալան զամենիսեան ի փոքուէ մինչև ի մեծամեծս և եղին ի բանտի². և գրեցին հրովարտակ առ արիւննարբուն Մահմետ, իթէ «զայս և զայս³ գործեցին ընդ մեզ. արդ ոյրպիսի մահուամբ կորուսցուք»: Արդ լուեալ զայս՝ ըստ կամաց իւրեանց դատել սսէ⁴ զնոսա, և զինչս եկեղեցւոյն վտարել յաւարի: Եւ ընկալեալ դահճացն զհրամանն անիրաւ՝ զմիմեամբ⁵ ելանէին կատարել զհրաման հօրն իւրեանց սատանայի, որ ի սկզբանէ մարդասպան էր և ի ճշմարտութեան ոչ եկաց⁶, որպէս ի տեառնէ ուսաք: Եւ ածեալ զամենիսեան արտաքս ի բանտէն տոռամբք կապանաց՝ նախ ծայրակոտոր առնէին զոտան և զձեռս, և ապա զփայտէ կախեալ բառնային զկինդանութիւն նոցա:

Երդ ո՞վ ոք առանց արտասուաց բերիցէ զանհնարին աղէտսն որ ժամանեաց նոցա. զի սուրբ եկեղեցին խըրթնացեալ ի բարեզարդութենէ⁷ բեմին և լուեալ ձայն աստուածային փառատրութեանն. ընդ նմին լուեալ հոգեոր և բանաւոր պատարագացն կարգք, զոր սուրբն մատուցանէին⁸ սրտի մտօք միայնոյ մաքրագունին: Եւ իջեալ և պայծառութիւն լապտերացն, որովք զգիշերն որպէս զտիւ լուսաւոր առնէին: Պաղարեալ և բուրումն անու-

1 2.¹ եկեղեցոյն

2 2.¹ ի բանդի

3 3.¹ զայս և զայն

4 4 2. պակասէր՝ սսէ

5 2.¹ զմիմեամբ

6 Յովհ. Բ. 44:

7 2.¹ ի բարեկարգութենէ

8 2.¹ սուրբ նմա մատուցանէին

չահոտ խնկոցն և մաղթանք քահանայից, որովք զփառատրութիւն¹ ժողովրդոցն նուիրէին արարչին և զհաշտութիւն ի մարդասիրէն² Աստուծոյ հայցէին: Եւ միանգամայն ասել՝ ամենայն բարեկայելութիւն խորանին տեառն դատարկացեալ: Ու վ Քրիստոսի երկայնամտութեանն³. զեւրդ արդեօք⁴ ներեաց անօրինացն զրպարտութեան ածել ի վերայ փառաւորչացն իւրոց զգառնութիւն մահուն այնորիկ. այլ առժամայն մահուամբն կամեցաւ, զի զյաւիտենական կեանսն պարգեւեցէ: Տէր որք չարչարանացն կցորդք⁵ եղին՝ և փառացն հաղորդ լինիլոց են. և զի խաչակից եղեն Քրիստոսի՝ և ընդ նմա թագաւորեսցին. և որք մեռան ընդ նմա՝ ընդ նմին և կենագործեսցին և⁶ յաւիտեանս յաւիտենից ժառանգեսցին զխոստացեալն հանգիստ: Եւ գործունեայքն⁷ սատանայի ընդ նմին ժառանգեսցեն զպատրաստեալ նոցա զգառնութիւնն բազմատեսակ տանջանաց զհուրն և ըզխաւարն, զորդնն անվախճան, զլալն աչաց և զկրճտիլն ատամանց, զորոց տեսակս⁸ գիտէ ինքն որ պատրաստեաց զնոսա: Եւս ամենայն գալոց է ի վերայ ամենեցուն, որ գործին զանօրէնութիւն:

Իսկ Մահմետն, զորմէ պատմեցաքն՝ կատարեալ զայս ամենայն չարիս⁹, գնայ անդէն բազում աւարաւ¹⁰ յԱսորեստան: Իսկ բնակիչք աշխարհիս մնային իբրեւ գխանձող ծխեալ ի հրոյ և իբրեւ զօրան վանակ¹¹ փխրեալ զոր առ ոտն կոխեալ խոզից:

1 2.՝ զքառութիւն

2 2.՝ ի մարդասէր

3 Տ.՝ երկայնամտութեանն

4 2.՝ արդեւք

5 2.՝ կցորդ

6 Ի 2. պակասէր՝ և

7 2.՝ գործանեայքն

8 2.՝ տեսակ

9 2.՝ չարիքս

10 2.՝ աւարով

11 Տ. արտաքս ընկենոյր զբառգ՝ վանակ, իբրեւ աղաւաղեալ

ԳԼՈՒԽ Ը.

Եւ իբրեւ գնաց Մահմետ զօրավարն յԱսորիս՝ եթող յաշխարհիս չայոց իշխան փոխանակ իւր յԽամայեղացւոցն։ Որոյ խորհուրդ վատ ի մէջ առեալ բառնալ զազատախումբ տոհմն յաշխարհէս չայոց հանդերձ նոցին հեծելովք։ Եւ անդէն վաղվաղակի յայտնեցաւ նենգութիւն նորա Սմբատայ, որ էր ի տոհմէ Բագրատունեաց, և այլոց նախարարաց և նոցին հեծելոց։ Իսկ իբրեւ զգայր զդաւաճանութիւնն՝ կոչէր առ ինքն զհամազունս իւր զազատախումբ բանակին, զՍմբատ զորդի Աշոտոյ իշխանի, և զՎարդ որդի Խէոդորոսի իշխանի, և զհրբայր իւր զԱշոտ, և զայլ նախարարսն. և խորհէր հնարս գտանել, որով մարթասցեն զանձինս ապրեցողսն։ Եւ եղև¹ խորհրդին՝ տեղի տալ և գնալ յաշխարհէս առ Թագաւորն Յունաց։ Եւ անդէն անջատեալ մեկնեցան ոմանք ի նախարարաց Վասպուրական աշխարհին։ Իսկ նոցա դէմ եղեալ գնացին ի կողմանցն Վասպուրականի ի դաշտավայր մարզէն, որում Առեստակողմն կոչին. քանզի անդ բնակեալ էր միայնակեաց ոմն, առ որ չոգան հարցանել զորպիսութիւն գործոյն, քանզի էր այր սուրբ, բնորեալ² և լի հոգեւոր իմաստութեամբ։ Իսկ նորա աշխարեալ և աւաղեալ զկորուստ աշխարհիս և զկործանումն եկեղեցեաց և զթափուր լինելն ի նախարարական տոհմէն՝ ոչ ինչ կարէր հրամայել. այլ միայն անձնապահ լինել և զգուշանալ ի նենգութե-

1 Ընթեռնել է՝ և եղև բան խորհրդին

2 2.՝ բնորեալ

նէն: Եւ աղօթս արարեալ ի վերայ նոցա՝ յանձնեաց զնոսա շնորհացն տեառն և առաքեաց յիւրմէ:

Եւ նոքա գնացեալ ընդ եզր գետոյն Երասխայ՝ անցանէին ընդ սահմանս Ուղայէոյ¹ և հասանէին ի մեծ աւանն Եկոռի: Իսկ զօրքն Իսմայելի, որ էին ի Նախջաւան² քաղաքի՝ յարձակեցան զկնի նոցա և ոչ մեկնեցան ի հետոց նոցա. քանզի էին աւելի քան եւ³, (25) և կամէին կենդանւոյն կլանել զնոսա: Եւ իբրեւ ազդեալ զօրուն չայոց վասն հինին, որ զարթուցեալ գայր ի վերայ նոցա՝ յարուցեալ անցին ընդ գետն Երասխ, և բանակեցան ի Վարդանակիրտն աւանի. և զօրն Տաճկաց պնդեալ գայր զկնի նոցա: Իսկ զօրուն չայոց պատգամ յղեալ առ զօրսն Տաճկաց՝ «ընդէր, ասէ, պնդեալ գայք զկնի մեր. զի՞նչ ինչ մեղաք ձեզ. ահաւաղիկ կրկիրդ՝ մեր առաջի ձեր է. ձեզ տուեալ եմք զքնակութիւնս մեր, զայգիս մեր և զանտառս⁴ և զանդաստանս մեր. արդ ընդէր և զանձինս մեր խնդրէք: Ի՞նչ տուք մեզ գնալ ի սահմանաց մերոց»: Եւ ոչ կամեցան լսել զօրքն Իսմայելի, զի ի տեառնէ կարծրանային սիրտք նոցա, զի մատնեսցին ի ձեռս⁵ սրոյ: Իսկ զօրուն չայոց ամրացուցեալ զփողոցս աւանին՝ կարգեցին ի վերայ պահապանս մինչև ի լուսանալ առաւօտին: Եւ ինքեանք զգիշերն ողջոյն ի հսկումն աղօթից կանխեալ՝ հայցէին ի բոլորեցունց տեառնէն զմեծագոր աջոյն օգնականութիւն և ուղղութեամբ դատել ի մէջ նոցա և թշնամեացն: Եւ իսկոյն ընդ ծագել առաւօտին իբրեւ յանգէր պաշտօնն առաւօտին՝ մատուցանէր⁷ և հոգևոր պատարագն, և արժա-

1 Տ.՝ ընդ սահմանն Ուղայէոյ
2 2.՝ աստ՝ Նախճաւան: Տ.՝ ամենայն ուրեք՝ Նախիթեան
3 Տ.՝ քան զուլթն հազար

4 2.՝ երկիրս
5 2.՝ զանդառս
6 Տ.՝ ի ձեռն
7 Տ.՝ մատուցանէին

նաւորքն հաղորդէին մարմնոյ և արեան տեսուն, իբրև յետին թողակ զայն համարեալ անձանց: Եւ առնուին սուղ ինչ կերակուր յաղագս զօրութեան մարմնոյ: Եւ նոյնժամայն յարուցեալ յարգարեցին գունդ առ գունդ և ճակատ առ ճակատ, և խմբեցաւ պատերազմն: Անդ հասեալ յօգնականութիւն մեծազօրն Աստուծոյ զնդին նայոց՝ Թէպէտ և նուազունք էին քան զթիւ երկուց հազարաց՝ սակայն զբազումն հարեալ սատակէին ի սուր սուսերի: Վանգի էին աւուրք ցլտաշունչ սառնամանեաց¹, և ևս առաւել սաստկացեալ դառնաշունչ օդոյն՝ կասեցուցանէր զզօրսն Խամայիլի յարիսկան զօրութենէն իւրեանց, զի զգիշերն ամենայն ի վերայ ձևան օթազայեալ² էին և ընդ ծագել լուսոյն անկան³ ի ձեռս սրոյ: Եւ ուրք ի սրոյն փախեան՝ անկան ի գետն Երասխ, քանզի պաղացեալ էր ի խստութենէ օդոյն. և իբրև ելանէին ի վերայ պաղին բազմութիւն զօրացն՝ անդէն վաղվաղակի խորոց մատնէին, խորտակեալ պաղին՝ ուրք ի սրոյն զերծեալք⁴ էին, և այնպէս հեղձամահ վճարէին ի կենաց: Յորոց նուազունք ի փախուստ դարձեալ իբրև արք յ՝ ապաւինէին առ տիկինն Շուշան: Պորոց գինի հետամուտ եղեալ Սմբատ որդի Աշոտի զօրօքն իւրովք՝ կամէր արկանել զփախստեայսն ի սուր սուսերի: Արում ընդ առաջ ելեալ⁵ տիկինն Շուշան՝ բազում աղերսանօք և դաշամբք թափէր զնոսա մերկս և բոկս և հետեակս և վիրաւորս, զորոց առեալ պատէր զվէրս և ողջացուցանէր և զգեցուցանէր հանդերձիւք: Տայր և զրաստս յիւրոց երամակաց և առաքէր առ իշխանն Խամայիլի

1 2.¹ սառամանեաց

2 2.² աւթազացեալ

3 2.³ աստ և գինի՝ անգան, աեգա-

նել

4 2.⁴ զերծեալ

5 2.⁵ եղեալ

Աբղլ-Մեղիք¹, վասն որոյ և ի նմանէ բազում շնորհակալութիւն ընկալիալ, և մեծամեծ պատիւս առաքէր նմա:

Իսկ զօրն Հայոց յղփացեալ յաւարէ թշնամեացն՝ առաքէին առ Թագաւորն Յունաց աւետիս զյաղթութեանն իւրեանց: Տային տանիլ նմա ընծայս յաւարէ թշնամեացն զընտիրս² երիվարաց տաճիկ ձիոց, և զունչս զիտկանցն³ անկեղոց հատեալ առաքէին ընդ նմին ընծայի⁴:

Եւ կայսրն ընկալեալ զայն նուէր՝ մեծապէս գոհութիւնս մատուցանէր արարչին, և շնորհակալութիւն Սմբատայ և նախարարացն որ ընդ նմա և նոցին զօրացն: Եւ տայր բերել նմա պատիւ կիւրապաղատութեան⁵ ըստ օրինի Թագաւորաց: Եւ նորա ընկալեալ զպատիւն ի կայսերէն՝ առնոյր զզօրս իւր և երթայր յաշխարհն Տայոց, մտանէր յամրոցն որում Խուխարսն կոչն, և զգուշանայր յորդոցն⁶ Իսմայելի:

Օայնու ժամանակաւ դարձեալ այլ Հէն գայր ի վերայ զօրուն, որ ի կողմանս Վասսպուրական աշխարհին. և եկեալ յանդիման լինէին ի գաւառն Ռշտունեաց ի գիւղն⁷, որում Պուկանսն կոչն: Անդ յանդիման լինէին միմեանց: Իբրեւ տեսին զի նուազունք էին, զիմեցին սաստկապէս ի վերայ նոցա. և նոյնժամայն զթացեալ ողորմութեանն Աստուծոյ, և յայնմ նուագի ևս⁸ հասանէր ի թիկունս օգնականութեան: (26) Եւ զամենեսեան ի սուր սուսերի մաշեցին, բայց միայն արք ճ ի փախուստ դարձեալ՝ անկան յիկեղեցին: Եւ իբրեւ ոչ կարացին ըստ-

1 2. ամենայն ուրեք՝ աբղլմիք և աբղլմիք

2 2.՝ զընտիրս

3 2.՝ գիւկացն

4 Ի Տ. պակասէր՝ ընծայի

5 2.՝ կուրապաղատութեան

6 2.՝ յորդոցն

7 2. ամենայն ուրեք՝ ի գիւղն, գեւղ

8 Ի 2. պակասէր՝ ևս

նանել՝ խորհրդան հրկէզ առնել զսրբարանն. այլ ոչ թողացոյց նոցա Սմբատ իշխան կողմանն Վասպուրականի, որ էր որդի Աշոտի իշխանի, և¹ ոչ ետ գործել զապիրատութիւնն զայն. զի ասէր, «քաւ լիցի մեզ ձեռնամուխ լինել ի բնակարան փառացն տեառն, որ զայնապիսի յաղթութիւն մեզ պարգեւեաց»: Եւ կարգեցին պահպանս պահել զնոսա, մինչև նոյն ինքն սրբարանն հանցէ զնոսա արտաքս յինքնէ: Եւ յետ սակաւ² միոյ մի ոմն ի զօրացն Իսմայելի, որ էր գլխաւորագոյն նոցա՝ խնդրէր հաշտութիւն անձին իւրում չմեռանել ի նոցունց: Եւ հաշտութիւն չապացուց և ասէ. «մեր լուեալ է, եթէ ազգ³ քրիստոնէից ողորմած է. իբրև տեսանէ զոք ի վիշտս՝ գթայ⁴ և ողորմի. արդ ողորմեցարուք մեզ և տուք մեզ զանձինս մեր պարգև, և զինչս մեր առէք ձեզ⁵ յաւարի»: Պատասխանի ետ զօրավարն Սմբատ⁶. «մէք, ասէ, ուսաք ի տեսանէ մեր⁷, եթէ ողորմութիւն ողորմածաց արժան է առնել, իսկ դուք ազգ անողորմ էք և ոչ արժանի ողորմութեան, և ոչ արասցուք»: Իբրև լուաւ զայս իսմայելացին՝ «արդ գոնեա անձին իմում ներկցէք չսպանանել, և զայլն տաց ի ձեռս ձեր»: Եւ յանձին կալան, թէ⁸ ոչ սպանցուք: Իսկ նորա մտեալ ի ներքս՝ ասէ. «ոչինչ օգուտ է մեզ մնալ⁹ աստէն, զի անողորմ տեսի զնոսա ի վերայ մեր: Եւլ արդ եկայք¹⁰ ելցուք առ նոսա. եթէ սպանանեն զմեզ՝ մեռցուք, քանզի զղրախտն խոստացաւ մեզ օրէնսդիրն մեր¹¹ Մահմետ, և եթէ կիցուցանեն զմեզ՝ կիցցուք»:

1 Ի 2. պակասէր՝ և

2 Տ.՝ սակաւու միոյ. — Օր. Տ. և 2.

պարպէս

3 2.՝ ազգք

4 2.՝ գթաւ

5 Ի Տ. պակասէր՝ ձեզ

6 2.՝ սմբատ զաւրավար .

7 Ի Տ. պակասէր՝ մեր

8 Ի Տ. պակասէր՝ թէ

9 Տ.՝ մնալ մեզ

10 Ի Տ. պակասէր՝ եկայք

11 Ի Տ. պակասէր՝ մեր

Եւ քաջալիրեալք այսու բանիւք՝ ելին առհասարակ արտաքս, և նոյնժամայն արկան ի բիրան սրոյ: Իսկ զայն այր, որում խոստացան չսպանանել՝ կենդանւոյն¹ յուղարկեցին ի խորս ծովուն: Եւ ինքեանք առեալ զկապուտ անկիւղցն՝ բաժանեցին ի մէջ ինքեանց, և սփռէին յիւրաքանչիւր տեղիս:

ԳԼՈՒԽ ԹՎ.

Եւ եղև յետ այսորիկ իբրև լուաւ իշխանն Խամայիլի ԵբդըՍ ելիք գրեկումն զօրաց իւրոց՝ կոչէ առ ինքն զՍահմետ զօրավարն զօրուն իւրոյ և հրամայէ առնուլ ընդ իւր բազմութիւն զօրաց և կլանել ի վերայ աշխարհիս ձայոց սրով և գերութեամբ: Որոյ անդէն վաղվաղակի կազմեալ զօրսն՝ սաստկապէս և խրոխտալով ըսպառնայր կատարել զհրամանս իշխանին իւրեանց: Իբրև լուան նախարարք ձայոց աշխարհիս զհէնն, որ զայր զօրացեալ ի վերայ՝ հանդերձեցին զկաթողիկոսն ձայոց զՍահակ և զոմանս յապիսկոպոսաց աշխարհիս ընդ նմա՝ երթալ ընդդէմ զօրուն Խամայիլի և խօսիլ ընդ զօրավարին նորա բանիւք խաղաղութեան և նուաճել զինքեանս ընդ լծով ծառայութեան նոցա: Եւ իբրև յուղարկեցաւ յաշխարհէս՝ ողջունէր զամենեւեան² սիրական համբուրիւ³ աջոյն, օրհնէր զհօտն որ ինքեան հաւատացեալ հանդերձ հովուակցօք⁴, և յանձն առնէր շնորհացն տեառըն: Եւ իբրև զանց արարեալ գրազում օթեանօք և հասանէր ի քաղաքն Խառան՝ և անդէն եհաս նմա ախտ

1 2.՝ կենդանոյն

2 2.՝ զամենեւին

3 2.՝ համբուրի

4 2.՝ հովուակցաւք

հիւանդութեան: Եւ մինչեւ էր հասեալ Մահմետ զօրավարն ի Խառան՝ մերձեցաւ վախճան նորա. և զրէ զվիրջինս բանից իւրոց¹ յանդարձի առ զօրավարն Իսմայիլի:

«Եւ, ասէ, առաքեցայ ընդ առաջ քո յազգէն իմ, խօսել զխորհուրդս իմ առաջի քո, զոր միաբանեալ նստաբար և ռամիկք Հայոց խնդրեն² ի քէն. այլ որ կենացն է շտեմարանապետ՝ ստիպով յափշտակեաց զիս առ ինքն, և ոչ ժամանեցի հանդիպել քեզ և խօսել ընդ քեզ: Եյլ արդ՝ երգմեցուցանեմ զքեզ ի կենդանին Լստուած, և դաշինս դնեմ քեզ զուխտն Լստուծոյ, որ առ Իսմայէլ հայրն ձեր, որպէս խոստացաւ տալ նմա զտիկիրս ի ծառայութիւն և ի հնազանդութիւն, զի³ արասցես խաղաղութիւն ընդ ժողովրդեան իմում, և ծառայեսցեն քեզ հարկատրութեամբ. արգելցես զսուր քոյ յարենէ և զձեռն քո յաւարառութենէ. և հնազանդեսցեն քեզ յամենայն սրտէ իւրեանց: Բայց վասն հաւատոյս մեր՝ զի իշխանութիւն լիցի մեզ պահել յոր հաւատացաքն և խոստովանեցաք. և ոք ի ձերոց այտի մի խոշտանդեսցէ զմեզ դառնալ ի հաւատոց մերոց⁴: Երդ եթէ արասցես զհայցուածս իմ՝ յաջողեսցէ⁵ տէր զիշխանութիւնդ քո և կատարեսցին խորհուրդք կամաց քոց⁶. և տէր հնազանդեցուցէ զամենեսին ընդ ձեռամբ քո: Ապա եթէ ոչ կամիցիս լսել բանից իմոց⁷, և խոտորնակ իմասցիս յառնել ի վերայ աշխարհին իմ՝ տէր ցրուեսցէ զխորհուրդ քո և մի հաստատեսցին գնացք ոտից քոց, և դարձուցէ զսիրտ զօրաց քոց⁸՝ չտոնել զկամս քո, և յարուցէ յամենայն կողմանց նեղիչս ան-

1 2.՝ իւր

2 2.՝ հայցեն

3 Ի Տ. պակասէր՝ զի

4 2.՝ քո

5 2.՝ աջողեսցէ

6 2.՝ քո

7 2.՝ իմ

8 2.՝ ոտից քո... զաւրաց քո

ձին քո, և մի կացցէ իշխանութիւնդ քո հաստատուն: Եւրդ մի՝ անտես առնելը զհայցուածս իմ, և եկեսցե՛ն ի վերայ քո օրհնութիւնք իմ:

Եւ իբրեւ հՀաս Սահման ի Խառան՝ պատմեցին նմա զկաթողիկոսէն Հայոց և մատուցին առաջի նորա զգիրն: Երբեւ ընթերցաւ զգիրն՝ հՀարց զվախճանէ նորա. և պատմեցին նմա, եթէ «ոչ ևս է եղեալ ի գերեզման». զի առժամայն էր վախճանեալ: Երբեւ լուաւ՝ վաղ-վաղակի յարեաւ և չոգաւ ի տեղին. կացեալ մերձ առ մարմնոյ ննջեցելոյն՝ ետ նմա ողջոյն ըստ սովորութեան իւրեանց, և, որպէս լուաք ի ճշմարտախօս արանց՝ երկ-րորդէր զնոյն բանս և երրորդէր: Եւ ապա բուռն հա-րեալ զձեռանէ նորա՝ իբրեւ ընդ կենդանւոյ ումէք խօսէր ասելով. «Ծանկայ գիմաստութիւնդ քո ի մատենէն զոր ընթերցայ, զի ըստ օրինի քաջ հովուին ի վերայ քոյին հօտիդ հոգացեալ՝ փութացար զալ ընդ սռաջ՝¹ խրոխ-տացեալ սրոյ իմոյ՝²: Հաւանեցայ արգելուլ զսուր իմ յարանց անմեղաց: Եւլ արդ արարից և կատարեցից զա-մենայն, զոր միանգամայն հայցեցեր յինէն. և բարեպաշ-տութեանդ քո օրհնութիւն հանգիցէ ի վերայ իմ: Եւ եթէ սխալեցից ես՝³ բան մի յամենայն բանից քոց՝⁴ ե-կեսցե՛ն ի վերայ իմ՝ ամենայն նզովքն, զոր ընթերցայ ի մատենիցն քոց»⁵: Եւ զայս ասացեալ՝ գնայր ի տեղի ի-ջևանի՝⁶ իւրոյ:

Եսկ որք ընդ կաթողիկոսին Սահակայ երթեալ էին յաշխարհէս Հայոց՝ առեալ զմարմինն երանեալ հայրա-պետին փոխէին ի հանգիստ, եղեալ ի տապանի փառա-

1 2.¹ ընդ յառաջ

2 2.¹ իմ

3 Ի 2. պակասէր՝ ես

4 2.¹ քո

5 Տ.¹ ի մադենին քում:—Օր. Տ. և 2. այսպէս:

6 2.¹ իջևանի

ւորապէս: Եւ ինքեանք առնուին ի զօրավարէն Իսմայելի բան երդման ի ձեռն զրոյ, և դարձան անդրէն¹ յաշխարհս Հայոց: Եւ իբրեւ տեսին բնակիչք աշխարհիս զբան երդմանն և² խոստման զրոյն՝ վստահ եղին ի նա, և ծառայեցին յայնմհետէ Իսմայելացւոցն ծառայութիւն³ ստրկի:

Իսկ Մահմետ զօրավարն երկրորդ անգամ ելեալ յաշխարհս Հայոց զօրու ծանու յութուտասաներորդ ամի Արդլ-Մելիք իշխանի՝ և զամս Գ հանդարտեալ դադարէր. և ոչ ինչ չարեաց յուշ լինէր վասն անցիցն, որ էանց ընդ զօրն Տաճկաց ի Վարդանակերտն աւանի. այլ հաստատուն պահէր զերդումն զրոյն, զոր տուեալ էր իւր, և միայն ընդ ակամբ հայէր նախարարացն Հայոց: Եւ Արդլ-Մելիքի կալեալ զիշխանութիւնն պսպիսի վարուք՝ վախճանէր:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Եւ յետ նորա փոխանորդէ որդի նորին Վլիթ իշխան Իսմայելի ամս Ժ և ամիսս Է, և վախճանի: Եւ այս վարք նորա:

Սա յառաջնում ամի իշխանութեան իւրոյ խորհեցաւ բառնալ յաշխարհս Հայոց զտոհմ նախարարաց նոցին հիծելովք վասն քինին⁵, զոր ունէին առ Սմբատայ կիւրապաղատի⁶. զի ասէր, իթէ միշտ խոչ⁷ և զայթակղութիւն լինելոց են իշխանութեանս մերոյ: Եւ մինչդեռ

1 Ի Տ. պակասէր՝ անդրէն

2 Ի 2. պակասէր՝ և

3 Տ.՝ ի ծառայութիւն

4 2.՝ արդլմելի իշխանի

5 Տ.՝ քինուիւ—Օր. Տ. և 2. պսպէս:

6 2. ամենայն ուրեք՝ կորապաղատ կորապաղատի

7 Տ.՝ խոջ

զայս չարութիւնն երկնէին ի սիրտս իւրեանց՝ անդէն վաղվաղակի Սմբատն, զորմէ ճառեցաք՝ զրէր առ արքայն Յունաց և խնդրէր զօր ի նմանէն յօգնականութիւն: Եւ հաւանեալ կայսերն՝ կատարէր զխնդիրն տայր՝ զօր բազում ¹ ի ձեռն զօրավարի միոյ և առաքէր նմա ի թիկունս օգնականութեան: Եւ միաբանեալ Աբմբատայ ընդ զօրավարին Յունաց՝ եկեալ հասանէին ի գաւառն Վանանդայ ի գիւղն, որում Ղրաշպետն կոչեն: Անդ հարկանէին զբանակս իւրեանց: Եւ իբրև լուաւ Մահմետ իշխան զօրուն Խամայելի՝ ժողովեալ զզօրս իւր մեծաւ պատրաստութեամբ ել ընդդէմ նոցա ի մարտ պատերազմի: Եւ հասեալք առ վայր մի՝ կազմեցին զունդ առ զունդ և ճակատ առ ճակատ, և խմբեցաւ պատերազմն: Անդ վաղվաղակի բարկութիւնն ի տեսնէ հասեալ ի վերայ նոցա՝ լքաւ սիրտ պատերազմողաց արանց Յունաց, ի փախուստ դարձեալ անկան յամրոց բանակին իւրեանց: Եւ զօրացեալ թշնամեացն՝ հարին զբազումս կոտորմամբ սրոյ, զորոց ասեն լինել ² զթիւ անկիւոցն աւելի քան զէ բիւր արանց սուսերամերկաց: Եւ զսակաւ մնացորդսն առնէր փախստական յաշխարհէս. և իւր ժողովեալ զզօրս բանակին՝ դառնայր ի քաղաքն Վուին ³: Իբրև զայս ևս ⁴ տեսանէր իշխանն Խամայելի, եթէ առաջնորդ զօրուն Յունաց եղեն նախարարք Հայոց՝ դարձեալ զնոյն խորհուրդ խորամանկութեան ⁵ հրամայէր Մահմետի կատարել:

Եւ Մահմետի առեալ զհրամանն ⁶ անիրաւ՝ հրամայէր Սասմոյ ումեմն ⁷, որ էր հրամանատար նորուն ի կող-

1 Տ.՝ բազում զօրս

2 Ի Տ. պակասէր՝ լինել

3 Չ.՝ դվին

4 Ի Տ. պակասէր՝ ևս

5 Չ.՝ խորամանկութեանն

6 Չ.՝ հրաման

7 Տ.՝ ուրումն

մանսն՝ Նախճաւան¹ քաղաքի՝ կոչել առ ինքն զնախարարս
 Էայոց նոցին հեծելովք իբրեւ պատճառանօք՝ եթէ ան-
 ցուցանել ի համարու արքունի և առնուլ հօռօք և դառ-
 նալ։ Եւ նոքա ըստ օրինի պարզմտութեան² իւրեանց
 հաւատարիմ՝ համարեալ զնենգութիւն զաղտասոյր որսո-
 ղացն՝ վաղվաղակի անդր հասանէին։ Իբրեւ ժողովեցան
 անդր՝ հրամայեցին յերկուս բաժանել զնոսա, զմանս
 հաւաքեցին յեկեղեցին Նախճաւանու, և զկէսն յուղար-
 կեցին³ յաւանն ի Խրամ,⁽²⁷⁾ արկանէին յեկեղեցի նորա,
 կարգեալ ի վերայ պահապանս. և⁴ խորհէին, թէ որպէս
 կորուսցին զնոսա Եւ միաբանեալ⁵ առ հասարակ ամե-
 նեքին՝ հանին արտաքս զազատատոհմն յարգելանէն, և
 զորս ի սրբարանն արգելեալ էին՝ հրկէզ⁶ արարին և
 տոչորէին ի յարկս աստուածային խորանին։ Եսկ ըմբռ-
 նեալքն յայնպիսի դառնութիւն վտանգի իբրեւ տեսին,
 թէ ամենայն ուստեք զրկեալ⁷ էին յօգնականութենէ
 մարդկան՝ ապաւինէին առ բոլորեցունն⁸ Նատուած և
 զնա միայն կարգային յօգնականութիւն ասելով. «որ նե-
 ղիւոց ապաւէնդ ես⁹, վտանգիւոց օգնական, աշխատիւոց
 անդորրիչ¹⁰ հաս յօգնականութիւն նեղելոցս և վտանգիս,
 որ պաշարեցին զմեզ, փրկեա՛ զմեզ ի դառն մահուանէս,
 զոր ածին ի վերայ մեր. զի ահա սաստկապէս զօրացաւ
 ի վերայ մեր տապ բոցոյս և առաւել տոչորէ¹¹ շրջապա-
 տեալ զմեզք եօթնպատիկ¹² քան զբարիլոնեան բոցոյն բոլ-
 բոցումն։ Եւ յորպէս երից մանկանցն¹³ առաքեցիր յօգ-

1 Յ. աստ և զկնի՝ Նախճաւան

2 2.՝ պարզամտութեան

3 Ի Յ. պակասէր՝ յուղարկեցին

4 Ի 2. պակասէր՝ և

5 2.՝ միաբանեալք

6 Յ.՝ հրակէզ

7 2.՝ զրկեալք

8 Յ.՝ բոլորեցունցն

9 Յ. քի փակագծի ունէր զբառս՝ (ես)

10 2.՝ անդուրբիչ

11 2.՝ տոչորի

12 2.՝ զմեք եւթնպատիկ

13 2.՝ մանգանցն

Նականութիւն զպահպանող զօրութիւն հրեշտակին՝ և զմեզ մի անտիս առնիր ի քո զթուլթիանցդ, զի և մեք ծառայք քո եմք, թէպէտ և բազում անգամ մեղուցեալ բարկացուցաք զմարդասիրութիւնդ քո քաղցր. այլ ի բարկութեան քում զողորմութիւն¹ յիշեսցես առ ծառայս քո. քանզի ահա սրբարան քո և տեղի փառաց անուան քո եղև մեզ տեղի գերեզմանի: Վասն որոյ և մեք գոհանալով զսուրբ և զահեղ² անուանէդ քումմէ՝ ի ձեռս քո յանձնեսցուք զոգի և զշունչս մեր և զմարմինս: Եւ զայս ասացեալ միաբան ամենեքեան զօրհնիրգութիւն ի բարձունս վերառաքելով՝ փոխեցան յաշխարհէս:

Իսկ զնախարարս³ ազատացն եղին ի կապանս բանտի, յանհանդուրժելի տանջանս խոշտանգէին, և պահանջէին ի նոցանէ բազում ոսկի և կշիռ արծաթոյ. և խոստացան նոցա, թէ յորժամ հատուցեն նոցա զսակ արծաթոյն՝ արձակեսցեն զնոսա կենդանիս. վասն որոյ և⁴ երդմամբ դաշինս արարեալ հաւատարմացուցանէին զերդումն ստութեան: Եւ նոքա առ վտանգի նեղութեանն՝ զբազում մթերս գանձուցն իւրեանց, զորս ի պահեստի եղեալ էին⁵ յիրեսաց նեղացն ի ծովու և եթէ ի ցամաքի՝ տային ի ձեռս թշնամեացն, զի թերեւս ապրեցողսցեն զանձինս իւրեանց: Եւ իբրև ունայնացեալք ի գանձուցն եղեն՝ ձեռնամուկս եղեալ անօրինացն՝ բառնային զկենդանութիւն նոցա, և զփայտէ կախեալ⁶ դատապարտէին զնոսա: Ընդ ըմբռնեցան Սմբատ որդի Աշոտի ի Բագրատունի տոհմէ, և Վրիգոր և Սորիւն ի տոհմէ Արծրունեաց, և Վարազ-Շապուհ⁷ և եղբայր իւր ի

1 2.¹ զողորմութիւնս

2 2.² ահեղ

3 8.¹ զնախարար

4 Ի 8. պակասեր հատուածդ, սկսեալ

ի բառիցս՝ խոստացան նոցա

5 Ի 2. պակասեր՝ էին

6 2.¹ առեալ

7 2.¹ վարաշապուհ

տոհմէ Լամատունեաց, և բաղուժ¹ այլք ի նախարարաց
Հայոց, զորս ոչ բաւեմ մի ըստ միողջ պատմել: Չնոսա
զամենեսեան² բարձեալ ի կենաց՝ անժառանգ առնէին
զաշխարհս ի նախարարաց:

Յայնմ ժամանակի թափուր հղեալ աշխարհս Հայոց
ի տոհմէ նախարարաց՝ մատնէին որպէս զոչխարս³ ի մէջ
գայլոց: Եւ թշնամեացն ամենօրինակ չարեաց⁴ յարձա-
կեալ ի վերայ՝ յանհուն աղէտս վտանգի պահէին զենա-
կիչս աշխարհիս Հայոց⁵. որոց տաղտկացեալ յանհան-
գիստ նեղութեանցն՝ զհառաչանս և զաղաղակ հիծու-
թեան բարձրացուցանէին յիրկինս: Իսկ Սմբատ կիւրա-
պաղատն և նախարարքն որ ընդ նմա գնացեալ մեկնե-
ցան յաշխարհէս, և անցեալ խնդրեցին ի թագաւորէն
Յունաց քաղաք՝ բնակութեան և դադարս խաշանց իւ-
րեանց. և նա⁶ տայր նոցա զքաղաքն որ անուանեալ կո-
չի Փոյթ ի կողմանս⁷ Եգիւր աշխարհին. և բնակեցան ի
նմա ամս զ:

Իսկ Մահմետն կատարեալ գայս ամենայն չարիս՝
բարձրացեալ բողոք աշխարհիս հասանէր յականջս⁸ իշ-
խանին Իսմայիլի, որում անուն էր Սփիթ: Եւ վաղվա-
ղակի առաքէ հրովարտակ և կոչէ զնա առ ինքն. և փո-
խանակ նորա առաքէ զԵրդլ-Եգիզ ոմն, որ էր խօթ լը-
սելեզք. այլ խորագէտ, լի երկրաւսր իմաստութեամբ,
առասպելախօս և առակարկու: Եւ իբրեւ հաստատեցաւ
յիշխանութեանն՝ զրէր⁹ հրովարտակ առ նախարարս
Հայոց, և հաւանեցուցանէր զնոսա զառնալ յիւրեան-

1 Յ.՝ բաղուժ

2 Յ.՝ զամենեւին

3 Յ.՝ ոչխարս

4 Յ.՝ չարեաց:—Օր. Յ. և 2. պարպէս

5 Ի 2. պտկասէր՝ հայոց

6 Ի 2. պտկասէր՝ և նա

7 Յ.՝ ի կողմանն

8 Յ.՝ յականջս

9 Յ.՝ բրէ

ցական աշխարհս. և տայր նոցա գիր կրդմամբ չափ ըստ սովորութեանն իւրեանց: Եւ իբրեւ վստահ եղեալ յուստադրութիւն նորա՝ առին զքաղաքն յորում բնակեալ էին, և զգանձս քաղաքին և զսպասս¹ եկեղեցեացն յափըշտակեալ յաւարի՝ դարձան ի Հայս, հատուածեալք ի կայսիրէն Յունաց: Եւ կայսերն լուեալ՝ ստըջացաւ ընդ եղեալ ապիրատութիւնն. և կոչեցեալ՝ զառաջնորդս եկեղեցեաց, զմետրապօլիտն և զարքիպիսկոպոսունս՝ և հրամայէր նոցա նզովս³ գրել ի մատենի, և ի կատարման տօնին զատկաց հրամայէր ընթեռնուլ ի վերայ գործողաց ապիրատութեանն. քանզի ի տօնին յայնմիկ գործեցին զգործ անօրէնութեան: Եւ ի նոյն տօնի կարգաւորեցին ամի ամի զնոյն նզովս⁴ ընթեռնուլ մինչև ցայսօր. որ և տիրեաց իսկ ի վերայ նոցա, և եղև պատճառ կորստեսն նոցա:

Իսկ Արդլ-Ազիզն տիրեալ աշխարհիս Հայոց՝ խաղաղացոյց զամենայն յարձակմունս անիրաւութեան յաշխարհէս. և գիրտխտացեալ անզգամութիւն որդւոցն Իսմայելի սաստիկ կշտամբութեամբ ցածուցանէր: Շինէր վերստին զքաղաքն Վուին⁵ հզօրագոյն և ընդարձակաւնիստ մեծութեամբ քան զառաջինն, և ամրացուցանէր դրամբք և դռնափակօք, անցուցանէր շուրջ զպարսպովն պարկէնս փոսից լցեալ ջուր յապաստան⁶ ամրոցին. քանզի ասէր զիւրմէ Արդլ-Ազիզ «յառաջնում աւերածին Վուինայ⁷, եթէ⁸ ի ձեռն իմ եղև կործանուամբ քաղաքին, և ես կանգնեցից զսա. զի էի ես, ասէ մանուկ երկոտա-

1 Ի Տ. պակասէր՝ քաղաքին և զսպասս

2 Տ.՝ կոչեալ

3 Զ.՝ նզով

4 Զ.՝ նզովք

5 Ի Տ. պակասէր՝ Դուին

6 Զ.՝ ապաստան

7 Զ.՝ գուշա

8 Ընթեռնելի է՝ եթէ «յառաջնում աւերածին Դուինայ ի ձեռն իմ»

առնամեայ և ունէի սփածանկիւ կարմիր: Եւ յորժամ
զօրն Տաճկաց մարտնչէր ընդ քաղաքիս՝ մտի եւ ընդ խո-
ղովակ¹ մի և ելի ի պարիսպն, և ի բարբառ իմ ի ձայն²
ուժգին աղաղակեցի առ զօրն մեր, անդէն³ վաղվաղակի
թօթափեցան պայիկքն նախամարտիկք, որք պահէին
զպարիսպն և ի փախուստ⁴ դարձան. և յաղթութիւնն
Իսմայելի զօրացաւ. և կործանեցաք գքաղաքս: Այս
բերանով իւրով ասի պատմել զինքենէ:

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

Այնու ժամանակաւ դարձեալ զրգուէր սիրտ զօ-
րավարին Մահմետի ի վերայ աշխարհին Ղենաց. և
խնդրէր յիշխանէն Իսմայելի զօր բազում, և խոստա-
նայր⁵ նմա՝ ածել զարքայն Ղենաց ի հնազանդութիւն
Ծառայութեան: Իսկ նորա գումարեալ զօր բազում և
տայ ի ձեռն նորա իբրեւ արս հա: Եւ խաղացեալ Մահ-
մետ ի կողմանցն՝ Իսմասկեայ բազմութեամբ զօրացն ի
կողմանս արեւելից՝ անցանէր ընդ Ասորեստան, ընդ աշ-
խարհն Պարսից և ընդ Իորասան. և երթեալ հասանէր
ի մասն ինչ Ղենաց աշխարհին և բանակէր առ եզր գի-
տոյն հզօրագունի, որ Բօտիսն կոչի: Պէտք հրովարտակ
առ արքայն Ղենաց. «ընդէր, ասէ, դու միայն ընդվզեալ
ոչ մտանես ընդ հնազանդութեամբ իշխանին մերոյ, զի
ամենայն ազգք սարսեցին ի մէջ: Եւ դու յով ապաս-
տանեալ չհնազանդիս մեզ մի՞ արդեօք իբրեւ զազջկունսդ⁶

1 2.¹ խողակ

2 2.¹ ի ձայնէ

3 3.¹ որք անդէն

4 4. Տ.¹ նախամարտիկք, և որք պա-

հէին զպարիսպն ի փախուստ

5 2.¹ խոստանայ

6 2. առ և ի ստորէ՝ զազջկունքդ
ազճկանցն...

քո համարիս զմեզ, յորոց միջի փերեւտեալ ճոխանաս: Այլ արդ եթէ ոչ մտցես ընդ լծով ծառայութեան մերոյ՝ գիտասցի՛ր զի անապատ արարից զերկիրդ քո ի բնակչաց, և վախճան արարից արքայութեանդ քո: Բայց մի՛ յանհոգս լիալ յապաղեսցես զպատասխանի գրոյս. այլ արագ դարձուցես այսրէն»:

Իբրեւ ընթերցաւ զգիրն արքայն Ղենաց, որ կոչէր Ղենբակուր՝ (28) կոչէր առ ինքն զամենայն փշտիպանսն համահարզս¹ իւր և խորհէր, թէ զի՛նչ տացէ բանիցն պատասխանի: Եւ խորհեալ առ միմեանս՝ զրեն բանիցն պատասխանի և ասեն.

«Մի՞ արդեօք հօրագոյն իցես² դու քան զամենայն թագաւորս, որ ի սկզբանցն³ և այսր տիրեցին ի վերայ աշխարհի: Բաբելացւոց թագաւորն, որ տինգերաց տիրեաց, և Մակեդոնացւոցն և Պարսից ընդէ՞ր նոքա ոչ կարացին տիրիլ ի վերայ աշխարհիս մեր: Այլ գիտասցի՛ր, զի լիրբ քան զամենայն շուն իցես դու և ի տոռն պագշոտութեան վարանեալ և այդորիկ աղազաւ չար ցանկութիւն քո ի համբաւ գեղեցիկ կուսից իմոց խեղճս⁴ արկեալ՝ հարկեցոյց զքեզ դնիլ զանձն քո և զանձինս զօրացդ եկելոց ընդ քեզ, իբրեւ թէ ոչ գոյին գերեզմանք ի Բամասկոս անձանց ձերոց: Այլ արդ գիտասցի՛ր, զի աշխարհս մեր ոչ է մտեալ ընդ հարկաւ ուրուք. և ո՛չ ես ի յանձին կալայց⁵. բայց թէ ընծայ յինէն խնդրեսցես ըստ օրինի թագաւորաց՝ տաց քեզ, և յարուցեալ երթիցես խաղաղութեամբ ի տեղի քո»:

Իսկ Մահմետի դարձեալ յղեալ առ Ղենբակուր՝ տուր ինձ ասէ աղջկունս լս, և գնացից ի քէն խաղա-

1 2.¹ համահարցս

2 Ի 8. պակասէր՝ իցես

3 2.¹ թագաւորս, որ յսկզբանցն

4 2.¹ խեղճս — Թերեւ ընթեռնուի իցէ՝ խաղա (հաղթս)

5 2.¹ կալայց քեզ

ղութեամբ. ապա թէ ոչ՝ պատերազմաւ ելից ընդդէմ քո: Եւ յանձին կալաւ արքայն Ղենաց պատգամին յըղելոյ, և առաքեաց առ Մահմետ և ասէ¹. «Մնա՛ պղրէն ի բանակի քում, մինչև կատարեցից զխնդրուածս քո: Եւ նոյնժամայն հրամանս ետ զօրաց իւրոց՝ կազմել սայլս վաչիւք² դիպակօք, և զընտիրս³ հեծելոց իւրոց՝ կռու սպառազինութեամբ բառնալ ի վերայ սայլիցն փոխանակ աղջկանցն զորս⁴ խնդրեաց, որպէս զի կարասցէ զնոսա որսալ յորոգայթ իւր: Եւ եկեալ յեզր գետոյն՝ բանակէին ընդդէմ նոցա: Եւ էին ի վերայ սայլիցն աւելի քան զԽարանց հեծելոց: Եւ ինքն Ղենթակուր սակաւ արամբք բանակէր բացագոյն ի նոցունց իբրև վտառահօք ինչ սակաւ, և առաքէր առ Մահմետ զօրավարն. «արի՛⁵, ասէ, զոր հայցեցիրն յինէն, զայս լա՛ աղջիկս⁷ յամենայն իշխանութեան իմում ընտրեցի պատուաւորաց քոց⁸: Նոր առեալ զպատուաւորս քո զօրուդ ըստ թուոյ աղջկանցս իմոց՝ անց յայսկոյս գետոյս, և տաց զաղջկունս իմ ըստ թուոյ վիճակաւ ում ումեք և հասցէ. գուցէ մարտ պատերազմի լինիցի⁹ ի մէջ զօրաց քոց»¹⁰: Եւ ետ տանել նաւս յայնկոյս գետոյն, զի միանգամայն անցնեն առ նա: Իսկ նոցա անխորհուրդ մտօք ընտրեալ¹¹ զպատուական զօրացն՝ անցին յայնկոյս գետոյն իբրև արք: Եւ իբրև վախճանեցին զանցանիլն՝ հրամանս ետ արքայն Ղենաց յարձակել ի վերայ զօրուն Խամայելի:

1 Ի 2. պակասէր՝ և ասէ

2 Տ.՝ վաչիւք

3 2.՝ զընտիրս

4 Ի Տ. պակասէր՝ իւրոց

5 2.՝ դոր

6 Տ.՝ արարիւ—Օր. Տ. և 2. պոպէս:

7 2.՝ աղջիկս—Եւ ի ստորեւ՝ աղջիկ կամ աղջիկ

8 2.՝ քո

9 2.՝ եղիցի

10 2.՝ քո

11 2.՝ ընտրեալ

Նւ իբրեւ բախեցին զմիմեանս մարտիւ պատերազմի՝ վաղվաղակի ելին և ուրք ընդ վաչիւքն թագուցեալ¹ էին, և ի մէջ առեալ² կոտորեցին ի սուր սուրերի, մինչև ոչ մնաց ի նոցանէն ապրեալ և փախստական: Նւ հատին զլարս նաւուցն՝ զի մի ոք ապրեսցի³. յորմէ ոչ ոք ապրեցաւ. բայց միայն Մահմետն սակաւ արամբք հեծեալ յերիվարսն՝ անկան ի գետն, ապաստանեալք ի քանդութիւն երիվարացն: Նւ այնպէս կորագլուխ ամօթով դարձեալ յարքայէն Ճինաց՝ զնացին յերկիր բնակութեան իւրեանց: Նւ ոչ ևս յաւել ելանել ի պատերազմ ի վերայ աշխարհին Ճինաց: Որ⁴ ամն ժ և ամիսս ը կիցեալ վախճանի:

ԳԼՈՒԽ ԺԻ.

Յետ նորա փոխանորդէ զիշխանութիւնն Սուլէյման⁵ ամն ք և ամիսս ը, և վախճանի: Նւ այս է⁶ վարք նորա:

Սա յերկրորդ ամի իշխանութեան իւրոյ գումարէր զօրս բազումն⁷ և տայր ի ձեռս զօրավարին Մսլիմայ և առաքէր ի դրոշմս Սասպից⁸: Որոց եկեալ և մարտ եղեալ ընդ զօրս Հոնաց որ ի Վարբանդ⁹ քաղաքի՝ հարին զնոսա և հալածեցին. և քանդեալ աւերեցին զղղեակապարիսպ ամրոցին: Նւ մինչդեռ քանդէին զպարիսպ ամրոցին՝ գտին վէմ մի մեծ ի հիմունս նորա, որ

1 2.¹ թագուցեալն

2 2.² արարեալ

3 2.³ ապրեսցէ

4 Ի 2. շիք՝ որո—Թուականդ՝ Վլթի ափրապետին է և ոչ Մահմետի զօրավարին:

5 2.⁵ սուլեյման

6 Ի 2. պակասէր՝ է

7 2.⁷ զօրս բազում

8 2.⁸ կասպից

9 2.⁹ զարպանդ

ունէր վերնագիր դրոշմեալ օրինակ զայս. «Մարկիանոս ինքնակալ կայսր շինեաց զքաղաք և զաշտարակս զայս բազում տաղանդօք յիւրոց գանձուց. և ի յետին ժամանակս որդիքն Խամայելի քանդեսցին զսա և յիւրեանց գանձուց վերստին շինեսցեն»։ Եւ իբրեւ գտին զգրոշմ՝ գրոյն զոր ունէր քարն՝ դադարեցին ի քակելոյ զպարիսպն. և կացուցեալ գործավարս ի վերայ՝ վերստին շինեցին գերծանեալ պարիսպն։

Եւ ինքն Մսլիմ առեալ զբազմութիւն զօրացն՝ անցանէր ընդ պահակն¹ Ճորայ, ասպատակ սփռեալ յաշխարհն Հոնաց. և երթեալ բանակէր մերձ առ Խարզու քաղաքի Հոնաց։ Իսկ բնակիչք աշխարհին իբրեւ տեսին զհէնն, որ զարթուցեալ հասանէր ի վերայ նոցա՝ վաղվաղակի ազդ առնէին արքային Խազրաց, որ անուանեալ կոչէր Խաբան։ Իսկ նորա առեալ ընդ իւր զբազմութիւն զօրացն և զամենայն յաղթանդամ հսկայազունսն² իւր, որոց արիութիւն զօրութեանն հռչակեալ էր առ ամենայն ազգս՝ և եկեալ բանակէր մերձ առ նմա։ Եւ ի բազում աւուրս մարտ եղեալ մարտնչէին ընդ միմեանս, ոչ գունդ առ գունդ, այլ ըմբշամարտ մարտիւ։ Եւ յապաղէր Խաբանն զխառնամիսի³ պատերազմն վասն գալստեան Ալփ Խարխանին, զոր էր կոչեալ ի թիկունս օգնականութեան։ Իբրեւ ետես Սուլիման⁴ զանհուն զօրացն զբազմութիւն⁵ վարանէր յանձն իւր, և խորհէր եթէ զխալդ⁶ մարթասցէ հնարս գտանել, զի կարասցէ զերծանել ի նոցանէ։ Եւ հրաման տուեալ⁷ զօրացն լուցանել հուր սաստիկ ի բանակին. և թողեալ զաղիս բա-

1 2.[՝] պահակն

2 2.[՝] սկայազունն

3 3.[՝] շխառնամիսի

4 3.[՝] Սուլիման—Օր. 8. և 2. պապէս։

5 3.[՝] բազմութիւն

6 2.[՝] զինչ

7 3.[՝] հրամայեաց

նակին անդէն,¹ զհարձն և զծառայս և զաղախնեայս² և զայլ խառնիճաղանձան՝ ճանապարհ կալեալ ընդ լեռն Սոփկաս՝ կոտորէր զանտառն, և ճանապարհ³ արարեալ զերծանէր մազապուր ի ձեռաց թշնամեացն: Եւ այնպէս կորագլուխ դառնայր լի ամօթով յաշխարհն Հոնաց:

Եւ կատարեալ զայս ամենայն՝ վախճանեցաւ Սսլեման⁴:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Եւ յիտ նորա փոխանորդէ գիշխանութիւնն Օմար ամն ք և ամիսս է, և վախճանի:

Սսա ասին ազնեականագոյն քան զամենայն արս ազգատոհմին իւրոյ: Սա արար դարձ գերութեանն, զոր գերեաց Մահմետ յաշխարհէս Հայոց յետ այրելոյն զնախարարս աշխարհիս. զի էառ⁵ զբազում ամրոցս և գերեաց զարս և զկանայս: Եւ իբրեւ հաստատեցաւ իշխանութիւնն Օմարայ՝ արձակեաց զբովանդակ գերեալսն⁶ յիւրաքանչիւր տեղիս և խաղաղացոյց զաշխարհս որ ընդ իւրով իշխանութեամբ: Սոյն Օմար զրէ թուղթ առ Լևոն⁽²⁹⁾ կայսր Հռոմոնց յաղագս ուսանելոյ զգորութիւն հաւատոյս մերոյ, յորում էին պէսպէս հարցմունք, զորս⁷ համառօտ ի ներքոյ⁸ զրոշմեցից: ⁽³⁰⁾

1 Տ.՝ ի բանակին անդէն. և թողեալ զաղախ բանակին, զհարձն

2 Տ.՝ զաղախնայս

3 Տ.՝ կաւկաս... զանգառն, ճանապարհ

4 Տ.՝ Սուլէյման — Օր. Տ. և 2. այսպէս:

5 Տ.՝ առ

6 Տ.՝ գերեւոցն

7 Տ.՝ զոր

8 Տ.՝ ի ներքո

«Անուամբն Աստուծոյ Օմար, իշխան հաւատացելոց-
առ Աւոն կայսր Հոռոմոց:

Իսղում անգամ կամեցայ¹ գիտել զձերոյ կարծեօք
հաւատոյդ ուսումնիդ², և յաւելաք ուսանիլ³ եթէ զինչ
արդեօք խորհիք՝ և ոչ եղև մեզ հնար հասու լինել: Այլ
արդ ասա՛ ինձ զստուգութիւնն, նախ⁴ վասն է՞ր ասաց
Յիսուս առ աշակիրտսն, եթէ⁵ «մերկ եկիք և մերկ դառ-
նայք»: Կամ ընդէ՞ր ոչ ընկալայք՝ զոր ասաց Յիսուս
զինքենէ. այլ (կամեցայք⁶) քննել զգիրս մարգարէիցն և
զսաղմոսացն⁷՝ գտանել ի նոցանէ վկայութիւնս վասն
մարդանալոյն Յիսուսի. և երկուացար և ի կարծիս ան-
կար, և ոչ բաւական համարեցար զոր վկայեաց Յիսուս
զանձնէ իւրմէ⁸, այլ հաւատացեր յայն՝ զոր ասացին
մարգարէքն: Այլ Յիսուս արդարև արժանի էր հաւա-
տարմութեան, և մօտ էր յԱստուած⁹, և լաւագոյն
գիտէր զինքն քան զգրեալսն, զորս¹⁰ փոփոխեցին ազգք,
զորս ոչ գիտէք, և այլայլեցին: Եւ կամ զեմա՞րդ արդա-
րացուցանէք զգրեալսն և զհետ երթայք նոցա՝ որ ինչ
նման թուի ձեզ: Դուք ասէք եթէ Օրէնքն գերեցան¹¹
բազում անգամ, և կորեան՝ ուրք ընթեռնուին զնոսա
յորդւոցն Իսմայելի և գիտէին զնոսա. և մնացին ժամա-
նակս ինչ որ չկայր ինչ առ նոսա յայնմանէ և ոչ ինչ:

1 Տ.՝ կամեցաւ:—Նախկին Հրատարա-
կիչն, որպէս յայտնէ ի ծանօթու-
թեան, յէջն 210, կամելով յարգա-
րեւ «զանհարթ» ո՞՞ թղթոյս պո-
տրիկ, որպէս և զաջորդին՝ յանձնէ
ուղղագրեալէ զյոգնական և զե-
զական թիւս բայիցն: Յայսպիսի
ուղղագրութեանց թղթոցն գրին
ժայննշանակել աստէնշատանամբ,
զայլ ուղղեմք ըստ 2. աւանդ
նշանակելոյ:

2 Տ.՝ ուսումնք

3 Տ.՝ ուսանիլ

4 Տ. յաւելոյր ասա՛ եթէ

5 Ի Տ. պակասէր՝ եթէ

6 Թողաք այսպէս ըստ Տ:

7 Տ. յաւելոյր աստ ի փակագծի
(առ ի)

8 Տ.՝ զանձնէ իւր

9 Տ.՝ աստուծոյ

10 Տ.՝ գոր

11 Տ.՝ դրեցան

մինչև գրեցին ոմանք ի մարդկանէ յիտ այնորիկ իւրեանց հանձարով, ազգ յիտ ազգի և ցեղ յիտ ցեղի. և նոքա մարմնեղէնք էին յորդուոցն Ադամայ, որք մոռանան և ի կարծիս ըմբռնին. զի մօտ է առ նոսա սատանայ և նրմանօղք նորա թշնամութեամբն¹ իւրեանց: Եւ կամ ընդէ՞ր ոչ գտանի յ(Օ)րէնսն Մովսիսի վասն արքայութեանն և դժոխոց և դատաստանին և յարութեանն. այլ որք զաւետարանն գրեցին՝ նոքա պատմեցին, Մատթէոս, Մարկոս, Ղուկաս, Յովհաննէս² իւրեանց հանձարով: Եւ զմխիթարիչն, զորմէ ասաց յաւետարանն³ առաքել Վրիստոսի՝ զՄահմետէն մերմէ ասացին առաքել: Եւ կամ ընդէ՞ր զկնի աշակերտացն Յիսուսի հօ ցեղս բաժանեցան ազգք քրիստոնէից: Եւ անզուգական զօրութեանն Աստուծոյ ընկեր և համեմատ և նման նմա առնէք՝ երիս Աստուածս խոստովանելով. և զամենայն օրէնսն անձնիշխանաբար փոփոխիլ ջանայք, զթլփատութիւնն⁴ ի սկրտութիւն փոխելով, և զզոհսն ի հաղորդութիւն օրհնութեան հացի և բաժակի, և զկիւրակէն փոխանակ շաբաթու պատուեցեր: Եւ կամ զիմօրդ էր հնար Աստուծոյ ի մէջ արեան և մարմնոյ⁵ և պէսպէս աղտեղութեանց յարգանդի բնակիլ⁶: Եւ կամ ընդէ՞ր զոսկերս առաքելոց և մարգարէից պատուէք և կամ զնշան խաչին, որ դատապարտութեան գործարան էր ըստ օրինացն, կամ զպատկերս⁷, զոր պատուէք: Եւ զի մարգարէն Եսայի վասն մեր օրինադրին վկայէ՝ ընկեր և համեմատ Յիսուսի. զի և ուղեկից նմա ետես մար-

1 Յ.՝ Թշնամութեամբք

2 2. ամենայն ուրեք՝ յօհաննէս, մօսէս...

3 Յ.՝ յաւետարանն

4 Յ.՝ զթլպատութիւնն

5 2. յաւելոյր աստ յումգէտս՝ բնակել

6 Յ.՝ բնակիլ

7 2.՝ պատկերս

գարէն ի տեսլանն հեծեալ մի իշոյ և հեծեալ մի ուղ-
տու: Իսկ դուք ընդէ՞ր ոչ հաւատայք: Չայս ամենայն
հասո՞ ինչ ի գիտութիւն, զի կարացից գիտել զկարծիս
ուսմանդ ձերոյ»:

Չայս ամենայն և յորովագոյն քան զայս ընդդիմա-
բանութիւնս զրէր Օմար իշխանն Իսմայելի¹ առ թա-
գաւորն Լևոն: Սասն որոյ հարկաւորի կայսրն Լևոն
զրել պատասխանի օրինակ զայս:

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

«Փլարիոն Լևոն կայսր հաւատացեալ ի տէր² Յի-
սուս Քրիստոս, ճշմարիտ Աստուած մեր և թագաւոր
Ճանաչողաց զնա. Օմարայ Սառակինոսաց առաջնորդի:

Ո՞րպիսի բան եղից առաջի³ ուղղագոյն և ճշմար-
տագոյն զառ ի քէն մեզ առաքելոցս, և զի մանաւանդ
ուսեալք յԱստուծոյ՝ հեղութեամբ խրատել զընդդիմա-
կայսն, թերևս տացէ նոցա ժամանակ ապաշխարութեան:
Եւ և ոչ թագաւորական օրէնք են՝ իրտուցանող բանիւք
որպէս քարամբք հարկանել զայնոսիկ, որք լսել կամին⁴
զճշմարտութեանն զսքանչելի խորհուրդ: Ի՞նչ վասն զի
սկիզբն իսկ քո⁵ գրոյս գոնեա փոքրագոյն ինչ զկերպա-
րան ճշմարտութեան ոչ ունէր՝ ապա հարկաւոր է զոչ
ճշմարիտն՝ ոչ ասել, թէ արդար է:

Վանզի ասացել զրոմն քով⁶, թէ «բազում անգամ
զրեցաք առ ձեզ զմերոց քրիստոնէիցս աստուածային

1 2.¹ Իսմայելի

2 Ի Տ. պակասէր՝ տէր

3 Տ.¹ առաջի եղից

4 2.¹ լսեն և կամին

5 Ի Տ. պակասէր՝ քո

6 Տ.¹ քոյ

խորհուրդ» և եթէ ցաւելաք ուսանել¹ զձերոյ կարծեօք հաւատոյդ ուսումնդ» (31): Եւ չէր հնար լինել և ոչ միում յայսցանէ. քանզի չէք ինչ հարկ ի յայսպիսիս ածել զմեզ յիրս²: Օ՛ի և³ ոչ ուսաք իսկ ի վարդապետէն մերմէ⁴ և ի տեառնէ՝ օտար ուսումնականաց զայսպիսի միայնակ աստուածգիտութիւն առաջի ընկնուլ ի ծաղր կատականաց, և մանաւանդ այնոցիկ, որ չենն տեղեակ մարգարէիցն կանխասացութեան և առաքելոցն քարոզութեան. զի զայս և այլոց պատուիրիլ սովոր ենք:

Եւ, բազում անգամ զրեցաք առ քեզ, արդեօք թէ և այլ հասանիցէ զրիւ, այլ վասն⁵ աշխարհական իրաց, և ոչ վասն աստուածային իրողութեանց. և այս⁶ մեք, որք խրատեալք յաստուածայնոյ⁷ ձայնէն, «տուք պատասխանի ամենայնի, որ հարցանենն զձեզ»⁸, իսկ որ ոչն հարցանէ՝ առ նա ոչ պատասխանել: Եւ և ոչ զձերոց կարծեացդ զօրութիւն այժմիկ նորոգ կամիմք ուսանել, այլ առ ի յաստուծոյ. և վասն այսորիկ խրատեալք՝ զամենայն ինչ, ասէ⁹ քննեցէ՛ք, իսկ զբարին ընկալարուք»¹⁰: Ենդ ունիմք մեք՝ զպատմութիւնս¹¹ զրով զիրանկեաց եպիսկոպոսացն մերոց, որք էին առ ժամանակօքն այնոքիւք, առ¹² որով Սահմետն այն օրէնսդիր ձեր լեալ է. վասն այսորիկ և ոչ յաղագս որոյ պէտք էին՝ աշխատ առնել զքեզ¹³: Ի՛յց զի մի՛ կարծիցես զմեզ ամաչեցեալս վասն այսպիսւոյ սքանչելի աստուածգիտութեանս՝ լուր:

1 Տ. ամենայն ուրեք ի կրաւորակերպ բայս՝ ուսանելէ բնակել...

2 Տ.՝ և ոչ փ ինչ հարկ յայսպիսիս զմեզ ածել յիրս:—Օր. Յաղագրին ունէր՝ «փ ինչ հարկի յայսպիսիս զմեզ ածել յիրս:—2.՝ փ ինչ հարկի յայսպիսիս ածել զմեզ իրս:

3 2.՝ և զի

4 2.՝ մեր

5 2.՝ վասն այլ

6 Տ.՝ բայց մեք

7 2.՝ յաստուածայնոյ

8 Աւ. Սող. ԻԶ. 5? Սիրաք. Ե. 14?

9 Ի Տ. պակասէր՝ ասէ

10 Ա. Թեոաղ. Ե. 21:

11 Տ.՝ պատմութիւնս

12 Ի 2. պակասէր՝ առ

13 Տ.՝ զքեզ առնել

ապա եթէ ախորժիցես և լուիցես ինձ՝¹ զբարութիւնս երկրի կերիցես, որպէս ասաց Նսայիաս:

Յոյժ դժուարին է, ո՛վ այր դու, զամենեկին սուտն՝² ի բաց ընկենուլ, յորժամ հակառակողն զհակառակին հանապազ խորհիցի: Այսպիսի ինչ է զոր ասեմս. եթէ երկուք ոմանք առ հուր ինչ մերձեցեալ կային, մին՝ հուր զնա ասէր, որպէս և էրն իսկ, և միւսն հակառակելով՝ աղբիւր ջուրց զնոյն ասէր՝ յայտնապէս ահա երեւի ստութիւն հակառակասիրին: Արդ ասացեր՝ տեառն մերոյ ասել³ յաւետարանն, «մերկ եկիք և մերկ դառնայք»:⁴ Եւ ոչ ուրիք գտանեմք յաւետարանսն՝⁵ տեառն մերոյ ասացեալ զայս, թէպէտ և միշտ հրամայէ մեզ՝⁶ առնել զխոկումն մահու. այլ այս բան Յորայ է, քանզի հոսեալ⁷ ի վերայ սատանայական փորձութեանցն՝ ասաց զայս արդարն. «մերկ եկի յորովայնէ մօր իմոյ, և մերկանդամ դառնամ անդրէն. Տէր ետ, և տէր էառ»⁸. Եղիցի անուն տեառն օրհնեալ⁹: Բայց այսպէս մի զմիով սովորեցայք արկանել, հատակոտորելով¹⁰ զվկայութիւնս գրոց սրբոց, զորս¹¹ ոչ դուք ընթերցայք և ոչ ընթեռնուք¹¹. այլ աստուածաւաճառք, զնոյն ասել հաւաստաւաճառքդ որք առ ձեզդ, զհաճոյսն ձեր որսալով՝ աստուածայնոց գրոց բանիւ ասելով՝ զինչ և պէտք իւրեանց ղողանջն: Բայց թէպէտ հպարտացեալ ես բռնակալութեամբդ՝ սակայն լուր զպատասխանիս: Ասացեր գտանել մեզ ի Սաղմոսս՝¹² Դաւթի և ի գիրս մարգարէիցն վկայութիւնս վասն տեառն մերոյ: Այլ այժմ ինչ յուզեալ գտաք զայսպիսի

1 Ի 2. պակասեր՝ ինձ

2 Տ.՝ զսուտն

3 2.՝ յասել

4 Տ.՝ յաւետարանն գտանեմք

5 Տ.՝ միզ հրամայէ

6 Տ.՝ հասեալ

7 2.՝ եառ

8 Յովք. Ա. 21—22:

9 Տ.՝ հատակոտորել

10 2.՝ գրկայութիւնս... զոր

11 2.՝ ընթեռնուք

ասացուածս Հոգւոյն սրբոյ, զորս ի ձեռս մարգարէից
խօսեցաւ, այլ Աստուծոյ շնորհօք և կամօք յորմէ¹ սկսաւ
քարոզութիւնն քրիստոնէից՝ նովիմք և կատարեցաւ,
Հիմնացեալ աճեաց և աճեսցի² նորին արարչի և Աս-
տուծոյ զօրութեամբ:

Պրեցեր, թէ Բաւական Համարեցար, և Հաւատա-
ցեր յայնս, և թողիւ զայս զոր վկայեաց Յիսուս ի վերայ
անձին իւրոյ, և յերկուացար³ և ի կարծիս անկալոս:
Երանի թէ Հաւատայիւր, որպէս ասեսդ՝ աւետարանին
Հաստատուն և անսխալ պատմագրացն քան ամենայնի,
Թէպէտեւ ոչ Հակառակ միմեանց զՀինն և զնորս գիտեմք,
զի և ոչ Հնար իսկ էր⁴ միոյ բարութեան աղբերն, այ-
սինքն աստուածութեանն⁵ բղխել չար և բարի, Ճշմար-
տութիւն և ստութիւն: Այլ յաղագս դիւրընկալ առ-
նելոյ անօրէն ազգին Հրէից զմարմնով գալուստ Ռանին
իւրոյ՝ առակօք և օրինակօք և յայտնագոյն պատուիրա-
նօք ի ձեռն մարգարէիցն զգուշացուցանելի զազգն, զի
մի՛ անհաւանք ըստ սովորութեան իւրեանց գալստեանն
Վրիստոսի լինիցին: Բայտ նոցին վկայեաց տէրն վասն
ինքեան⁶ յաւետարանն, և ոչ օտար յայնցանէ՝ զորս ինքն
անմարմնաբար⁷ ի մարգարէիցն խօսեցաւ բերանոց, և⁸
զորս յետ Ժամանակաց ի մարմնանալն յայտնագոյնս խօ-
սեցաւ: Եւ զայնոսիկ Աստուծոյ շնորհիւն ի սմին Թղթի
յիւրաքանչիւրսն ցուցցուք տեղիս, զբարձրագոյնսն⁹ ա-
ռաւել քան զմարդոյ, և զխոնարհագոյնսն՝ իբրեւ զմարդոյ
խոստովանեալ:

1 Տ. յաւելոյր աստ ի փակագիծս՝
(Հեռէ): — Իմաստ բառիդ է՝ որով:

2 Տ.՝ Հիմնեցեալ... աճեսցէ

3 Տ.՝ երկուացար

4 Տ.՝ զի ոչ իսկ Հնար էր

5 Ի Տ. պակասեր՝ այսինքն աստուա-

ծութեանն .

6 Տ.՝ վասն ինքեան Տէրն

7 2.՝ ինքեան մարմնաբար

8 Ի 2. պակասեր՝ և

9 2.՝ և զբարձրագոյնսն

Երկրորդ գրեցիր, եթէ «արդարեւ Յիսուս արժանի էր հաւատարմութեան, և մօտ էր յԱստուած և լաւագոյն գիտէր զինքն քան զգրեալսն, զոր փոփոխեցին ազգք, զորս ոչ գիտէր, որ այլայլեցին ի նոցանէ և փոխեցին»: Պատասխանի: Ճշմարտութիւնն ոչ գիտէ զէն՝ չէ ասել, և զէն՝ է¹. Իսկ ստուութիւն զամենայնէ դիւրաւ² բռնուն հարկանէ. զի կարող է ոչ միայն զերեւելի արարածս ուրանալ, այլ զնոյն ինքն արարէն ասէ՝ ոչ է Աստուած: Այդ չին³ ինչ զարմանք, թէ և զգիրս Աստուծոյ կարէ ուրանալ⁴ ստութիւն կամ թէ պատճառել ի նոցանէն զպատճառս⁵ մեղաց: Յիսուս արդարեւ⁶ արժանի էր հաւատարմութեան, ոչ որպէս մարդ ոք սոսկ, յԱստուծոյ բանէն թափուր, այլ որպէս կատարեալ յիրկոսին, յաստուածութեանն և ի մարդկութեան⁷: Հաւատարիմ են և ի ձեռն մարգարէից⁸ նորին ասացուածք բանին, ոչ վասն այնորիկ են հաւատարիմ՝ զի մարդիկ խօսեցան զնոսա, այլ վասն զի անմարմնաբար նոքոք խօսեցաւ Աստուածն Բան: Եւ վասն զի խառն էր ի հնուսն և ի նորումս՝ վասն այսորիկ և ոչ հակառակ են միմեանց:

Այլ որ ասացիր այլայլեալ զգրեանն՝ եթէ առաջնորդ ուսմանդ քո ուսոյց քեզ⁹ զայդ՝ մոռացաւ զինքն, և եթէ այլ ոք՝ ևս առաւել ստեաց: Այդ լուր և զիղեցկապէս խորհեա: Վրում ուսմանդ առաջնորդ ոչ ասէ հաստատել զբանն առանց վկայից¹⁰. նմանապէս ասէ և օրէնքն հրամայեն, ասէ¹¹, «ի բերանոյ երկուց և երից

1 Տ.՝ և ոչ զէն՝ է

2 Տ.՝ գիւրեաւ

3 Տ.՝ չէ ինչ

4 Տ.՝ ուրանալ կարէ

5 Տ.՝ զնոցանէն պատճառս

6 Տ.՝ արդեւք

7 2. յաստուածութենէն և ի մարդ-

կութենէն

8 Տ.՝ մարգարէին

9 Ի Տ. պակասեր՝ քեզ

10 Տ.՝ վկայելոյ

11 Ի Տ. պակասեր՝ ասէ. զոր հրատարակէն ընկեցեալ է ի բաց իբրեւ բառ ումպէս:

վկայից հաստատեսցի ամենայն բան»¹։ Վիտիմք զԱգրա-
համ վասն Վրիստոսի յառաջ ընկալեալ զաւետիսն, ասե-
լով ցնա Աստուած. «ի զաւակի քում օրհնեսցին ամե-
նայն ազգք երկրի»²։ Եւ Սահակ այսպիսի յուսով օրհ-
նեալ է զՅակոբ. և³ Յակոբ վասն սորին օրհնեալ է
զՅուդայ զորդին իւր⁴. «Յուդայ, ի քէն ելցէ ինձ լինիլ
իշխան և պետ յերանաց նորա մինչև եկեսցեն նմա հան-
դերձեալքն. և նա է ակնկալութիւն հիթանոսաց»⁵։ Օ-
ր Մովսէս վասն սորին օրինադրեաց և պատուիրեաց զՅե-
սու, զՎաւիթ, զՍողոմոն⁶ և զերկոտասան մարգարէսն
հանդերձ Սամուէլիւ, Եղիայիւ, Եղիսէիւ, զԵսայի, զԵ-
րեմիա, զՎանիէլ, զԵզեկիէլ, զարդարն զՅոբ, զՅով-
հաննէս Մկրտիչ զՕւաքարեայ⁷ որդին։ Վիւր ի վերայ
սոցա զերկոտասան աշակերտսն տեսուն մերոյ⁸, ևս և
զհոթանասունն. և միանգամայն ընդ հինսն և ընդ նորս⁹
հօռ։ Երդ այսքան սրբոց և սիրելեաց Աստուծոյ վասն
Վրիստոսի զալստեանն խօսեցիւր, զորոց և Մահմետն
քո վկայեաց լինել¹⁰ սուրբս և ծառայս Աստուծոյ՝ ան-
հաւան լինիս, և զքո Մահմետն քան զԱստուած, որ
նորօք խօսեցաւ, և քան զԱստուածն Բան մարմնով
իրեւալ հաւատարիմ համարիս։ Եւ արդ զհամառօտն
հարցանեմ. ասա՛, աղաչեմ, հօռ ծառայիցն Աստուծոյ զմի
և յաղաքս միոյ խօսողաց վկայութիւնն ճշմարիտ է,
իթէ միոյ այլախորհի և այլիմացի¹¹ և ստիլով ճշմարտօղ
կարծողի։ Եւ այս է ստիլով ճշմարտեւն. զվերագրեալ սուրբ-

1 Մատթ. ԺԸ. 16:

2 Մենգ. ԻԲ. 18:

3 Տ.՝ գի

4 Տ.՝ զիւր որդին

5 Մենգ. ԻԲ. 10 և Միքիէ. Ե. 2:

Հաստուածք աղաւաղեալ է յոյժ:

6 Տ. ամենայն ուրեք՝ Սաղոմոն։—2.

սողոմոն և սողոմոն

7 2.՝ զաքարեայի

8 Ի Տ. պակասէր՝ մերոյ

9 2.՝ զհինսն և զնորս

10 Ի 2. պակասէր՝ լինել

11 2.՝ զայլախորհի և զայլիմացի

սրդ՝ ծառայս և սիրելիս¹ Աստուծոյ Մահմետն քոյ խոստովանել ուսուցանէ ձեզ. և զորս² ի ձեռն նոցա խօսեցաւ Աստուած՝ ոչ ինքն ընդունի և ոչ այլում ընդունել ուսուցանէ:

Ասացեր. «և զիմարդ³ արդարացուցանէք զգրհանն Հրէից, և զհիտ երթայք՝ որ ինչ նման թուին ձեզ յայնցանէ. և դուք ասէք, եթէ օրէնքն գիրեցան⁴ բազում անգամ. և կորեան՝ որք⁵ ընթեռնութիւն զնա յորդուոցն Իսրայելի և զիտէին զորս ի նմա. և մնային ժամանակս ինչ, որ չկայր առ նոսա յայնցանէ. և ոչ ինչ, մինչև գրեցին ոմանք ի մարդկանէ յետ այնորիկ իւրեանց Հանճարոյն ըստ կամաց իւրեանց, ազգ յիտ ազգի և ցեղ յիտ ցեղի: Եւ նոքա մարմնեղէն էին յորդուոցն Ադամայ, որք մոռանան և ի կարծիս ըմբռնին, զի մօտ է առ նոսա⁶ սատանայ և նմանօրք նորա թշնամութեամբն իւրեանց»: Պատասխանի. «Արամանամ, զարմանամ ոչ ընդ անհաւատութիւն և եթ ուսմանդ ձերոյ, այլ եթէ զիմարդ ընդ յայտնութիւնդ ոչ ամաչէք. այլ զնոյնդ և զրով աւանդէք, որպէս զի ևս ծիծաղելի լինիցիք, և զմեզ մերովք բանիւք կարծէք զայթակղեցուցանել. և զզլուխդ քո⁷, զոր ի թղթիդ քո յափշտակեալ զնկս մերովք ասացուածովք⁸, կարծես Հաստատել զրով, թէ «որ ասէք դուք»: Արդ եթէ Հաւատարիմ թուին քեզ⁹ ասացուածք մեր՝ ամենայնին պարտիս Հաւատալ. քանզի ստով վկայի ոչ որ¹⁰ զոմանս ի վկայութենէն¹¹ ընդունին և զկէսն ի

1 2.¹ սիրելի

2 3.¹ զոր

3 2.¹ զի արդարացուցանէք

4 3.¹ գրեցան—Տես էջ 43, ծան. 11:

5 2.¹ որ

6 2.¹ ի նոսա

7 1 3.¹ պակասէր՝ քո

8 2.¹ ասացուածք

9 1 2.¹ պակասէր՝ քեզ

10 3.¹ յաւելոյր ի փակագծի՝ (որ)

11 3.¹ ի վկայութեանցն—Օր. Տպ.¹ վկայութեանն—Հատուածք թուի ընթեռնելի պատեա. քանզի ստով վկայի ոչ որ զոմանս ի վկայութեանցն ընդունի և զկէսն ի բաց ընկենու:

բաց ընկենուն: Բայց որովհետեւ չես տեղեակ՝ լուեալ
 Եւսիւր: Ասեմք մեք Հրէիցն գրեալ ի սրբութեան տե-
 ղւոյն¹ ոչ յանձանց ինչ ստեղծեալ զըոյցս, այլ ի ստոյգ
 պատմութեանց երրայիցի արանցն աստուածասիրաց տե-
 ղեկացեալք² և ի գրոց նոցին իսկ մարգարէիցն: Եւ ին
 արարածք Աստուծոյ, զորս ի սկզբանն ի շաւուրս գոր-
 ծեաց. Եւ³ գիրք աստուածայինք. և որ առ Նբրայիցին՝
 նոքին և առ Վեզ: Նոյնքան և թիւ ալփարհտիցն նոցա⁴,
 թէպէտ Հինգն ի նոցանէ կրկնակս ունին, և զայն⁵ ոչ
 առանց մեծի խորհրդոյ: Չայս վասն այնորիկ Աստուած
 մարգարէիւնն ուսուցեալ կարգեաց, զի ի միմեանց Հաս-
 տատեստ Ճմարտութիւնքն կրեհացին: Յայսց Եւ զրոց
 Հինգն են օրէնք⁶, զոր Խօրայ Նբրայիցիք, և⁷ Օրախայ՝
 Ասորիք, և Նափա⁸ մեք կոչեմք, որ ունի զաստուածգի-
 տութեանն զօրութիւն և զարարչագործութեանն Աս-
 տուծոյ զաշխարհս, և պատուէր վասն կռոցն Հեթանո-
 սաց՝ ոչ պաշտել զնոսա, և ուխտն որ առ Աբրահամ
 վասն զաւակին որ է Վրիստոս, և այլ պէսպէս դատաս-
 տանաց և զոհից Հրամանս՝ ի բաց Հրաժարեցուցանել
 զնոսա ի Հեթանոսական սովորութեանցն որում ընդեն⁹ իսկ
 էին: Իսկ Յեսուայ և Վատաւորացն և Հռութայ գիրքն
 և Խազաւորութեանցն չորեքին և Մնացորդացն՝ սոքա
 պատմողք են ըստ ժամանակին սքանչելագործութեանցն
 Աստուծոյ, և անխալ ազգաբանք արդարոցն ազգի, որ
 գայ իջանէ կարգաւ ի Վրիստոս, և պատմութիւնք
 թագաւորացն¹⁰ Իսրայելի, իթէ ոյք եղեն հաճոյք Աս-

1 Տ.՝ Հրէիցն ի սրբութեան տե-
 ղւոյն — Օր. Տպ.՝ տեղւոյն

2 Տ.՝ տեղեկացեալ

3 Տ.՝ յաւելոյր ի փակագծի՝ (են)

4 2.՝ աստուծոյ (այ, փոխանակ նց
 կամ ցց)

5 Տ.՝ այն

6 2.՝ այս ԻՖ. գրոց Ե. են օրէնքն

7 Ի Տ. պակասէր՝ և

8 2.՝ Թօրա... որաթա... նոմօս

9 2.՝ ընտելն

10 Տ.՝ գթագաւորացն

տուածոյ և ոյք ոչ. ևս և բաժանուամն ազգին վասն յուն-
ցանաց իւրեանց յիրկուս թագաւորութիւնս, Իսրայելի
և Յուդայ, և պատմողք վասն գերութեանն նոցին: Իսկ
Սաղմոսք Վաւթի, և գիրք Սողոմոնի, զոր Ահէլէթ և
Շէթաթիէթ Երայիցիք, և Պատմոս և Սամարան¹ մեք
անուանեմք, և² կրկնասան մարգարէիցն (և)³ Եսայիայ,
Երեմայ, Վանիէլի և Եզեկիէլի⁴ գրկնովն՝ ամենեքեան⁵
մարգարէութիւնք են վասն զայստեանն Վրիստոսի: Երդ
եթէ ի Հրէից ոք շփոթեալ ապականէր՝ ոչ էր Հնար
գրենոյն ողջ պահել: զի չարագործողքն յայնոսիկ՝ նախ
ղթիւս⁶ գրենոյն ի բաց բառնային, և ի մի կամ յիր-
կուս և⁷ կամ թիրեւս աւելի յիրիս գիրս ժողովիւր⁸,
զյաւելուածն ի բաց բարձուամն⁹. քանզի ի նոսա գիւրա-
գոյն է¹⁰ ջնջին:

Եւ դարձեալ, որպէս կարծեմ՝ չես անտեղեակ թշնա-
մութեանն որ ընդ մեզ քրիստոնեայսս և ընդ Հրէայսն,
և ոչ վասն այլոյ միոյ ուրուք, այլ վասն խոստովանելոյն
մեր զՅիսուս, եթէ սա է Վրիստոսն, որ և Որդի Աս-
տուծոյ ի մարգարէիցն¹¹ քարոզեցաւ. իսկ Հրէայքն ահա
զօա ոչ ասեն Վրիստոս, այլ թէ և խոստովանին, թէ
արժան է զալ Վրիստոսի՝ սակայն անհաւանք¹² մեա-
ցեալք զրոց մարգարէիցն՝ և ոչ այսպէս որդի Աստուծոյ¹³
խոստովանին զՎրիստոս: Երդ ապա զիմորդ ապականիչք
գրենոյն զայսպիսի Հաստատուն և անտարակուսելի վկայ-

1 2.[՝] սամարան

2 Ի 2. պակասէր՝ և

3 Ի փակագծի գ (և)-դ մեզն յա-
ւելաք:

4 2.[՝] եսայի, եզեփա, գանիէլ, եզե-
կիէլ

5 3.[՝] ամենայն

6 3.[՝] զթիւ

7 Ի 3 պակասէր՝ և

8 Նախկին հրատարակիչն յուժեղա-
ռւզդէ ի 8.[՝] ժողովէին:

9 3.[՝] և զյաւելուածն ևս ի բաց
բառնային—Օր. 3դ.[՝] զյաւելուած
ի բաց բարձուամն

10 3.[՝] գիւրագոյն էր

11 3.[՝] առ ի Մարգարէիցն

12 3.[՝] անհաւան

13 2.[՝] որդի աստուծոյ և ոչ այսպէս

ութիւնս¹ յիւրեանց² գրեանն թողին և կամ ինքեանք յաւելին, որք ոչ կարող են ի վերայ այլոյ ուրուք իմանալ, թէ և յոյժ դ բռնադատեսցէ զբանն, եթէ ոչ ի վերայ մարմնացելոյ Որդւոյն Աստուծոյ:

Ընկալ և զերրորդ պատասխանիս: Պերութիւն Հրէիցն նախ քան զմարմնով գալուստն Վրիստոսի եղև իսկ զեմբող առ նովաւ Հաստատուն կացեալ էր և տաճարն և կտակարանքն և քահանայութիւնն, որպէս և յայտ իսկ է³ ի սրբոց աւետարանացն, որպէս դու իսկ վկայեցիր զտիտոնէն, զթլփատութենէն⁴ և զայլոցն մի ըստ միոջէ, զոր ըստ աւետարանացն կատարեաց: Եւ զայս ոչ յաղագս այլ ինչ իրաց⁵ երևի արարեալ⁶, այլ զի արդարացուցէ զեւր ասացեալսն ի ձեռն մարգարէիցն, և ցուցցէ թէ⁷ չեն Հակառակ նմա, այլ սիրիլէք և Հաստատուն վկայք տնտեսութեանն նորա խորհրդոց⁸: Եւ ո՞րք էին կտակարանքն որ առ Հրէայսն՝ եթէ ոչ գրեանն մարգարէից, որ յետ երկուց⁹ գերութեանցն, Իսրայելի և Յուդայ՝ առ Հրէայսն կային մինչև ի ժամանակս Փրկչին մերոյ. յորում բազում վկայութիւնս տէրն, յուսուցանելն զանհաւան Հրէայսն՝ յիշեաց յաւետարանսն: Պերեցան ի Նաբուգոդոնոսորայ ազգն Հրէից. այլ աստուածային այցելութիւնն ոչ հոռոցայ թոյլ ըստ այժմու գերելոյք կատարել¹⁰. այլ զբովանդակ ազգն բռնակեցոյց ի տեղիս յորս կամեցաւ: Ընդ նոսա էին և¹¹ գրեանն, այլ և ոմանք ի մարգարէիցն, որպէս Եզեկիէլ ասէ զինքենէ, թէ «ես էի ի մէջ գերութեանն առ ափն»

1 2.[՝] վկայութիւն

2 3.[՝] իւրեանց

3 2.[՝] յայտ է

4 3.[՝] զթլփատութենէն

5 2.[՝] այլ իրաց

6 3.[՝] էր արարեալ

7 3.[՝] եթէ

8 2.[՝] խորհրդոյ

9 3.[՝] երկեսուն

10 3.[՝] կատարել

11 Ի 3. պակասէր՝ և

Վորար¹ գետոյ². և Անանիանքն հրանկիլք ի Ռարելնի ընկեցան ի Հնոցն, և մեծն Վանիէլ ի Ռարելոնի³ մարգարեացաւ և անդ ընկեցաւ ի գուրն առիւծուց, և ամեն Եսթիրայ իրքն ի նմին գործեցան: Բայց զե ընդ նոսա էին գրեանն՝ լուր չոգւոյն սրբոյ ի Սաղմոսին ասացեալ մարգարէին վասն գերիւոյն չրէից, որ թէպէտ տակաւին չէր հղեալ՝ այլ զանսխալ պատահումն իրացն նշանակեաց ի ճշմարտութիւն ասելով, «առ գիտովքն»⁴ Ռարելացւոց, անդ նստեալք և լայալք, որպէս յիշեցաքն զՍիւն. ի միջի նոցա ուռեաց կախեցաք⁵ զգործարանս մեր Ռի անդ Հարցանէին⁶ գերիւք մեր զբանս երգոց, և տարիչք մեր՝ զբանս⁷ օրհնութեան:

Իսկ որ ասացեր «մարդկան Հանճարով գրեալ գգրեանս»՝ գիտեմ զե զառ ի յձգըն գերիւորդումն կամիս բամբասել, զե թէպէտ և եղին ի վերայ նորա⁸ շնորհք չոգւոյն սրբոյ, և առանց վրիպանաց գրեաց⁹ զամենայն: Եւ յորժամ միանգամայն ազգն, յաշխարհացն յորս սփռեցան, դարձան յԱրուսաղէմ բերելով ընդ իւրեանս զգրեանն՝ երեւցաւ և անդ պանչիլիացն Աստուծոյ¹⁰ գործ. զե և ոչ մի ինչ ի Հնոցն¹¹ և առ ի յձգըն պատմութիւնէն գտաւ պակաս¹²: Եւ որ ասացերն «մարդիկ էին և մոռացմամբ ըմբռնէին»՝ մարդիկ Հանապազ յամենայնի տկարք են և պակասամիտք և մոռացկոտք. իսկ Աստուած յաւիտեանական, որ մեծ է զօրութեամբ՝ այս-

1 Յ.՝ քոփար

2 Եզեկ. Ա. 1:

3 Յ.՝ ի Ռարելոն

4 Յ.՝ գետնի

5 2.՝ նստեալ լայալք, յորժամ յիշեալք գրեան ի Գիւն նոցա: Զառեաց կախեցաք... Սաղմ. ԳԼԶ.

6 Յ.՝ հարցին

7 Յ.՝ բանս երգոց... բանս օրհնութեան

8 Ի 2. պակասելի՝ նորա

9 2.՝ պատմեաց

10 Յ.՝ Աստուծոյ պանչիլիացն

11 2.՝ ոչ Գ ի Հնոցն

12 Ի 2. պակասելի՝ պակաս

պէս և իմաստութեան¹ ոչ ունի սահման և կըր, որ խօսեցաւ ընդ մարդկան ծառայիւք իւրովք մարգարէիւք, առ որում ոչ է կարծեաց կամ մոռացման ախտ: 'Նա խօսէր ի մարգարէան, և ոչ ի մարդկային² իմաստս թողոյր զնոսա: Իայց զքո ՄաՀմետն չգիտիցե՞ս արդեօք մարդ, որոյ բանիւ միայն զայսքան սրբոց Աստուծոյ զվկայութիւնս³ ի բաց ընկենուս: Սոմ որ ասացիր «մօտ լինիլ զսատանայ ի ծառայս Աստուծոյ» և զԱստուած ամենեւին ո՞չ: Իայց որք բարւոքն խորհին՝ գիտեն, եթէ ի մինն, որ առանց վկայութեանց⁴ զորոց է՝ նմա է մերձենալ սատանայի, քան թէ յայսքան⁵ սուրբս և վկայիալս Աստուծոյ: Եւ որ յաղագս գրենոյն բան այսքանս բաւականացի⁶:

Եսկ որ ասացիր «ոչ գտանիլ մեզ յօրէնսն Մովսիսի վասն արքայութեան և դժոխոց և դատաստանի և յարութեան»՝ ոչ կամեցար գիտել, եթէ որպէս կարէին մարդիկ ընդունիլ զգիտութիւնն Աստուծոյ, այնպէս ուսուցանէր զնոսա Աստուած: Եւ ոչ եթէ միով մարգարէիւ խօսեցաւ Աստուած ընդ մարդկան և միով ժամանակաւ, արպէս դու ասացիր, եթէ զոր ինչ պատուիրելոց էր Աստուած ազգի մարդկան՝ զամենայն ընդ Մովսիսի ձեռն պատուիրեաց⁷, ոչ այդպէս⁸. զի զոր ինչ նոցին պատուիրեաց⁹ չպատուիրեաց զայն նոցա, որ յառաջ քան զՆոյ, և զոր Աբրահամու պատուիրեաց՝ չր պատուիրեաց Նոյի, նոյնպէս զՄովսիսին՝ չպատուիրեաց:

1 Տ.՝ յիմաստութեան

2 Տ.՝ ի մարդկան

3 2.՝ արդեւք. մարգ՝ որոյ բանիւ զայսքան սրբոց աստուծոյ զվկայութիւնս. միայն բանիւ նորա ի բաց...—Տ.՝ վկայութիւնս

4 Տ.՝ վկայութեան

5 Տ.՝ յայնքան

6 2.՝ այսքան բաւական

7 2.՝ զամենայն ընդ մովսիսի և ձեռն նորին պատուիրեաց

8 2.՝ չէ՛ այդպէս

9 2.՝ պատուիրեաց նոցին

րիաց Աբրահամու, և զոր Յեսուայն՝ չպատուիրիաց Մովսիսի, և զոր Սամուէլի և Գաւթի և այլոց մարգարէիցն յիւրաքանչիւր ժամանակս՝ չպատուիրիաց Յեսուայ: Բի որպէս ասացաքն յառաջագոյն՝ այսպէս առ սակաւ սակաւ¹: Հաճեցաւ Աստուած զինքն և զկամս իւր ծանուցանել ազգի մարդկան: Բի և ոչ իսկ կարէին² մարդիկ միահաղոյն բուռն հարկանել զպքանչիւի զիտութենէ նորա:

Երդ եթէ զամենայնն ընդ միոյ մարգարէի ձեռն խօսեցեալ էր՝ ընդէ՞ր և զայլ մարգարէսն առաքելո Նստուած. կամ եթէ այնմ ամենայնի թոյլ տայր ապակառնիլ³ որպէս դուդ ասես՝ ընդէ՞ր բնաւ խօսեցաւ ընդ նոսա: Երդ թէ և յառաջակրթութիւն էր Մովսիսին մարդկան և ոչ տակաւին կատարեալագոյն՝ սակայն նշանակեաց Աստուած⁴ և ի նմա վասն յարութեան և դատաստանին և դժոխոցն Վասն յարութեանն ասէ. «տեսէ՛ք, զի ես եմ Աստուած, և ոչ է այլ Աստուած բաց յինէն: Ես սպանանեմ և կեցուցանեմ, հարկանեմ և բրժշկեմ, և ոչ ոք հանէ զձեզ ի ձեռաց իմոց»⁵: Եւ վասն դատաստանին ասէ. «սրեցի՛ց որպէս զփայլակն զսուսիր»⁶ իմ, և ի խնդիր վրիժուց արձակեցի՛ց զաջ իմ⁷: Եւ դարձեալ՝ «խնդրեսցէ՛ վրէժս դատաստանաց թշնամեացն. հաստուսցէ՛ և ատիւնացն»⁸: Իսկ⁹ վասն դժոխոցն՝ «զի հուր բորբոքեալ է, ասէ, ի բարկութենէ իմմէ, այրեսցէ՛ մինչև ի դժոխս նիւրբինս»¹⁰: Իսկ զառաւել կատարելութիւնն և զսոցին աճումն այլովք մարգարէիւքն յայտնագոյն ասէ:

1 Տ.՝ սակաւ առ սակաւ

2 Տ.՝ գի և ոչ կարէին իսկ

3 Զ.՝ ապականել

4 Զ.՝ տէրն

5 Բ. Օր. ԼԲ. 39:

6 Զ.՝ սրբեցից որպէս փայլակն —

Տ.՝ ուսեր իմ

7 Բ. Օր. ԼԲ. 41:

8 Անդ.

9 Ի Զ. պակասէր՝ իսկ

10 Երեմ. ԺԷ. 4:

Իսկ որ ասացիր «Մատթէոս, Մարկոս, Ղուկաս և Յովհաննէս գրեցին զաւետարանն»՝ գիտեմ՝ ընդ ճշմարտութիւն մեր քրիստոնէիցս¹ նեղիս, և կամիս, զի ստութեանդ քոյ ընկեր գտանէիր, թէ ասէաք՝ թէ գրեալ ի ջոյց զայդ Աստուած յերկնից, որպէս դու վասն Փռլկանիդ² քոյ ասես. թէպէտև չեմք անտիղիակ, թէ և գքոյդ³ Օմար և Եթու-Ռուռար և Սաղման⁴ պարսիկ⁵ գրեցին⁽³²⁾. և դուք ստելով Համբաւէք, եթէ յերկնից իջոյց Աստուած: Երդ յայսմ ծանի՛ր զճշմարտութիւն մեր քրիստոնէիցս: Գի թէ այդ այդպէս էր՝ զեւրդ դու զրպարտես, թէ յետոյ ստեցին յաւետարանսն կամ մէք և կամ այլ ոք⁶: Գի՞նչ արգելոյր զանուանս աւետարանչացն ի բաց բառնալ և զայն գրել ևս, թէ⁷ Աստուած յերկնից ի խոնարհ իջոյց: Եյլ և⁸ զայս տես, զի ոչ Հաճեցաւ Աստուած ոչ իւր յանդիմանախօսութեամբ առանց մարմնոյ առ Ժողովուրդս մարդկան, և ոչ Հրեշտակս առ մարդիկ առաքելով խրատել զնոսաբայց մարգարէս ի նոցունց ընտրեաց⁹ և զնոսա առաքեաց. վասն որոյ և տէրն յորժամ կատարեաց զամենայն յառաջագոյն սահմանեալս իւր, զորս ի ձեռն մարգարէիցն իօսեցաւ նախ քան զառնուլն մարմին, և գիտացեալ եթէ մարդիկ են կարօտ օգնականութեանն Աստուծոյ՝ խոստացաւ նոցա առաքել զձողին սուրբ պառակղիտոս կոչեցեալ¹⁰, այսինքն մխիթարիչ. զի տրտմէին իսկ և սգային յորժամ լսէին ի վարդապետէն իւրեանց և ի

1 Յ. աստ և ի ստորեւ՝ մեր քրիստոնէիցս: — 2. աստ՝ ընդ ճշմարտութիւնս

2 Զ. Փռլկանիդ

3 Յ. քոյդ

4 Զ.՝ ապուլ-Ռուռար և Սաղման

5 Յ.՝ պարսիկք

6 Զ.՝ թէ մէք և թէ այլ ոք

7 Յ. յաւելոյր աստ՝ և

8 Յ.՝ այլ ևս

9 Զ. յաւելոյր աստ՝ աստուած

10 Ի Յ. պակասէր՝ կոչեցեալ — 2. ամենայն ուրեք՝ պառակղիտոս

տեհառնէն, թէ¹ թողլոց է զնոսա: Եւ որպէս ասացաք՝ վասն այնորիկ զՀոգին սուրբ պառակղիտոս կոչեաց, որպէս զարդարեւ մխիթարիչ զնոսա վասն Համբարձման նորա², և որպէս զյիշեցուցանող³ ամենայն խօսեցիւրցն ընդ նոսա և գործելոցն առաջի նոցա, զորս⁴ և գրելոց էին ամենայն տիեզերաց: Արդ՝ պիտեա՛ զի պառակղիտոս մխիթարիչ անուանի և ոչ Մահմատ⁵. այսինքն զոհանամ, եւքառիստէ⁶ ի մեր լիզու և ոչ պառակղիտոս⁷ (33):

Արդարեւ առանց թողութեան է հայհոյութիւնս այս, որպէս ասաց տէրն յաւիտարանսն, եթէ տը հայհոյէ զՀոգին սուրբ՝ մի՛ թողցի նմա⁸: Օհ՞նչ չարագոյն քան զայս հայհոյութիւն՝ եթէ զՀոգին սուրբ ասէք զայր մի օտար ի գիտութենէ գրոցն Աստուծոյ: Եւ զի զՀոգւոյն սրբոյ տէրն ասաց՝ լուր նոցին իսկ ասացելոցն. «իսկ մխիթարիչն Հոգին սուրբ, ասէ, զոր առաքեսցէ հայր յանուն իմ՝ նա ուսուցէ ձեզ զամենայն և յիշեցուցէ ձեզ զոր ուսուցի ձեզ»⁹: «Օտր առաքեսցէ հայր յանուն իմ ասէ, և քո Մահմեսն ոչ կին յանուն տեհառն մերոյ, այլ յիւր անուն. և Հոգին սուրբ սրբոց ասաց և ոչ մարդկան¹⁰, այսինքն աշակերտաց. և դու ինքնին գիտես զի¹¹ ոչ հրբէք տեսին առաքեալքն տեհառն զՄահմեսն քո:

Արդ որպէս վերագոյնն ասացի՝ ընդ միոյ միոյ¹² մարգարէի ձեռն ըստ ժամանակաց զիւրոյ աստուածութեանն

1 Յ.՝ եթէ

2 Յ.՝ որպէս արգարեւ փիթարիչ իսկ զնոսա վասն նորա Համբարձման

3 Յ.՝ յիշեցուցանող

4 2.՝ գործեցելոցն... զոր

5 2.՝ ահմատ

6 2.՝ եւքառիստէ

7 Յ.՝ ի մեր լիզու ոչ (է) պառակղիտոս

8 Մատթ. ԺԲ. 31:

9 Յովհ. ԺԴ. 26:

10 2.՝ Հոգին սուրբ սուրբ ասաց և ոչ մարդ

11 2.՝ թէ

12 2.՝ ընդ փ փոյ

գիտութիւն ուսուցանէր Արարիչն մեր: Բայց և ոչ մարգարէիւքն կատարեաց զամենայն՝ զալ յաւիտեանական արդարութիանն¹, որպէս Աստուած² ի ձեռն Վանիէի մարգարէին. զի զերիս յայտնեաց Աստուած փոփոխմունս, որովք³ ի ճշմարտագոյն աստուածգիտութիւնն մարդիկ յառաջ գալ կարասցին, ի կռապաշտութեանն իսաւարէ ի չափաւոր ճաճանչ օրինացն լուսոյ, և անդուստ ի հզօրագոյն լոյսն Վրիստոսի աւեսարանիս, և յաւետարանէ անտի⁴ ի հանդերձեալ անգիշեր լոյսն: Օչորրորդ փոփոխումն կամ վարդապետութիւն կամ խոստումն՝ մարդիկ յայլոց մարգարէից ոչ ընկալան⁵. այլ զնորին հակառակն և պատուէր յովմակի ի նոյն ինքն Փրկչէն՝ ոչ զոք մարգարէ կամ առաքեալ յետ աշակերտացն իւրոց ընդունել:

Իսկ որ սասցիւր յետ աշակերտացն տեառն յեթանասուն և յերկուս բաժանեալ մեզ⁶ մասունս՝ չէ՛ այդպէս. քանզի մի՛ ստութեամբ զքեզ մխիթարել կարծիցես զմեր սխալանս⁷ ինչ օրինակ առնլով: Եւ արդարեւ աղարտելի է քոյդ, որ ոչ է նման ծառայիցս⁸ Աստուծոյ: Եւ զեւորդ է՝ ես ասացից. միոյ լեզուի է վարդապետութիւնդ ձեր և միոյ ազգի (34), և ժամանակ երեւման դուրս, որպէս դուքդ ասէք՝ ճ ամ, փոքր ինչ աւելի կամ պակաս: Արդ յայսքան սակաւ ժամանակեան և միոյ ազգի ուսման գտանեմք բազում որոշմունս: Այլ որ ի գիտութիւն մեր հասին՝ են այսոքիկ. Վաւղի, Սաբարի, Խուրապի,

1 Յ.՝ գալոց զյաւիտեանական արգասութիւնն

2 Յ.՝ (յայտնեաց) Աստուած:—Բառք՝ Աստուած գուցէ ընթեռնելի է՝ ասաց:

3 2.՝ որովք

4 Ի 2. պակասէր՝ անտի

5 2.՝ չորրորդ փոփոխումն. կամ վարդապետութիւն այլոյ խոստումն. կամ մարգարէից մարդիկ ոչ ընկալան

6 Ի 2. պակասէր՝ մեզ

7 2.՝ սղալանս

8 2.՝ զծառայից

Կնարի, Մուրջի, Բասդի, անաստուած Չահգի¹, որք
ուրանան զեութիւնն Աստուծոյ և զյարութիւնն և զա-
սացեալ քոյ մարգարէն, Հարիւրի: Եւ այս Հարիւրիս
երկու². մի մասն ոչ է խռովասէր, և միւս մասն այնքան
ունի առ ձեզ հակառակութիւն և ատելութիւն³, որ լա-
ւագոյն համարի զսպանանիւն զձեզ քան զամենայն ար-
դարութիւն, անաստուած և թշնամի զձեզ կարգալով և
զիտելով. իսկ մեռանիւն ի ձէնջ՝ առաջին ամենայն⁴ բա-
րեգործութեանց համարի: Եւ այս գործի ի վերայ
այդր, զի դու սրով կոտորելով զայնոսիկ, որ փոքր մի
խորշին ի կարծեաց քոց՝ չխորհիս⁵ մեղանչել յԱստուած:
Երգ եթէ ի քոյումդ⁶ աւաղիկ գտանին այնպիսի իրք,
որ մի ազգ էք⁷, մի լիզու, մի ազգապետ, նոյն և իշխան
և քահանայապետ և դահճապետ՝ թէ արդարեւ մարդ-
կային իմաստիւք էին հաւատք քրիստոնէիցս՝ զի՞նչ
զարմանք էին վատթարագոյն ևս հաւատ քան զձերդ
ի մեզ լինել: Կամք են⁸, փոքր ինչ պակաս կամ աւելի,
յորմէ (հետէ)⁹ Վրիստոս հրեհցաւ, և տարածեցաւ ա-
ւետարանն ընդ ամենայն ազգս և լիզուս մարդկան ի
ծագաց մինչև ի ծագս տիեզերաց, ի Յունաց և ի Հռո-
մայիցւոց քաղաքավարութիւնս¹⁰ և ի բարբարոսն հե-
ռաւորս. և եթէ է¹¹ ինչ սակաւիմացութիւն՝ և այն
վասն լիզուին այլայլութեան: Փոքր ինչ, որպէս¹² ասա-
ցի, բայց ոչ այդպիսի աննուէր թշնամութիւն որպէս
քոյոյդ: Եւ որ հէ ասացիր՝ մի¹³ զայնոսիկ, որք պիղծք

1 2.¹ քուզի, սաղարթուապի...
պասլի. անաստուած զգի

2 Ի 8. պակասէր՝ երկու

3 8.¹ հակառակութիւն ատելութեան

4 8.¹ յամենայն

5 2.¹ խորհիս

6 8.¹ ի քումդ

7 2.¹ ազգէս

8 Ի 2. պակասէր՝ են

9 Թողաք այսպէս ըստ 8.

10 2.¹ քաղաքավարութեան

11 Ի 2. պակասէր՝ է

12 Ի 8. պակասէր՝ որպէս

13 Ի 8. պակասէր՝ մի

և աղտեղիք էին¹ ի հեշտասիրութեան և ամբարշտեալք յԱստուծոյ, որպէս և զայլ հեթանոսսն՝² բերեալ մեզ համարիս, որ զգարշտութիւնն իւրեանց ամենասուրբ անուամբն՝ Քրիստոսի թագուցանել կարծեցին, և քրիստոնեայ³ ինքեանք զինքեանս կոչեցին. որոց հաւատքն հայհոյութիւն⁴ էին և մկրտութիւնն ևս պղծութիւն, զորս ի դառնալն իւրեանց ի պղծութենէն⁵ սուրբ եկեղեցին մկրտէր իբրև հեթանոսսն, զորս⁶ վաղ եբարձ Աստուած ի միջոյ, և չգտանին⁷ ուրեք հետք: Եւ եթանասունս կոչէին ի մեզ քրիստոնեայք⁸, և ամենեքին զնոյն սուրբ և զյաւիտենական կենացն զրաւական ընկալան զմկրտութիւնն: Եւ եթէ իցին ինչ բանք ուրուք ի նոցանէն վասն փոքու իրիք՝ և այն ի հեռաւորսն և յայլալիզուսն⁹, և մանաւանդ յայնոսիկ¹⁰, որ ի մէջ ձերոյ բռնակալութեանդ բնակեալ են՝ սակայն քրիստոնեայք են և ոչ վիրստին պէտս ունին մկրտութեան: Եւ այս չեն ինչ զարմանք, եթէ յոյժ հեռաւորքն և այլալիզուքն չին այնքան տիղեակք, որքան պարսն է, ճշմարտութեան աւանդիցն. սակայն նոյն գիրք յիւրաքանչիւր լեզուան ողջ պահալ, նոյն աւետարան առանց ամենայն սխալանաց¹¹: Եւ արդ զյոլով լեզուան թողից, յորս այս սքանչելի և փրկական աստուածգիտութիւնս բաշխեցաւ, բայց զսակաւսն յիշեցից. առաջին՝ մեր Յունացս. երկրորդն՝ Հռոմայեցւոցն. երրորդն՝ Եբրայեցւոցն¹². չորրորդն՝ Վաղդէացւոցն¹³. Հինգերորդն՝ Ասորւոցն. վեցե-

1 Տ.՝ են

2 2. առա և ի ստորէ՝ հեթանոսքն

3 2.՝ քրիստոնեայք

4 2.՝ որոց հայհոյութիւնք

5 Տ.՝ ի յիւրեանց պղծութենէն

6 2.՝ զոր

7 2.՝ չգտանին ի միջոյ ուրեք հետք

8 2.՝ այլ և... քրիստոնեայսս

9 2.՝ յայլ լեզուան

10 2. և Օր. Տ.՝ այնոցիկ:—Թողաք այսպէս ըստ ուղադրութեան Տ.

11 2.՝ առանց սղալանաց

12 Տ.՝ Բագաղացւոցն

13 Ի Տ. պակասեր չորրորդ լեզուն

րորդն՝ Եթովպացւոցն¹. Խոթնիրորդն՝ Հնդկացն. ութն-
րորդն՝ ձեր Սառակինոսացդ. իննիրորդն՝ Պարսիցն. տաս-
ներորդն՝ Հայոցն. մետասաներորդն՝ Վրացն. երկոտա-
սաներորդն՝ Աղուանիցն:

Եւ արդ ըստ քո՝ ասացուածիդ՝ գրեթէ միոյ կամ
զերկուց ազգաց³ փոփոխէր ոք զգրեանն արդեօք. իսկ
զեւրդ և զայլոց ևս ազգաց, զորս յոյժ Հռաւորս գի-
տէք ի մէնջ և ի միմեանց օտար լեզուօք և սովորու-
թեամբք: Բայց դուք սովոր էք առնել զայսպիսիս, մա-
նաւանդ Հաջաջն⁴ այն, որ ի կողմանս Պարսից առ ի
ձէնջ ազգապետ կացեալ՝ ժողովեաց զամենայն Հին գը-
րեանն ձեր, և այլ ըստ իւր⁵ ախորժակացն գրեաց և
բաշխեաց ընդ ամենայն ազգն ձեր. զի կարի դիւրագոյն
էր ի միում ազգի և ի միում լեզուի գործել զայսպիսի⁶
ինչ, որպէս գործեցաւ իսկ: Եւ թէպէտ այսպէս՝ սա-
կաւք⁷ մնացին Աբու-Խուռարայ⁸ գրեանն, զի ամենեւին
նա ոչ կարաց բառնալ: Իսկ մեք նախ զի պատուէր սա-
տիկ⁹ ընկալաք յԱստուծոյ՝ Հյանդգնել յայսպիսի իրս.
և դարձեալ եթէ յանդգնեալ ընդդիմանայր ոք Հրամանի
նորա՝ անհնար էր զբաժանեալսն յայլքան լեզուս դար-
ձեալ ի միասին հաւաքել և ինամով ըստ իւրաքանչիւր
լեզուի փորձել, ոչ զոյլ և պետ¹⁰ թարգմանս յուզել և
նստուցանել, զի ի բաց բարձցին ի գրեւոյն՝ զոր բան կա-
միցին, և յաւելցնն՝ զոր ախորժեցին: Եւ զայս ոչ ան-
գիտանաս, եթէ հակառակութիւնք են ի մեզ քրիստո-
նեայսս, որպէս և դուդ ասացիր, թէպէտև ոչ վասն կա-

1 2.[՝] Եթովպացւոցն

2 2.[՝] քոյդ

3 Տ.[՝] երկուց ազգի

4 2.[՝] Հաճաճն

5 Ի Տ. պակասէր՝ իւր

6 Տ.[՝] այսպիսի

7 Թուի ընթեռնել՝ սակայն

8 2.[՝] ապուստոլապայ

9 2. պատուէրս սաստին

10 Տ.[՝] ոչ զոյլ և պետ: Օր. Տ. և 2.
այսպէս:—Թերեւս՝ զոյր և պետ:

ըևորագոյն ինչ իրաց. զիա՞րդ և զգրեանն ոչ փոփոխէին¹ ազգքն ըստ իւրաքանչիւր կամաց: Արդ չգործեցաւ ինչ այսպիսի ի մէջ քրիստոնէիցս ոչ ի հեռաւորս և ոչ ի մօտաւորս. և դու մի՛ յաճախիր զստիլդ², զի մի և զսակաւ արդարն անհամեցիս:

Իայց ընդ այս յոյժ զարմանամ, զի խոտիս³ զաւետարանն տեսն և զմարգարէիցն գիրս, ասիլով, թէ խանգարեցին⁴ մարդիկ զնոսա, և որպէս կամեցան գրեցին. և դու զվկայութիւն⁵ անհաստատ կարծեացդ քոյ անդուստ ջանացար⁶ ժողովիլ և զբան զոր առնուս⁷ ի վկայութիւն՝ ի բաց բաժանես, զի ուր հայր զրեալ է՝ տէր կամ Աստուած փոխեալ⁸ դնիս: Եթէ արդարութեան ինչ հս ի խնդիր՝ կամ հաւանիլ պարտիս գրեցոյն և ապա առնուլ զնոսա ի վկայութիւն, կամ եթէ խոտիս՝ որպէս ասես թէ խանգարեալք են՝ չառնուլ վկայութիւն ի նոցանէն: Պարտիս և ունիլ զիրրորդն. զվկայութիւնն, զորս⁹ առնուս՝ ոչ շրջիլ զնոսա ըստ քոյդ կամաց¹⁰. այլ որպէս ի գրին կայ՝ այնպէս ասիլ զնոսա:

Այո՛ւ դժուարին է ծառայիցն Աստուծոյ, որք հնազանդեալ են¹¹ հրամանաց նորա՝ խօսել ընդ ձեզ. զի այլ հեթանոսքն, յորժամ լսեն զանուանս մարգարէիցն և կամ զառաքելոցն՝ ի ծաղր ուժգին շարժին. իսկ դուք թէև զանուանսն ոչ անարգէք, այլ¹² զբանս նոցա քամահէք, մանաւանդ թէ զխօսողին նոքօք: Ապա թէ ոչ

1 2.¹ փոխէին

2 2.² զասելդ

3 3.³ խառնեցիս

4 2. աստ և զկնի՝ խանկարեցին,
խանկարեալք

5 2.⁵ զվկայութեանն

6 2.⁶ ջանացեր

7 2.⁷ առնի

8 Ի 2. պակասեր՝ փոխեալ

9 3.⁹ դուք

10 3.¹⁰ ըստ քոյ կամացդ

11 2.¹¹ հնազանդեալք են

12 Ի 3. պակասեր՝ այլ

զի՞նչ արասցուք զասացեալսն առ Մովսէս «Եւ եմ Աստուած Երրահամու և Աստուած Իսահակայ և Աստուած Յակոբայ»¹. և կամ թէ «Եկայք, արասցուք մարդ ըստ պատկերի մերում և ըստ նմանութեան»². և կամ թէ³ «Եկայք, իջցուք և խառնակեսցուք զնոսա»⁴. և կամ թէ «Տէր տեղաց»⁵ ի Սողոմ և ի Գոմոր հուր ի տեսանէ»⁶, տէր ի տեսանէ: Եւ այս ի Մովսիսի⁷ զրոցն, զորս ոչ ընթերցար դու և ոչ օրէնստուայցն⁸ քո:

Օհի՛նչ, ցհրեշտակսն կարծիցես դու⁹ ասել Աստուծոյ այսպիսի ինչ, որք և տեսանիլ զնա¹⁰ ոչ կարին: Չեմք որպէս զքեզ եթէ վայրապար և հարեանցի կարծեմք զզրոց Աստուծոյ զասացուածս: Յո՛վ պատշաճ էր ասել Աստուծոյ այսպիսի բանս, եթէ ոչ առ Իսահակի¹¹, որ է կերպարան էութեան նորա. և ճառագայթ լուսոյ փառաց նորա, և ցնորդին սուրբ, որ սրբէ և լուսաւորէ զամենայն¹²: Եւ զրպարտիմք ի ձէնջ իբրեւ զիրից աստուծոց խոստովանող¹³: Եւ դու և ապա պատասխանեա, աղաչեմ. այլ իմն է արեգակն և այլ ճառագայթք նորա, թէպէտև յարեգականէ անտի է, և առանց ճառագայթիցն արեգակն ոչ է արեգակն. և եթէ ասէ ոք զճառագայթսն ծնեալ յարեգականէ առանց անտի կամ իրեգականի՝ ոչ ստէ: Եւ թէպէտ այլ ինչ է արեգակն և այլ ինչ ճառագայթն՝ ոչ եթէ վասն այնորիկ երկու արեգակունք իցին: Իսկ քիզ արդեօք չթուի՞ այսպէս: Երդ եթէ այսմ լուսոյ, զոր աչօքս մեր տեսանիլ կա-

1 Եւր. Գ. 6:

2 Ծննդ. Ա. 26:

3 Ի 2. պակասէր՝ թէ

4 Ծննդ. ԺԱ. 7:

5 Տ.՝ տեղեաց

6 Ծննդ. ԺԹ. 24:

7 2.՝ ի մօտէսի

8 2.՝ օրէնստուայցքն

9 Ի 2. պակասէր՝ դու

10 Ի 2. պակասէր՝ զնա

11 2.՝ եթէ ոչ բանն իւր

12 Տ.՝ զամենայն և լուսաւորէ

13 Տ.՝ զերիս Աստուծոյ խոստովանողս:—2.՝ աստուծոյ

լիմք, և արարած է Աստուծոյ, երևի այսպիսի մաքուր
 յախտե՜¹ ծնունդ, որ և գիշերաւ ծածկի և արգիլանաւ
 շինուածոց՝ ո՞րչափ ևս առաւել² ինձ իմասցիս զաստուա-
 ծայնոյն ինքնիդ և³ ինքնաբաւական և անգիշեր լուսոյն:
 Եւ զայս Հարկաւորեցայ օրինակաւ իւրիք ցուցանել. զի
 պատուիրելոցն Աստուծոյ ի գիրս⁴ ոչ հաւանիս. այլ
 դքոյ կամոդ⁵ վեհագոյն քան զնոսա համարիս. զորս
 կամիսն՝ գրիս ի նոցանէ, և զորս ոչն կամիս՝ խոտիս և
 ի բաց ընկնուս: Անիծեալ ամենայն մարդ, որ երկուս
 կամ երիս խոստովանի աստուածս, զի Հարկ է զայնոսիկ
 այլացիդս և այլասկզբունս⁶ ասել. Այլ մեք մի⁷ գիտեմք
 զԱստուած, արարիչ երկնի և երկրի, ոչ անբան, այլ ա-
 մենասուրբ և արուեստաւորիչ⁸ իւրով Բանիւն, որով
 արար և ունի զարարածս: Արդ⁹ բան ոչ իբրեւ զմեր
 բանս յիտ խօսելոյն լուծեալ և ի բաց բարձեալ, և մինչև
 խօսեալ՝ ոչ լուեալ և ոչ ծանուցեալ: Չսա գիտեմք Աս-
 տուծոյ Բան, ճառագայթ անխաւար և¹⁰ անորակ լու-
 սոյ, ոչ որպէս արեգական ճառագայթիցն և իթ ծնունդ,
 այլ ի վեր քան զկարողութիւն ասացուածիս մեր: Չսա
 կոչին Արդի աստուածային գիրք, ոչ ակտաւոր կարօ-
 տութեան¹¹ և աղտեղի ցանկութեանց ծնունդ, այլ զոր
 օրինակ յարեգականէ ճառագայթք¹², և որպէս ի Հրդ
 լոյս, և բան ի մտաց: Եւ այս որչափ մարդկայինս կա-
 րաց¹³ թարգմանիլ լեզու զԲանին Աստուծոյ առ յԱս-
 տուծոյ¹⁴ ունիլ զգոյութիւն:

1 Տ.՝ ի յախտե

2 Ի 2. պակասեր՝ ևս առաւել

3 Ի Տ. պակասեր՝ և

4 Տ.՝ որ ի գիրս

5 2.՝ կամոդ

6 2.՝ այլ սկզբունս

7 Ի 2. պակասեր՝ մի

8 2.՝ արուեստաւորին

9 2.՝ զոր

10 Ի Տ. պակասեր՝ և

11 2.՝ կարօտութեամբ

12 Տ.՝ ճառագայթ

13 2.՝ կարաց մարդկային

14 Տ.՝ առ ի յԱստուծոյ

Եւ ապա քանզի¹ ոչ ինչ պատուական է Աստուծոյ յարարածս իւր քան զմարդն, վասն զի և դու խոստովան լինիս, եթէ Հրամայեաց Աստուած Հրեշտակաց երկիր պագանն² Ադամայ, թէպէտև յաստուածային գիրս զայդ ոչ գտանեմք³։ Արդ Ադամ մարդ էր՝ գեղեցիկ վրկայեցեր բամբասեալ զքոյին Հպարտութիւնդ. զի որ մարդկան ոչ երկրպագեցեն գիտասցեն ընդ որս դասնացին, որպէս ասացիր։ Արդ ի պատկեր Աստուծոյ եղև Ադամ, յայտ է։ Օ՛հ⁴ արդ, զայսպիսի⁵ ախտաւոր, ընդդիմահար մարմինս կարծիցիս⁶։ Աստուծոյ ասել պատկեր իւր. ո՛չ այլ զիւր և զՆանին իւրոյ և զՊօղոս իւրոյ զնմանութիւն եդ ի նմա, զՀոգի, զմիտս և զբան։ Օստոս ի սմա Հաւաքեալ կռոյց, և ընդ ինքնիշխանութեանն շրջարկեալ պատիւ՝ եղև Աստուծոյ պատկեր։ Սա խաբանօք բանսարկուին անկաւ ի պատուոյն, զոր ետ սմա⁷։ Արարիչն, անարգեալ եղև մոռացմամբ ստեղծողին իւրոյ և վարուք անառակ և զարշիլ ցանկութեամբ, պիղծ և պէսպէս գիճութեամբ⁸ կիլով, ատկութեամբ, զրկութեամբ միմեանց, սպանութեամբ, և որ վիրջին և առջին է ամենայն չարեաց՝ կռապաշտութեամբ, և այնպիսի պոռնկութեամբ, զոր⁹ ասել տաղտկանամ¹⁰։ զի ոչ միայն զոչէսն աստուածս կարծեցին և կամ զերեւելի արարածս, այլ զնոսին իսկ զախտսն, զպոռնկութիւն և զարուագիտութիւն՝ աստուածս կարծեալ պաշտեցին։ Օտրս¹⁰ բանսարկուն՝ իւր արար երկրպագուս, և ուրախ լինէր պատկերօք կռոցն չարաչար նշանս ախտից

1 Ի 2. պակասեր՝ քանզի

2 Տ.՝ երկրպագել

3 2.՝ ոչ գտանեմք զայդ

4 Տ.՝ զայս

5 2.՝ մէնս կարծեցես

6 Տ.՝ նմա

7 2.՝ գիճութեամբ

8 Տ.՝ պոռնկութեամբ որ

9 2.՝ տաղտկամ

10 2.՝ զոր

կատարելոց¹ յերկրպագուն, և ի նոսին յորդորելով զնոսա:

Արդ տեսիալ Աստուծոյ զիւր պատկերն անարգիար երկրպագութեամբ² բանսարկուն և գործովք հաճոյից նորա՝ ողորմեցաւ սմա³ որպէս բարերար և արդարեւ մարդասէր: Եւ զի այս էր փրկութիւն, ճանաչել զարարիչն իւր և ի բաց կալ ի թշնամւոյն՝ ըստ ժամանակի ժամանակի, որպէս ի խաւարի ի կռապաշտութեան անդ⁴ որպէս ճրագ լուցանէր զգիտութիւն իւր ի ձեռն ծառայից իւրոց մարգարէից: Եւ զի կուրացեալ էին⁵ միտք մարդկան և ոչ կարէին զբովանդակ աստուածութեան զիտութեանն ընդունել զլոյս՝ վասն այսորիկ զչափաւոր զիտութիւնն իւր առ սակաւ սակաւ յայտնէր մարդկան, որպէս կանխաւ ասացի, մինչև ցկատարուամբ ժամանակացն, որչափ հաճեցաւ Աստուած խրատել զմարդիկ: Եւ յառաջագոյն խոստացաւ մարգարէիւք զգալուստ մարմնով Բանին իւրոյ:

Եւ քանզի զմարմին և զհոգի և զամենայն ինչ առնելոց էր⁶ Աստուծոյ Բանն զմերս բաց ի մեղացն, և զի ոչ ոք կարաց ի մարդկանէ յայնքան խոնարհութեան⁷ իջանել աստիճան որքան նա՝ վասն այսորիկ զխոնարհադոյն զնմանէ՝ որպէս զխոնարհագունէ մարդոյ զիտեմք ասացեալ, իսկ զբարձրագոյնն՝ իբրեւ զարդարեւ Աստուծոյ: Յիշեսցի՞ս արդեօք զոր ասացաք զՄովսիսի ասացեալն վասն հաւասարութեան⁸ Բանին առ նոյն ինքն Աստուած: Լուր նմին իսկ Մովսիսի յաղագս մարդկապէս երևմանն. «Մարգարէ յարուսցէ ձեզ տէր Աստուած

1 2. կատարելոյ: Թուի՝ կատարելով

2 Ի 2. պակասեր՝ երկրպագութեամբ

3 Տ.՝ նմա

4 Տ.՝ կռապաշտութեանդ, որպէս

5 2.՝ կուրացեալք էին

6 2.՝ առնելոց էր

7 Տ.՝ այնքան ի խոնարհութեան

8 Տ.՝ զհաւասարութիւն

ձիր յեղբարց ձիրոց իբրև զիս. նմա լուիջիք ըստ ամենայնի՝ զոր ինչ և խօսեսցի առ ձեզ: Եւ եղիցի՝ ամենայն մարդ, որ ոչ լուիցէ մարգարէին այնմիկ՝ սատակացի անձն այն ի ժողովրդենէ իւրմէ»¹: Բազում և ոչ իթէ մի մարգարէք յարեան յԽորայիլի յետ Մովսիսի. այլ զայս պատուէր յաղագս միոյն առնէ, և որ զօրաւորագոյնս և դժուարահաւատալինն էր խօսելոց:

Երդ եկեսցին քեզ այսուհետեւ հոյլք վկայութեանց մարգարէից վասն գալստեանն Վրիստոսի: Բայց լուր նախ զխոնարհագոյն ասացեալն զնմանէ, զի զայսոսիկ՝ ախորժիլով, որպէս կարծեմ՝ լսես², թիրևս որպէս ստնդիսով³ ինչ այսուիկ ի բարձրագոյնն, իթէ նորա իցեն կամք՝ հանկու հուպ կացուցից: Վաւիթ մարգարէանս լով ընդ նորա՝ ասէ. «ես եմ որդն և ոչ մարդ, նախատինք մարդկան և արհամարհանք ժողովրդեան: Ամենեքեան⁴ որ տեսանէին զիս՝ այպանէին զիս, խօսէին շրթամբք և շարժէին զգլուխս իւրեանց: Յուսացաւ ի տէր, և ապրիցուցէ զնա, փրկեցէ և կեցուցէ⁵ զնա. զի կամի զնա»⁶: Եւ այս երբէք ոչ գործեցաւ ի Վաւիթ, բայց ի տէրն ի ժամ խաչելութեանն:

Երդ լուր նմին Վաւիթի վասն նորա զբարձրագոյնն ասացեալ: «Տէր ասաց ցիս. որդի իմ ես դու, ես այսօր ծնայ զքեզ»⁷: Եւ յաղագս զամենայն հիթանոսն ինչոյ որ ի նա հաւատոց՝⁸ յարեաց ի նոյն. խնդրեա յինէն, և տաց քեզ զհիթանոսս⁹ ի ժառանգութիւն, և յունդողութիւն քեզ զծագս երկրի»¹⁰: Եւ զարձեալ. «Ասաց տէր

1 Բ. Օրէնք. ԺԸ. 15:

2 Տ.՝ կարծեմ ես (լուիցես)

3 Զ.՝ սանդղովք

4 Տ.՝ ամենայն

5 Տ.՝ փրկեցէ զնա, կեցուցէ զնա

6 Սաղմ. ԻԸ. 7—9:

7 Սաղմ. Բ. 7:

8 Տ.՝ որ ի նայն հաւատովք: — Օր.

Տ.՝ հաւատաց

9 Զ.՝ զհիթանոսն

10 Սաղմ. Բ. 8:

տեառն իմոյ. նի՛ստ ընդ աջմէ իմմէ, մինչև եղից զթշնա-
միս քոյ պատուանդան ոտից քոց»։ «Բնդ քեզ է սկիզբն
զօրութեան պայծառութիւն սրբոց քոց. յարգանդէ յա-
ռաջ քան զարուսեակ ծնայ գքեզ»¹։ Իսկ յաղագս յիր-
կինս մի գոլոյ աստուածութեանն բնութեան դարձեալ
նշանակեաց² Պաւիթ ասելով. «Ողորմութեամբ Տեառն
լի եղև երկիր, և Բանիւ տեառն երկինք հաստատեցան,
և Հոգւով բերանոյ նորա ամենայն զօրութիւնք նորա»³։
Եւ Երեմիա՜. «Տէր առաքեաց զիս և Հոգի նորա»։ Եւ
յաղագս մարմնանալոյ Բանին՝ լուր դարձեալ Երեմիայի⁵.
«Նա է Աստուած մեր, ասէ, ընդ որում ոչ համարեսցի
այլ. եզիտ զամենայն ճանապարհս իմաստութեան, և ետ
զնա Յակոբայ ծառայի իւրոյ և Իսրայելի սիրելոյ ի նը-
մանէ։ Յետ այսորիկ յերկրի երեւեցաւ և ընդ մարդկան
շրջեցաւ։ Եյս են գիրք հրամանացն Աստուծոյ և օրէնք
Աստուծոյ, որք կան յաւիտեան։ Պա՛րձ, Յակոբ, և
բուռն հար զնմանէն ընդ ծագումն առաջին լուսոյ նո-
րա»։ Երկուս ծագումն լուսոյ նորա եցոյց մարգարէս,
նախ՝ զանձառ խոնարհութեան, որով ծագմամբ զընդ-
հանուր տիեզերս լուսաւորեաց աստուածգիտութեանն
ճառագայթիւք, իսկ զերկրորդն՝ ի համաշխարհական յա-
րութեանն. յորմէ զգուշացուցանէ մարգարէս ղերայա-
կան ազգն և իւրառէ, զի առաջնոյ ծագմանն հաւատաս-
ցին և մի ապստամբք եղիցին, որպէս և եղինն իսկ, և
օտարք վայելեսցին ի փառս նորա, այսինքն հիթանուք։
«Պա՛րձ, Յակոբ, և բուռն հար զնմանէն ընդ ծագումն
առաջին լուսոյ նորա։ Մի՛ տար այլում գփառս քո և մի՛
զօգուտն քո ազգի օտարութեան»⁶։

1 Սաղմ. ԺԹ. 1 և 3:

2 2.¹ նշանակեալ

3 Տ.¹ նոցաւ—Սաղմ. ԼԲ. 6:

4 Իմա՛ Եսայի. ԽԸ. 16:

5 Իմա՛ Բարուքայ. Գ. 36—Դ. 3:

6 2.¹ օտարութեան

Ունկնդիր լիւր ասացելոցդ. ոչ զմարդանալոյն և եթ
 Աստուծոյ Բանին մարգարէացաւ, այլ յայտնապէս գու-
 շակեաց¹ և զՀիստութեանն ապստամբութիւն² ըստ
 մարմնոյ Իսրայելին: Ոչ ինչ արգելու³ լսիլ այլ ևս ար-
 տաքնոյ⁴ ուրումն ոչ ըստ իւրոց կամաց⁵ մարգարէու-
 թեան, զոր և Մովսէս իդ յիւրում գրաւորութեանն.
 Վերա զի գեղեցիկ է տուն քո, Յակոբ, և խորան քո,
 Իսրայէլ: Եւ յետ փոքր միոյ՝ ճեղքէ այր ի զաւակէ նո-
 րա և տիրեսցէ ազգաց բազմաց, և բարձրացի քան
 զՎոզայ⁶ թագաւորութիւն նորա, և աճիսցէ թագա-
 ւորութիւն նորա: Եւ դարձեալ՝ «ցուցից զնմանէն, և
 ոչ այժմ. երանեցից, և ոչ ի մօտոյ: Մագիսցէ աստղ ի
 Յակոբայ և ծագեսցէ այր յԻսրայել, և Հարցէ զէշխանն
 Մովաբայ⁷, և առցէ աւար զամենայն որդիան Սիթայ⁸,
 Եւրդ թէպէտ իբրև զմարդոց զայսոսիկ ասաց, այլ⁹ տես
 ղեարդ նշանակեաց զտիրիւն նորա ամենայն Հիթանոսաց:
 Ամիցի¹⁰ գիտիլ՝ որ է տիրիւն նորա ամենայն ազ-
 գաց.—ամենեցուն¹¹ Հաւատալ ի նա, զոր և դու իսկ տե-
 սանիս: Յուցից և զէշխանն Մովաբայ.—զոր եհար Վը-
 րիստոս զսատանայ Հանդերձ դիւզբն, որք զօրացուցա-
 նէին ի նոսա զկռոցն մոլորութիւն և զպաշտամունսն.
 քանզի Մովաբացւոցն և որք ընդ նովալ¹² ազգացն կը-
 ռապաշտութիւնք զարշիլագոյնք էին քան զամենայն ազ-
 գաց. զի և զանդամս առնացի և կանացի, որովք¹³ ա-
 նառակ ցանկութիւնքն կատարին՝ պաշտէին:

1 2.՝ գուշակեալ

2 Տ.՝ զՀիստութիւն ապստամբու-
թեանն

3 2.՝ արգելէ

4 2.՝ արտաքոյ

5 Տ.՝ յիւրոց կամաց

6 2.՝ զգօգայ

7 Տ.՝ Մովաբալ

8 Թաւ. ԻԴ. 5, 7, 17:

9 Ի Տ. պակասէր՝ այլ

10 2.՝ ամենեցունց

11 2. և Օր. Տ.՝ նովալ.—Տ. ուղղէր՝
նաբաբ

12 2.՝ որով

Եւ զեմարդ բարձրացաւ քան զՊողոս թագաւորութիւն նորա: Չի նորայն որպիսի ինչ էր՝ երկրաւոր էր¹, իսկ Վրիստոսին երկնաւոր է: Եւ զե պսպիսի՝ է Վրիստոսի թագաւորութիւնն՝ մի ստունգաներ զնոգւոյն ասացեալն ի Վաւթայ, «Աստուած, ասէ, զերաւունս քարքայի տուր, և զարդարութիւնս քո որդւոյ թագաւորի»²: Եթէ ոչ է³ երկնաւոր և երկրաւոր թագաւորի որդի Վրիստոս, ըստ աստուածութեանն որդի Աստուծոյ, և ըստ մարդկութեանն՝ Վաւթի, որպէս բազում անգամ ասացաք: Վարձեալ ի վերայ ածէ. «Մնացէ, ասէ, ընդ արեւու յառաջ քան զլուսին ազգաց յազգս⁴, և տիրեսցէ նա ի ծովէ մինչև ի ծով և ի գետոց մինչև ի ծագս տիեզերաց. և երկիր պազցին նմա ամենայն ազգք երկրի, և ամենայն ազգք⁵ ծառայեսցին նմա. աղօթեսցին⁶ առ նա յամենայն ժամ և զօրհանապազ օրհնեսցին զնա: Եղիցի՝ անուն տեառն օրհնեալ, զի յառաջ քան զարեւ է անուն նորա: Օրհնեսցին նովաւ ամենայն ազգք երկրի, և ամենայն ազինք երանեսցին նմա»⁷: Արդ ո՞րք ոչ⁸ զարհուրեսցի՝ ի վերայ սոսկ մարդոյ զաւակի Վաւթի զայսոսիկ իմանալ և ոչ ի վերայ ըստ մարմնոյ որդւոյն Վաւթի, իսկ ըստ աստուածութեանն՝ Վանի և որդւոյն Աստուծոյ. և ի ձեռն խաղաղական հաւատոց⁹ տիրիլ և ոչ սրոյ կոտորածի և անողորմ արիւնահեղութեանց¹⁰ և գերութեանց: Չսոյն ի նոյն սաղմոսին յայտնապէս ասէ. «Ծագեսցէ յաւուրս նորա արդարութիւն և բազում խաղաղութիւն, մինչև սպառնացի լուսին»¹¹:

1 2.¹ ինչ է երկրաւոր է

2 Սաղմ. ՀԱ. 1:

3 2.¹ ոչ էր

4 Տ.¹ յազգաց ազգս:

5 2.¹ ազգ

6 2.¹ յաղօթեսցին

7 Սաղմ. ՀԱ. 5—17:

8 2.¹ ոչ որք

9 Տ.¹ հաւատոց

10 Տ.¹ արեանհեղութեանց

11 Սաղմ. ՀԱ. 7:

Պարձեալ և մարգարէիւն Միքիւ¹ ասաց Նստուած.
 «Եւ զու Բիթղազէմ տունդ Եփրաթայ² սակաւաւոր,
 իցես լինել ի հազարաւորս Յուդայ: Ի քէն հլցէ ինձ լի-
 նել առաջնորդ, որ հովուեսցէ զժողովուրդ իւր զԲա-
 րայէլ և ելք նորա ի սկզբանէ աւուրց աշխարհիմ³: Եւ
 սոսկոյ մարդոյ ելք ոչ է հնար լինել ի սկզբանէ աշխար-
 հի: Եւ Երեմիայիւ զարձեալ ասաց Նստուած. «Մարդ
 է, և ո՞վ ծանիցէ զնա. ակնկալութիւն Եսայիլի Տէր:
 Ամենեփեան որք⁴ թողին զքեզ՝ ամաչեսցեն, հեռացեալքն
 յերկրի գերեսցին. զի թողին զտէր, զաղբիւր ջուրցն կե-
 նաց»⁵: Բայց Եսայէլ կոչէ ոչ զանհաւան Հրէայսն⁶, այլ
 որք տեսին զԲանն Նստուծոյ և հաւատացին, եթէ Նս-
 տուած յՆստուծոյ է. զի Եսայէլ սրաւոտեսող թարգմա-
 նի ի լեզու եբրայեցի⁷: Արդ տեսող զԵսայէլ⁸ կամի
 Նստուած՝ լուր ի ձեռն Եսայիայ ասացելոյն. «Մանուկ
 ծնաւ մեզ, որոյ իշխանութիւն իւր ի վերայ ուսոց իւ-
 րոց. և անուն կոչեցաւ նմա Հրեշտակ մեծի խորհրդոյ,
 սքանչելի խորհրդակից, Նստուած հզոր, իշխան խաղա-
 ղութեան, հայր հանդերձելոյ աշխարհիմ⁹: Հրեշտակ ա-
 սաց՝ վասն առանց մեղաց մարդկութեանն. իսկ սքան-
 չելի խորհրդակից և Նստուած և¹⁰ հզոր՝ վասն անուան
 սոստուածութեանն: Եւ ի վերայ բերէ զայսոսիկ. «մեծ
 է իշխանութիւն նորա, և խաղաղութեան նորա չիք սահ-
 ման: Յաթոռն Բաւթի նստցի և զթագաւորութիւն նո-
 րա փառաւորեսցէ, և զօրացուցէ զնա իրաւամբք և ար-
 դարութեամբ¹¹ յայսմհետէ և յաւիտեանս ժամանակաց»¹²:

1 Տ.՝ Միքիւ:

2 Տ.՝ Եփրատայ

3 Միքիւ Ե. 2:

4 Տ.՝ որ

5 Երեմ. ԺԵ. 9—13:

6 Զ.՝ հրէայսն

7 Զ.՝ հեբրայեցի

8 Տ.՝ զի Եսայէլ

9 Եսայի Թ. 6:

10 Ի Տ. պակասէր՝ և

11 Զ.՝ արդարութեամբք

12 Եսայի Թ. 7:

Երդ հիժէ ոչ նստաւ յաթոռն Վաւթի և ոչ թա-
գաւորեաց Խարայիլի՝ զի ոչ զանցաւոր աթոռոյ ասէ, այլ
զայնմանէ, զորմէ ասաց Աստուած ց'Վաւթի. «մինչև
ցյաւիտեանս պատրաստեցից զղաւակ քո, և շինեցից
ազգէ յազգ¹ զաթոռ քո որպէս զաւուրս երկնից»²: Եւ
ապա զեւրդ կամ ո՞ր աթոռ էր Վաւթի, որ եղև յա-
ւիտեան կամ որպէս զաւուրս³ երկնից, հիժէ ոչ՝ երկնա-
ւոր թագաւորութիւնն⁴ ըստ մարմնոյ Վաւթի որդւոյն,
որ է Վրիստոս, զորմէ և ասացն իսկ. «յաթոռն Վաւ-
թի նստցի, և զթագաւորութիւն նորա փառաւորեսցէ
և զօրացուցէ՝ իրաւամբք և արդարութեամբ⁵ յայսմՀի-
տէ և յաւիտեանս ժամանակաց»: Այստ է, թէ առաւել
փառաւորագոյն և զօրաւորագոյն թագաւորութիւնն
Վրիստոսի ըստ մարմնոյ որդին⁶ Վաւթի փոխեաց զնո-
րա⁷ թագաւորութիւնն ի վեր յերկինս ի յաւիտեանականն⁸
և յանՀասանիկն: Պարտիս ուշադրիլ և Նսայիայ. «Ա-
հա կոյս յղութիւն կալքի և ծնցի որդի, և կոչեսցին զա-
նուն նորա Լճմանուէլ⁹, այսինքն ընդ մեզ Աստուած»¹⁰:

Ունիմ և զայլ վկայութեանց¹¹ յոլովագոյն Հոյլս, զորս¹²
Համառօտել օգտակարագոյն վարկաք, զի մի լսողքն ըզ-
ձանձրութիւն ախտացին: Ի՞նչ կամիցիս՝ լուր և վասն
անճառ խոնարհութեան չարչարանաց նորա, զորս կա-
մաւորաբար կրեալ Համբերեաց զնոցին կանխաւ մարգա-
րէիցն գուշակումն¹³: Նսայեաւ ասաց Հոգին սուրբ. «ես

1 Տ.՝ յազգէ յազգ

2 Տ.՝ զաթոռս երկնից:—Սաղմ. 2Ը.
29:

3 2.՝ աթոռ. գաւթի կամ եղև յա-
ւիտեան կամ որ զաւուրս

4 2.՝ զերկնաւոր թագաւորութիւնէ

5 2.՝ արդարութեամբք և իրաւամբք

6 Տ.՝ որդւոյ

7 Ի 2. պակասէր՝ զնորա

8 2.՝ յաւիտեանականն

9 2.՝ եմմանուէլ

10 Նսայի Ե. 14:

11 2.՝ և այլ վկայութիւնս

12 Տ.՝ զոր

13 2. և Օր. Տ. այսպէս:—Տ. ուզգէր՝
ըստ նոցին... գուշակման

ոչ խստանամ և ոչ ընդդէմ դառնամ: զթիկունս իմ ետու և հարուածս և զծնօտս իմ յապտակս, և զերեսս իմ ոչ դարձուցից յամօթոյ ընդ երեսս թքանելոյ¹: Օհնչ և ի ձեռն Չաքարիայ ասաց Աստուած. «Եթէ² բարուք թուի յաչա ձեր՝ տուք զվարձս իմ: ապա թէ ոչ՝ զրոյց արարէք: Եւ կշռեցին զվարձս իմ երեսուն արծաթի³: Եւ այս գործեցաւ ի Փրկիչն, վաճառիլ⁴ յիւրմէ աշակերտէն, մատնեալ⁵ ի մահ, որպէս և այլ մարգարէութիւնքն, որ կատարեցան ի տէր, զորս պատմեն սուրբ աւետարանքն. զոր թէ⁶ կամիցիս՝ ընթերցցիս⁷ խնամով և այսպէս գտցիս: Ընդ բազմաց և Վաւիթ ասաց մարգարէութեամբ վասն սոցին. «որ ուտէր զհաց իմ՝ մեծացոյց ի վերայ իմ զգարշապար իւր»⁸: Եւս և միւս ազգմանն ի ձեռն⁹ Եսայիայ. «Ահա աղիկ ի միտ առցէ մանուկ իմ, վերասցի և բարձրացի և փառաւորեսցի¹⁰ յոյժ: Չոր օրինակ զարմասցին ազգք բազումք ի վերայ քո, և կարկեսցին թագաւորք զբերանս իւրեանց ի վերայ քո. զի որոց ոչ պատմեցաւ վասն նորա՝ տեսցեն, և որոց ոչ իցէ լուեալ՝ ի միտ առցեն: Տէր, ո՞ հաւատաց ի լուր մեր, և բազուկ տեսան իմ յայտնեցաւ: Պատմեցաք առաջի նորա իբրեւ զմանուկ, իբրեւ զարմատ ի ծարաւուտ երկրի: Տեսաք մեք՝ զնա, և ոչ գոյր նորա տեսիլ, և ոչ գոյր նորա զեղեցկութիւն. այլ տեսիլ նորա անարգ, նուազեալ քան զամենայն որդւոց մարդկան: Եյր մի ի հարուածս, և զիտէ համբերել ցաւոց. զի դարձուցեալ զերեսս իւր անարգեցաւ, և ոչ ինչ համարե-

1 Եսայի Ծ. 5—6:

2 Եթէ

3 Զաքարիա ԺԵ. 12:

4 Եթէ վաճառել

5 Տ. և մատնիլ

6 Ի 2. պակասէր՝ թէ

7 Տ.՝ ընթերցէր

8 Սաղմ. Խ. 10:

9 Ի Տ. պակասէր՝ ի ձեռն

10 Ի Տ. պակասէր՝ և փառաւորեսցի

ցաւ: Նա զմեղս մեր բառնայ և վասն մեր չարչարի. և մեք համարեցաք զնա ի ցաւս և ի հարուածս և ի չարչարանս իբրև յԱստուծոյ: Բայց նա վիրաւորեցաւ վասն մեղաց մերոց և պատժեցաւ վասն մերոյ անօրէնութեան. խրատ խաղաղութեան մերոյ ի նմա. և նորա վիրաբն բժշկեցաք: Եմենեքեան որպէս ոչխարք մոլորեալք, այլ ի ճանապարհի իւրում¹ մոլորեցաւ: Եւ տէր մատնեաց զնա առ մեղս մեր, և նա առ վշտին ոչ բանայ զբերան իւր: Երբև ոչխար ի սպանդ վարեցաւ. իբրև որոջ² առաջի կտրչի անմռունչ կայ՝ այնպէս ոչ բանայ զբերան իւր: Եւ խոնարհութեան նորա դատաստան նորա բարձաւ. և զազգատոհմն նորա ո՞ պատմեսցէ. զի բառնան յիրկւէ կեանք նորա: Յանօրէնութեանց ժողովրդեան ի մոյ ի մահ վարեցաւ. զի անօրէնութիւն ոչ գործեաց, և ոչ գտաւ նենգութիւն ի բերան նորա»³:

Երդ զայսբան⁴ վկայութիւնս Հոգւոյն սրբոյ, զորս⁵ խօսեցաւ ի ձեռն ծառայից իւրոց մարգարէից՝ միայն Մահմետին քոյ բանիւ ուրանաւ և սո՞ւտ առնեա: Եւ ո՞ւր է իւր իսկ օրինադրին քո հրամանն՝ առանց երկուց վկայից ոչ հաստատել: Եւ ոչ կարի յոյժ փոքրագոյն է իրս: Իսկ զեմօրդ զայսպիսի⁶ ահագին հայհոյութիւն միայն նորա բանիւ խօսել ոչ պատկառես⁷: Օքո օրինադրին զահագին զստութիւնն⁸ մոռացաւ արդեօք, թէ և գիտես իսկ ոչ—զՄարիամ, զԱմրամայ դուստրն, զԼհարոնի գքոյն⁹, նա է մայր տեառն մերոյ: Եւ ի ժամանակացն յայնցանէ մինչև ցմայր տեառն են սմբ «¹⁰ պա-

1 2.¹ է ճանապարհէ իւրում

2 2. օրւոջ

3 Եսայի ԾԲ. 13—ԾԳ. 8:

4 Տ.¹ այսբան

5 2.¹ զոր

6 Տ.¹ այսպիսի

7 Տ.¹ խօսիւ ոչ պատկառես

8 Տ.¹ ստութիւնն

9 Տ.¹ քոյն

10 2.¹ յամբ. ա. 1—Թոմի՝ ա. 1:

կաս երեսներ, իսկ սզգք¹ լք: Թէ արդարեւ մարմնեղէն
և ոչ քարեղէն ունիցիս երեսս՝ ամաչեա՛ ընդ այսքան²
յայտնութիւնս յայտնի ստութեանդ³: Բի ի Յուդայի
ցեղէ անտի⁴ խոստացաւ Աստուած զգալուստն Վրիս-
տոսի. և Մարիամ Ամրամայ դուստրն ի Վլեհայ էր, և
այնքան հրիցագոյն ժամանակօք զոր ասացի: Բայց յո-
լովագոյն⁵ և զգայագոյն ստութեանդ ձերոյ ոլքան ան-
հնար է գալ զհետ՝ սակայն թէ և առասպիլք քո ան-
հաստատութեանդ սմբաւ ստութեանց գոն խորք՝ փոքր
դուլիւ ճշմարտութեան ցամաքեցուցուք:

Ասացիր վերագրելով զօրինացն և զաւետարանացն
և զսաղմոսացն, թէ խանգարեցիք դուք և չուէայք, և ի
վերայ ածիր, եթէ վկայեմ թէ⁶ յԱստուծոյ են: Եթէ
միւրքս շփոթեալք են և ապականեալք⁷ քոյն ուր է, ո-
րում վկայեցիր: Ա՛ղէ, ցոյց ինձ զայլ գիրս զՄով-
սիսի⁸ և զմարգարէիցն և զսաղմոսս⁹ Վաւթի, զոր տես-
ցուք, կամ զայլ աւետարան: Ո՛հ ամօթոյ է¹⁰ արժանի
ստութիւնդ և առասպելագոյն քան զամենայն ստու-
թիւն: Պոնեա ի վերայ սո՛՛՛, եթէ ես ոչ էի անդ, և մի
դուք հաւատայք: Ո՛վ այր դու, զվկայութիւնսդ, որ
յայտց որ առ մեզ աւետարանացս առնուս¹¹, (թէպէտ և
ղնոսին բռնադատես և այլայլես,) և տակաւին ասես ե-
թէ զայսոսիկ խանգարեալ է ձեր՝ աղէ յայնմ աւետարա-
նէ խօսեաց, զոր ետես օրէնսդիրն քո, ապա գիտեմ եթէ
զճշմարիտն¹² ասես:

1 2.՝ ազգ

2 Տ.՝ այդքան

3 Տ.՝ ստութեանց: — Օր. Տ.՝ ստու-
թիւնս

4 Տ.՝ ցեղէն

5 2.՝ զյոլովագոյն

6 Տ.՝ ածիր թէ վկայ եմ եթէ

7 Տ.՝ չքոթեալն և ապականեալ

8 2.՝ այլ գիրս զմօսիսէ:—Տ.՝ Մով-
սիսի

9 2.՝ զսաղմոս

10 Ի 2. պակասէր՝ է

11 Ի 2. պակասէր՝ առնուս

12 2.՝ ճշմարիտ

Եւ որ ասացեր, եթէ մի են հաւատք՝ արդարեւ մի են հաւատք եւ մի մկրտութիւն, եւ ոչ գոյ այլ հաւատաւանդեալ յԱստուծոյ եւ ոչ պատուէր առեալ՝ ի մարգիկ: Եւ որ ասացերն՝ չաղօթեցին օրէնքն յոր կողմն աղօթէք, եւ ոչ հաղորդեցան զձեր հաղորդութիւն՝ այս բաջաղանաց եւ ընդ վայր² խնդրոց են հոյք, զի կողմն աղօթիցն մարգարէից³ չերեկր: Բայց դու միայն յարգել կամիս զհիթանոսական զոհանոցն, զոր տուն Աբրահամու անուանեցեր: Եւ ոչ ուրիք յաստուածային գիրս գտանեմք՝ զԱբրահամ հասեալ ի տեղին յայն⁴, զոր օրէնսդիրն քո շուրջանակի հրկրպագել ազգիդ ձերոյ ուսոյց: Իսկ հաղորդութեան խորհրդոյն ի տեղւոջ իւրում հգից զպատասխանին:

Այլ այժմ նախ զաւետարանացն ասացուածս տեսցուք, թէ արդարեւ⁵ այսպէս⁶ իցէ, որպէս դուդ կարծես: Աղօթեաց արդարեւ Յիսուս ըստ մարդկութեանն, զոր էառ ի մէջ առ ի զմեզ ուսուցանելոյ. եւ ըստ աստուածեանն ոչ է⁶ կարօտ աղօթից: Այլ յաղօթելն ոչ ասէր՝ որպէս դուդ գրեցեր, այլ թէ⁷ «Հայր, եթէ հնար է՝ անցո՞ղբաժակս զայս յինէն»⁸, ցուցանելով թէ մարդ եմ ճշմարիտ. զի թէ⁹ յաստուածութենէն ոք թերի զԱստուծոյ Բանն խոստովանի՝ կորուսանէ զյոյս կենաց իւրոց, նոյնպէս եւ եթէ ի մարդկութեանս ոք կատարեալ զնա ոչ խոստովանի:

Բայց տես զճշմարտութիւն աւետարանացն եւ զմեր հաւատացիլոցս, զի եւ խոնարհագոյնքն եւ բարձրագոյնքն

1 2. և 0ր 8. այսպէս:—8. ուղղէր՝ տուեալ

2 2.՝ ընդ վայրի

3 2.՝ մարգարէից աղօթիցն

4 8.՝ ի տեղին յայնոսիկ

5 2.՝ թէ այսպէս արդարեւ

6 Ի 8. պակասէր՝ է

7 2.՝ եթէ

8 Ղուկ. ԻԲ. 42:

9 2.՝ ճշմարիտ եմ: եթէ

ողջ պահին ի գիրս աւետարանացն: Եւ եթէ ապակա-
նէպք կամ մէք կամ առաջինքն՝ ընդէ՞ր զխոնարհագոյն
ձայնսն յաւետարանացն ոչ բառնայաք: Եսաց. «ոչ կարէ
որդի մարդոյ յանձնէ առնել և ոչ ինչ. այլ Հայրն, որ
յիս բնակեալ է՝ նա գործէ զգործն»¹: Եթէ Հաւատաս
այնմ² գրեւորն «ոչ կարեմ յանձնէ առնել և ոչ ինչ»՝ Հա-
ւատա և այնմ, թէ Հայրն, որ յիս բնակեալ է՝ նա գոր-
ծէ զգործն»: Եթէ Հաւատաս երկիւղին ի ժամ³ մահուն
կենարար, և քրտանցն որ վասն Ադամայ քրտանցն կը-
լիաց, զոր ինքն անմարմնաբար ասաց ցԱդամ. «Բը-
տամբք երեսաց քոց կերիցիս զՀաց քո»⁴, և առ ի Հրեշ-
տակէն զօրանալոյ, որ ոչ վասն զնա զօրացուցանելոյ,
այլ Հրեշտակաւն զկարծիս աշակերտացն նորա Հաստա-
տելով, զի իբրեւ ընդ մարդ լոկ նայէին և մարդ սոսկ
կարծէին՝ վասն այնորիկ զի գոնեա ի Հրեշտակին խօսակ-
ցութենէ ի վեր քան զմարդ սոսկ երեւցի,— արդ եթէ
այսմ⁵ Հաւատաս՝ Հաւատա դու և⁶ այնմ, որ ասաց ի
նմին գիրս. «ես գնեմ զանձն իմ անձամբ իմով. և դար-
ձեալ անձամբ իմով առնում զսա»⁷: Եւ դարձեալ ոչ ա-
սաց. «առաքեաց զիս Աստուած առ տիեզերս, և դառ-
նամ առ նա», որպէս և դուդ գրեցեր, այլ թէ՝ «որ ա-
ռաքեացն զիս Հայր՝ ընդ իս է»⁸. և դարձեալ՝ «եղի ի
Հօրէ, և եկի յաշխարհ, դարձեալ»⁹ թողում զաշխարհ և
կրթամ առ Հայր»¹⁰: Բայց ուր Հայր գրեալ է՝ դու զայն
Տէր կամ Աստուած շրջես, և անձամբ զանձն իրաւա-
ցուցանել¹¹ կարծես:

1 Յովհ. Ե. 19: Ժ. 10:

2 Տ.՝ այնմ

3 Զ.՝ և ի ժամ

4 Մենդ. Գ. 19:

5 Զ.՝ այսմ եթէ

6 Ի Զ. պակասէր՝ և

7 Յովհ. Ժ. 17—18:

8 Յովհ. ԺԶ. 32:

9 Տ.՝ կամ դարձեալ

10 Յովհ. ԺԶ. 28:

11 Տ.՝ զանձն քո արդարացուցանել

Յոյժ կարծեաց յանիրաւութիւնէ¹ զմինս և եթ ոչ ստեցիր. այլ թէև զվկայութիւնն ուղեղ եդիր՝ հաւանել ոչ կարացեր, «որ հաւատայ յիս՝ ոչ հաւատայ² յիս, այլ յայն որ առաքեացն զիս»³, այսինքն է ոչ յիրեւելի մարդս, այլ յանիրեւելի Նստուած բանս: Եւ դարձեալ՝ «որ անարգէ զիս՝ անարգէ զառաքիչն իմ» և «որ տեսանէ զիս՝ զայն տեսանէ որ առաքեացն զիս»⁴: Առաքի իբրև մարդ և առաքէ իբրև Նստուած⁵: Նսաց աշակերտացն. «Հայր իմ մեծ է քան զիս»⁶. քան զմարդկութիւնն է մեծ, թէ ոչ՝ զեմարդ դարձեալ ասէր. «Ես և Հայր իմ մի եմ»⁷: Նսաց յաղօթան, որպէս և գրեցեր, «զի ծանիցին զքեզ միայն»⁸ ճշմարիտ Նստուած, և զոր առաքեցիր զՅիսուս Քրիստոս»⁹: Ահա ինոյն պատուի աստուածութեանն հոգ զՅիսուս Քրիստոս: Արդ եթէ սոսկ մարգարէ էր՝ արժան էր ասել՝ զի ծանիցին միայն¹⁰ ճշմարիտ Նստուած և զՄովսէս և զայլ մարգարէս, և ապա զՅիսուս: Արդ ի բաց թող զբաշտանօք լի իմացուածսդ. քանզի էր Նստուած կատարեալ, և առմամբ մարդկութեանս¹¹ հղև մարդ ճշմարիտ:

Եւ զիտնարհագոյնսն գտանեմք զնմանէն ասացեալ իբրև զմարդոյ, որպէս բազում անգամ ասացի, և զբարձրագոյնսն որպէս արդարև Նստուածոյ¹²: Փորձի ի սատանայէ ի ձեռն ծածկութիւն, այսինքն է մարմնոյն¹³. Քանզի լուեալ սատանայի զձայնն, որ ի մկրտութեանն ասելով Նստուածոյ՝ «Ես է որդի իմ սիրելի, ընդ որ հաճի-

1 Տ.՝ յոյժ գործես անիրաւութիւն

2 2.՝ հաւատաց յիս ոչ հաւատաց յիս

3 Յովհ. ԺԲ. 44:

4 Յովհ. ԺԲ. 45, 48:

5 2.՝ իբրև զմարդ... իբրև զաստուած

6 Յովհ. ԺԴ. 28:

7 Յովհ. Ժ. 29:

8 Ի Տ. պակասէր՝ միայն

9 Յովհ. ԺԵ. 3:

10 Տ.՝ զմիայն

11 Ի 2. պակասէր՝ մարդկութեանս

12 Ի Տ. պակասէր՝ և զբարձրագոյնսն որպէս արգարև Նստուածոյ

13 Տ.՝ մարդոյն

ցայ»¹ զարհուրեալ սոսկացաւ, և ոչ գիտէր վաճն ոյր արդեօք եղև ձայնն: Իսկ տէրն զպահոցն քառասնօրեայ² ժամանակ առաջի արկեալ՝ որպէս ձայնիւ ինչ ցուցանէր³ զինքն և վաճն իւր եղեալ զձայնն. զի միշտ ընդ առաքինութեան փութացողսն նախանձի և տրտմի չարն. և մատուցեալ տեսանէ մարդ զտէրն: Իսկ նա իբրև գիտակ⁴ ամենայնի՝ իբրև մարդ առնէ նմա զպատասխանին, չարժանաւորեալ զթշնամին մեր՝ և յայտնել զկատարելութիւն խորհրդոյն: Այլ զեմրդ ոչ ընթերցար, եթէ յիտ կատարիլոյ փորձութեանն ի բաց եկաց ի նմանէ սատանայ առ ժամանակ մի. և հրեշտակք մատեան և պաշտէին զնա⁵: Եւ հրեշտակք զսոսկ մարդ ոչ⁶ պաշտեն: Ի ճշմարտութենէն և եթ, որպէս հրեի, փախչես⁷, և ոչ այլ ինչ կամիս: Եւ այս է զոր ասեմս՝ աստուածաբանել զմեր տէրն ընդդիմանաս, և մարդ սոսկ խոստովանիս, յօրինակ ածելով զԱդամ, թէ և նա առանց ծնողաց յԱստուծոյ ծնեալ եղև:

Իսկ զկենարար մահուանէն, որ լուեալ ևս հս⁸, ասելով՝ ոչ ումէք կարօղ գոլ ի մարդկանէ սպանանել զնա. և եթէ սոսկ մարդ է ըստ քո կարծեացդ⁹ զինչ անհաւատ է մեռանել մարդոյ: Արդ քաջ միտ դիւր և խորհեալ յայսոսիկ. և զի¹⁰ դու զխոնարհագոյնսն, որ յաղաքս տեսնեն ձայնս՝ հիշտութեամբ ընդունիս, և զբարձրագոյնսն ի բաց լքանես և ընկենուս: Եւ որ նոցին իսկ աւետարանացն յաղաքս այսոցիկ: Յովհաննէս աւետարանիչ յաղաքս որոյ ասէ¹⁰. «որ հաւատայ յորդի՝ ընդու-

1 Մատթ. Գ. 17:

2 Տ.՝ քառասնօրեայ

3 Տ.՝ ցուցանէ

4 2.՝ իբր զգիտակ

5 Մատթ. Գ. 11:—Ղուկ. Գ. 13:

6 Ի Տ. պակասէր՝ ոչ

7 2.՝ երեի թէ փաշչես

8 Ի 2. պակասէր՝ ես

9 2. ըստ քոյդ կարծեացդ

10 Տ.՝ ասելով

նի զկեանսն յաւիտեանականս¹. և որ ոչն հնազանդի որդւոյ՝ ոչ տեսցէ զկեանս. այլ բարկութիւնն² Աստուծոյ մնայ ի վերայ նորա»³: Եւ դարձեալ Յովհաննէս Օսթրիայի որդին ասէ. «ահա Յիսուս գառն Աստուծոյ, որ բառնայ զմեզս աշխարհի»⁴: Եւ նոյն ինքն սկիզբն Յովհաննու աւետարանին՝ «Ի սկզբանէ էր բանն, և բանն էր առ Աստուած, և Աստուած էր բանն: Նա էր ի սկիզբանէ առ Աստուած: Լմենայն ինչ նովաւ եղև և առանց նորա եղև և ոչ ինչ»⁵: Եւ նոյն ինքն Աստուծոյ բանն հանդերձ մարմնոյն ասէր. «որ հոսս զիս՝ հոսս զհայրն իմ»⁶. և «որպէս զիտէ զիս հայր՝ զիտիմ և ես զհայր»⁷. և «որ առաքեաց զիս հայր՝ ընդ իս է»⁸. «Ելանիմ ես առ հայրն իմ և առ հայր ձեր, և Աստուածն իմ և Աստուած ձեր»⁹: Հայր նորա բնութեամբ, և մեր՝¹⁰ շնորհօք, զի «որք ընկալան զնա՝ ասէ, ետ նոցա իշխանութիւն որդիս Աստուծոյ լինել, որոց հաւատասցեն յանուն նորա»¹¹. Իսկ Աստուած նորա՝¹² ըստ մարմնոյն ընդ մեզ, և մեր՝¹³ բնաբար: Առաքի իբրև զմարդ, և առաքէ իբրև զԱստուած. «որպէս առաքեաց զիս հայր՝ և ես առաքեմ զձեզ»¹⁴: Ըստ այսմիկ և ամենայն ձայնք աւետարանացն¹⁵:

Իսկ¹⁶ որ ասացիրն՝ անձնիշխանաբար զԹլփատութիւնն մեզ՝ ի մկրտութիւն փոխել, և զզոհսն ի հաղորդութիւն օրհնութեան հացի և բաժակի՝ զայս ոչ

1 Տ.՝ յաւիտեանական

2 Տ.՝ զբարկութիւնն

3 Ի Տ. ապակսէր՝ մնայ ի վերայ նորա:—Յովհ. Գ. 16:

4 Յովհ. Ա. 29:

5 Տ. յաւելոյր աստ՝ և այլն:—Յովհ. Ա. 1—2:

6 Յովհ. ԺԴ. 9:

7 Յովհ. Ժ. 13:

8 Յովհ. ԺԶ. 32:

9 Յովհ. Ի. 17:

10 Տ.՝ ձեր

11 Յովհ. Ա. 12.

12 Չ.՝ սորա

13 Տ.՝ մեզ

14 Մատթ. ԻԸ. 18:

15 Տ.՝ Աւետարանչացն

16 Տ.՝ իսկ այն

մէք, այլ նոյն ինքն տէրն զօրինակս որ ի հնումն՝ ի Ճըշ-
մարտութիւն օրինացն¹ փոխեաց, ըստ մարգարէու-
թեանն Նրիմիայի, որ ասէ. «ահա աւուրք զան, ասէ
տէր, և ուխտեցից տանդ Իսրայելի և տանդ Յուդայ
ուխտ նոր. ոչ ըստ ուխտին, զոր ուխտեցի հս ընդ հարսն
նոցա յաւուր, յորում հանի զնոսա յերկրէն Նգիպտա-
ցւոց»²: Եւ զոր ուխտ հզ ընդ հարս նոցա յերկրին Ն-
գիպտացւոց, իթէ ոչ զարիւն գառինն ի պասքային, այսինքն
ի զատկին, զորմէ ասացն, «այս օրէն կացցէ յազգս ձեր»³:

Արդ արեամբ անասուն գառինն ապրիցան որդիքն
Իսրայելի ի սատակէն. իսկ արեամբ անարատ գառինն
ոչ ապրիցիմք⁴ ի յաւիտենական մահուանէն: Ամբիծ գա-
ռինն Աստուծոյ⁵ ի ժամանակի չարչարանացն առեալ
հաց՝ օրհնեաց, երեկ և հտ աշակերտացն. այսպէս և
զբաժակ զինւոյն, ասելով մարմին և արիւն իւր, պա-
տուիրեալ զայս առնել ի յիշատակ⁶ իւր, նշանակելով
զիւր իբրեւ զամբիծ և զանարատ գառինն զնումն: Ս-
ի և այն⁷ գառն ճշմարիտ զայս նշանակելով ուսուցանէր
գառն. զի ոչ ընթիրցար զգիրս և ոչ զանուանս, զորս⁸
կոչեցին նմա⁹ աստուածային գիրք. Բան, Որդի, Ճա-
ռագայթ, Կերպարան Աստուծոյ, Կերպարան ծառայի,
Աստուած, Մարդ, Հրիշտակ, Մարգարիտ, Կարթ, Տէր
տիրանց, Ծառայ, Գառն, Ոչխար, Հովիւ, Անդրանիկ
յիղբարց¹⁰, Անդրանիկ ի մեռելոց: Ո՛չ ինչ արգելէր զեւ-
րաքանչիւր զայսոսիկ զանուանս¹¹ ցուցանել, թէ ընդէր

1 2.¹ Իրացն

2 Երեմ. ԼԱ. 31:

3 Ելից. ԺԲ. 17:

4 2.¹ ապրիմք

5 Ի Տ. պակասէր՝ ամբիծ գառինն
Աստուծոյ

6 2.¹ յիշատակ

7 Ի 2. պակասէր՝ այն

8 Տ.¹ զոր

9 Տ.¹ Սմա

10 2.¹ յիղբարս

11 Տ.¹ անուանս

և ըստ որում¹ այսոքիկ անուանեցան, և թէ² ճանաչէի
զքեզ խնդրող արւարտութեան:

Իսկ զթլփատութիւնն³, որ ասացիր մեզ փոխել ի
մկրտութիւն՝ զթլփատութեանն խորհուրդ ոչ գիտա-
ցիր, և թէ ընդէ՛ր հաճեցաւ Աստուած յայնմ անդամի
ծածկագունի դնել զուխտ իւր և ոչ յայլ փառաւորա-
գոյն և յայտնի անդամս: Եւ զի թէ արդեօք զայն ո՞չ
գիտիցես, թէ Աբրահամ նախ քան զթլփատութիւնն.
եղև հաճոյ Աստուծոյ, և նշանակ հաւատոցն և սիրոյն.
որ առ Աստուած՝ ընկալաւ զթլփատութեանն հրաման:
Իայց թէ ընդէ՛ր ըստ վերագրելոցն⁴ ի ծածուկ անդամի
անդ՝ այլ⁵ քեզ ոչ է գիտելի: Իայց մեք զթլփատութիւն
սրտի՝ չորդուով⁶ հրաման առաք ընդունել և ոչ զարտա-
քին մարմնոյ, այլ ըստ վերագոյն ասացելոցդ խոստմանն.
Աստուծոյ նոր ուխտ ուխտել: Եւ և թէ զթլփատու-
թիւնն և զզոհսն և զշաբաթսն ոչ բառնայր⁷ ճշմարիտ
օրինացն ուսուցիչն՝ Վրիստոս⁸՝ ապա զո՞ր նոր ուխտ
ուխտէր: Այդ արժան էր յայդմիկ ամաչել քեզ. զի կա-
մեցեալ քո ի յետին⁹ ժամանակս, յոր ազատեաց Աս-
տուած զմարդկան ազգ ի կապանաց օրինացն, վրէժ-
խնդիր թլփատութեանն լինել՝ յոյժ ձաղիցիր զնա. քան-
զի ի հնումն հրամայեաց Աստուած թլփատել զամենայն
արու յաւուր ութերորդի. իսկ դուք ոչ զարս, այլ և
զկանայս յորում և իցէ հասակի՝ ամօթալեօք խայտա-
ռակէք (36):

1 2.¹ և որում

2 2.¹ և կամ իցէ եթէ:—Թուի թէ
ի բնագրին պակասի աստէն հա-
տուած ինչ, զորոյ զնշխարս փ-
այն ի 2. գտանեմք յերին բառագ:

3 Տ. աստ և զկնի՝ թլփատութիւն:—
2. աստ՝ թլփատութիւն:

4 Տ.¹ վերագրելոյն

5 Թուի՝ այդ

6 2.¹ հոգով

7 Տ.¹ բառնալ

8 Տ.¹ ուսուցչին Գրիստոսի

9 2.¹ յետին

Այլ¹ զաստուածայնոյ մկրտութիւնէս կանխաւ մարգարէիւն Նզեկիէլիւ գուշակեաց Աստուած² ասելով. «Նւ ցանեցից ի վերայ ձեր ջուր սուրբ. և սրբեսցից յամենայն պղծութեանց ձերոց, և յամենայն կռոց ձերոց սրբեցից զձեզ»³: Օնոյն և տէրն յաւետարանի անդ պատուիրեաց. «Գնացէք այսուհետեւ, աշակերտեցէք զամենայն հիթանոսս. մկրտեցէք զնոսա յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ»⁴: Նւ կատարեցաւ բանն, որ ի մարգարէէն, եթէ «եղի գբիզ լոյս»⁵ հիթանոսաց» և դարձեալ՝ «Ժողովուրդ որ նստէր»⁶ ի խաւարի՝ հոռի գլոյս մեծ»⁷:

Իսկ զկիրակէն ոչ փոխանակ չաբաթու եղաք, որպէս դու սովորես գործել⁸ անխորհրդաբար: Ի՞նչ զուրբաթ՝ անխոհականապէս⁹ օր ժողովոյ¹⁰ կարգեցիր, զպատճառ և ոչ մի ինչ¹¹ իրաւանց զիտելով: Այլ վասն յարութեան տեսնել ըստ մարմնոյ, որով մեզ զյարութիւն խոստացաւ՝ յաղթաւ և ի գոհութիւն¹² զարարէն պարապիմք վասն արդարեւ մեծի և այսպիսի խորհրդոյս. քանզի յաւուրն ի սկզբանն յորում ասաց Աստուած¹³ «եղեցի լոյս», և եղև լոյս¹⁴ ի սմին աւուր գլոյս աւետեաց յարութեանն ծագեաց ազգի մարդկան յարութեամբն ըստ մարմնոյ միածնի իւրոյ բանին: Նւ ոչ հրէաբար դատարկանալ ի սմա¹⁵ հրաման ընկալաք, մինչ զի և զկերակուրս անգամ հրէարէն¹⁶ ոչ պատրաստել ի սմա:

1 Ի 2. պակասեր՝ այլ

2 Յ. Աստուած գուշակեաց

3 Եզեկ. ԼՁ. 25:

4 Մատթ. ԻԸ. 19:

5 Յ. Ի լոյս

6 2. նստիւր

7 Մատթ. Դ. 16:

8 Յ. կործնել

9 Ի Յ. պակասեր՝ անխոհականապէս

10 2. ժողովոց

11 Ի Յ. պակասեր՝ ինչ

12 2. ի գոհութիւն

13 Ի Յ. պակասեր՝ Աստուած

14 Եզեկ. Ա. 3:

15 2. աստ և ի ստորեւ՝ նմա

16 2. հրէերէն

Ի այց դու որովհետեւ մարգարէիցն և իւր խիս տեսանն ոչ հաւատաս՝ զիմորդ զճշմարիտ աւանդութիւնս մերքիստոնէիցս առ կարեւորս ունիցիս. զի վասն քո և նրմանեաց քոց ասաց Աստուած ի ձեռն մարգարէին. «Տեսէք, արհամարհոտք, և արհամարհեցարուք և եղծարուք. զի գործ մի գործեմ ես յաւուրս ձեր, գործ որում ոչ հաւատայցէք, եթէ ոք պատմեսցէ ձեզ»¹:

Այլ ևս եմ մոռացեալ զոր ասացիրն, թէ «զիմորդ էր Հնար Աստուծոյ ի մարդկային արգանդի բնակիլ ի մէջ արեան և մարմնոյ և պէսպէս² աղտեղութեանց»: Որպէս կարծեմ՝ տեղեակ ես, եթէ բազում են արարածք Աստուծոյ, զորս Հրամանաւ և եթ յոչ լինելոյ բանիւ ի լինելութիւն էած, ասելով ի ՂԻՄՍ՝ սաղմոսին, թէ³ «նա ասաց, և եղին. ինքն Հրամայեաց, և շինեցան». և զայնս, զորս թիրեւս պատուականագոյնս և մաքրագոյնս ըստ քոց խորհրդոց քան զմարդն կարծիցես՝ զերկինն և զերկնաւորսն⁴ արեգակամբ և լուսնիւ⁵ և աստեղօք, և զերկիր բուսովք և բոլոր կենդանեօք: Իսկ զայս կենդանիս, որ աղտեղեմ ասացիր՝ ոչ Հրամանաւ, այլ ամենակարող և ամենասրբովքն⁶ իւրովք ստեղծադրեցաք⁷ ձեռօք, և փշմամբ իւրով Հոգիացուցեալ կենդանացոյց: Արդ ոչ էր ըստ Աստուծոյ պիղծ բնութեանս մերոյ կազմած, որ յայնոցիկ արարչագործ ձեռացն եղև ստեղծեալ, որ և ի պատկիր ստեղծողին ի նմին արարչէ պատուեցաւ: Եւ արդ մի Հայհոյիր զԲարի արարողն նորա. զի Աստուծոյ պիղծ և ոչ մի ինչ է, որ յինքենէ եղին, բաց ի մեղաց, զոր ոչ ստեղծ Աստուած ի մարդն և ոչ Հրամայեցոց:

1 Ամբակ. Ա. 5:

2 Ե.՝ որպէս (սպ)

3 Ի 2. պակտեթ՝ Թէ

4 2.՝ զերկնաւորօքն

5 2.՝ լուսնով

6 2.՝ ամենասրբօքն

7 Տ.՝ ստեղծեաց

Այլ և ոչ գոյ ինչ պատուականագոյն արարած, քան ըզմարդն, վասն որոյ արարաւ ամենայն¹։ Արդ զոր այսքան պատուոյ արժանի արար՝ զնոյն իւր պատկերն առնուլ և փրկել ոչ ամօթ համարէր. զի որպէս ասացի՝ ոչ ինչ աղտիղի է ի մարդկային բնութենէս, բայց միայն մեղք։ Տօ զոր դու աղտիղագոյն ի բնութեանս մերում համարիս՝ զսա ի մեծ յարգարութիւն ազգիս մերոյ յօրինեաց, որպէս զառամսեայս կանանց ի ծննդականութիւն² մարդկան, և զխողովակս բացահոսմանց աւելորդաց կերակրոցն և ըմպելեաց ի կենացն պահպանութիւն։ Տօ ի այսոքիկ քեզ աղտիղիք, իսկ Աստուծոյ՝ որ քեզ է սիրելի, գիծութիւն և սպանութիւն և հայհոյութիւն և այլք այսպիսիքս աղտիղիք, և ոչ վերասացեալքդ, զորս ինքն առ յարալշութիւն³ ծննդեան և հանգստեան նոցին արդարեւ սահմանեաց։

Ի վերայ այսոցիկ և զայս իմա, զի եթէ⁴ զմորենին առ Մովսիսիւ վառեաց Աստուած հրով աստուածութեամբն իւրով, և ոչ եկէզ. պատուականութիւն մարդոյ (առաւել) է քան⁵ զմորենին և քան զամենայն արարածս. զի վասն սրբոցն որ առ ի մարդկանէ լինէին, ասաց Աստուած. «բնակեցայց ի նոսա և զնացից ի նոսա»⁶. և դարձեալ թէ «յո՞ բնակեցայց, եթէ ոչ ի հիզս և ի խոնարհս և յայնոսիկ, որք զողան ի բանից իմոց»⁷։ Աւասիկ բնակարան իւրոյ աստուածութեանն ասաց զարդարն ի մարդկանէ. և չեղև ինչ խափանումն Աստուծոյ և թշնամանք ի բնական մարդկային⁸ ախտից

1 Տ.՝ արար իսկ զամենայն

2 Տ.՝ ծննդականութիւն

3 Տ.՝ առ ի արարչութիւն

4 Տ.՝ թէ

5 Տ. և Օր. Տ.՝ մարդոյ քան զմորենին—Թողաք այսպէս ըստ ուղ-

ղադր. Տ.:

6 Ի Տ. պակասէր՝ և գնացից ի նոսա—Բ. Պօրն/Թ. Զ. 16:

7 Նսայի ՊԶ. 2:

8 Տ.՝ ի բնակութիւն ական մարդկային

նոցա, զոր դու աղտեղութիւն կարգեցիր. զի և վայելուչ էր միշտ կենդանւոյն՝ կենդանի լինել և տաճարին¹: Եւ զայս քիչ առաջի արկանեմ, մանաւանդ զի խանդաս ընդ պատիւ Նստուծոյ սրբոց և նոցին նշխարաց, յորս ղինքն ասաց բնակիլ² Նստուած: Այի եթէ ամենեցուն ոսկիւրաց խնամ տանի Նստուած առ ի յառնել մարդկան զհասարակաց յարութիւնն՝ յըջափ ևս առաւել սրբոց իւրոց. վասն որոց³ բազում անդամ մեծամեծս և փառաւորագոյնս⁴ խօսեցաւ, և⁵ մանաւանդ որք մահու վասն նորա համբերեցին: Ասան որոյ և ասաց Հոգին սուրբ բիրանով՝ Նաւթի. «պատուական է առաջի տեսուն մահ սրբոց իւրոց»⁶: 'Խարձեալ՝ «բազում նեղութիւնք են արդարոց. յամենայնէ⁷ փրկեցէ⁸ զնոսա, և պահեսցէ զոսկերս նոցա, և մի ի նոցանէ ոչ⁹ փշրեցի»¹⁰: Աստուածայնոյ զօրութիւնէն, որ ի սուրբսն բնակեալ էր¹¹, ասէ ոչ փշրել. այլ բազմաց սրբոց փշրեցան և հրով կիզան: Բայց դու և ոչ բնաւին կարիս խորհիլ յայսոսիկ. այլ իբրեւ զտղայ ընդ երեւելիս և եթ հայիս: Եւ դարձեալ ասէ. «սքանչելի է Նստուած ի վերայ սրբոց իւրոց»¹²: Եւ Սողոմոն դարձեալ՝ «արդարք յաւիտեան կեցցին, և ի տեսունէ¹³ վարձք նոցա. զի թէպէտեւ¹⁴ յաչս մարդկան մեռան՝ այլ նոքա ի հանգստեան են»¹⁵: Չիտեմ զի և այնմ չիս տեղեակ, թէ սպանեալ զանթլփատ այլազգին և ընկեցեալ ի գերեզման մարգարէին՝ Եղիսէի. և նորա մերձեցեալ յոսկերս մարգարէին՝ յարեալ վաղվա-

1 2.՝ կենդանի տաճար ի մէջ լինել

2 2.՝ բնակիլ

3 2.՝ վասնորոյ

4 2.՝ փառաւորեալս

5 Ի 2. պակտեթի և

6 Սաղմ. ԺԺԵ. 15:

7 2.՝ յամենեցունց

8 Տ.՝ փրկեաց

9 Տ.՝ փ՛

10 Սաղմ. ԼԳ. 20:

11 2.՝ բնակեալ է

12 Սաղմ. ԳԵ. 36:

13 Տ.՝ ի տեսունէ է

14 2.՝ թէպէտ

15 Գմատ. Սող. Ե. 16, Գ. 2—3:

ղակի: Ահա կթէ ոչ էր աստուածային զօրութեանն բը-
նակիալ յոսկիրս մարգարէին սրբոյ՝ զեմրդ կարէին սոսկ
մեռելոյ մարդոյն ոսկիւք յարուցանել զմեռեալ այլն: Եւ
կենդանին Աստուած ոչ Համարեցաւ աղտեղութիւն իւ-
րոյ աստուածութեանն բնակիլ ի գերեզմանի¹ մեռելոյն,
որ ինձ և քեզ աղտեղի թուի, այլ Աստուծոյ՝ նորին Հա-
կառակն: Բայց ի քէն զօրպիսի պատիւ սրբոցն խընդ-
րիսցուք. զի դու այժմ զերկիւղածս տեառն ըստ սովո-
րական Հիթանոսական մոլորութեանն խոշտանդես² ու-
րանալ, իսկ զոչ Հաւանեալսն սպանանիլով՝ զանձն քո
յաւիտեանական մահուամբն սպանանես, ըստ կանխասա-
ցութեան տեառն մերոյ, թէ «Եկեացէ ժամանակ, զի ա-
մենայն որ սպանանիցէ զձեզ՝ Համարիցի³ պաշտօն մատու-
ցանիլ Աստուծոյ»⁴: Որպէս Մահմետ⁽³⁷⁾, եղբայր Հօրն
քո, յաւուր յորում զանաստուած զգոհագործութիւնն⁵
առնէր՝ զարիւն ուղտուն⁶ սպանելոյ ընդ արիւն քրիս-
տոնէից ծառայիցս Աստուծոյ գլխատելովն խառնէր⁷:
Եւ դու ընդ այս նեղիս⁸, կթէ զսուրբն Աստուծոյ, որք⁹
վասն նորա խոստովանութեանն կատարեցան յաշխար-
հիս՝ ի նուիրեալ Աստուծոյ տեղիսն դնեմք:

Իսկ որ յաղագս նշանի խաչին և պատկերին ⁽³⁸⁾ յիշե-
ցիր՝ պատուեմք վասն յիշատակի չարչարանացն զխաչն
մարմնացելոյ Աստուծոյ բանին ի վիրայ նորա, զոր ու-
սաք Հրամանաւ Աստուծոյ առ Մովսէս, ևս և¹⁰ քարո-
ղութեամբ մարգարէիցն. Մովսէսի¹¹ Հրամայելով առնել և

1 Տ.՝ ի գերեզման

2 Տ.՝ խոշտանկես

3 Տ.՝ Համարիցէ

4 Յովհ. ծ. 2:

5 Տ.՝ զոհագործութիւնն

6 Տ.՝ ուղտոյն

7 Տ.՝ գլխատելն խառնէր

8 Տ.՝ և ընդ այս խառատանեալ (կամ՝
խոռատանեալ կամ՝ կառատա-
նեալ) նեղիս

9 Տ.՝ որ

10 Տ.՝ ևս

11 Տ.՝ մօսէսի Ի Տ. պակ. հատուածք՝
Մովսէսի Հրամ. քահանայապետին

ղնել զտպաւորութիւն ի վերայ ճակատոյ քահանայապետին անուանեալ զնա թիթեղն սուրբ և նուիրեալ: Եւ ձե թիթղանն է այսպէս որպէս և կենդանին ցուցեալ հրեի: Վանգի և նշանաւ խաչին կնքին ճակատք մեր քրիստոնէիցս, որպէս վասն մեր չարչարեցելով մարմնով բանին Աստուծոյ¹: Իսկ մարգարէն Եսայիաս² յայտնապէս և զփայտէն նշանակեաց, յորոց խաչն, որով պսակեալ միշտ պարծի եկեղեցի. «Մայրիւ, ասէ, և պեկիւ և պեկիւռիսաւ³ (39) առհասարակ փառաւոր առնել զտեղի սրբութեան իմոյ, և զտեղի ուրից իմոց փառաւորեցից»⁴: Եւ Սողոմոն ասէ. «Օրհնեալ է⁵ փայտն, որով լինի արդարութիւն»⁶. և դարձեալ՝ «Փայտ կենաց է ամենեցուն, որ առնին զնա. և որ⁷ յենուն ի նա իբրեւ ի տէր Հաստատութեամբ»⁸:

Եւ վասն պատկերի չունիմք այսպիսի կարծիս, զի ոչ ընկալաք իսկ ի զրոց այսպիսի պատուէրս: Ինչպէս և⁹ գտանեմք ի Հնումն Հրամայեալ Աստուծոյ Մովսիսի՝ ի խորանին¹⁰ վկայութեան առնել զնմանութիւն քերովբէիցն¹¹: Եյսպէս և մէք փափագանօք աշակերտացն տեսն և նորին իսկ տեսնն մարմնացելոյն սիրովն վառեալք՝ Հաւաստեալ¹² կինդանագրութեան և նմանագրութեան, որ ի նոցունց ժամանակաց առ մեզ եհաս՝ որպէս զկերպարանս իսկ նոցա յանդիման տեսանելով՝ զուարճացեալ փառաւորեմք զԱստուած, զփրկողն զմեզ ի ձեռն այսպիսի նմանութեամբ զգեցողին որդւոյն¹³ իւրոյ միածնի և

1 Տ.՝ բանին իւրոյ

2 Տ.՝ Եսայաս

3 2.՝ պեկիւ և պեկիւռիսաւ

4 Եսայի 4. 13:

5 Ի 2. պակասէր՝ է

6 Իմաստ. 37. 7:

7 Տ.՝ որք

8 Առակաց Գ. 18:

9 2.՝ Թէպէտ

10 2.՝ խորանին

11 2.՝ քրօթիցն

12 2.՝ զնուալք. Հաւաստիւ

13 2.՝ որդոյն

փառաւորօղի զսուրբս իւր. և ոչ թէ փայտին և դեղոյն որ ի վերայ փայտին՝ հրկիր պագանհմք:

Բայց դու ոչ ամաչես վասն¹ զոհիւք պատուելոյ զտունն քո, զոր Վարարն² կոչեցիր, և Աբրահամու իմն ասես տուն. զոր արդարեւ զանջրդի³ անապատն և յերազի անգամ չէք տեսեալ Աբրահամու: Օտր տուն և նախ քան զՄահմետն ձեր, ազգդ ձեր, պաշտէր, զոր սովորութիւն⁴ ձեր և Մահմետն ձեր ոչ երարձ, այլ միայն նստեալ Աբրահամու ասաց: Իսկ զի մի յախուռն նախատող քեզ հրեւեցայց՝ զայս և ի սրբոց աւետարանացն և ի քոց իսկ⁵ պատմութեանց յայտնի քեզ արարից: Օ-ի յորով⁶ անգամ զբազմութիւն դիւացն տէրն յանապատն յայն յուղարկէր⁷, որպէս և ասէ յաւետարանին. «շրջին⁸, ասէ, ընդ անջրդին տեղին»⁹: Իսկ դեք բնակեալ¹⁰ անդ և յակնանկեալ¹¹ ձեր երբեմն ի նմանութիւն օձից և հրբեմն աղտոհղի և գէճ ցանկութեամբ ըստ սովորութեան իւրեանց պատրեալ զձեզ՝ ամուսնանալոյ կարծիս տան. իսկ դուք անընտրողաբար հաւանեալք պատրանաց նոցա՝ աստ և ի հանդերձելումն հաւասար նոցա էք: Եւ զայս ոչ իմանայք, եթէ առ հանդերձեալսն աւետարանաւ փրկչին ոչ կարեն նոքա այսպիսեալ իւրք մերձեալ. այլ և մարդանալոյն նորա զօրութեամբ կապեալ ապստամբ նոցա¹² բռնութիւնն՝ թէպէտեւ չարասէր գոն որպէս և հայրն իւրեանց սատանայ՝ ֆեսսիլ յայտնապէս ոչ կարեն նոցա¹³: Օ-ի թէ կարէին և իշխէին՝ ի

1 Ի Տ. պակասէր՝ վասն

2 Զ.՝ քաջարն

3 Տ.՝ զանջուր դիւական

4 Զ.՝ յաւելոյր աստ՝ է

5 Ի Զ. պակասէր՝ իսկ

6 Զ.՝ բազում

7 Զ.՝ ուղարկէր

8 Զ.՝ շրջէին

9 Մատթ. ժբ. 43:

10 Զ.՝ իսկ դու կենս իմն բնակեալ

11 Զ.՝ կաշեալ

12 Զ.՝ զօրութիւն կապեալ նորա ապստամբ

13 Զ.՝ զնոսա

միում աւուր հրով տոչորիալ սպանանէին զձեզ. այլ միայն գողաբար խաբէութեամբ ի կորուստ հոգւոց¹ ձերոց պատրին զձեզ: Ամա քարին զոր ոռքունն² կոչեցիր, զորմէ³ ոչ զիտես, եթէ ընդէր երկրպագեալ համբուրես, և դիւական կոտորածին, յորմէ զազանք և թռչունք զարշին և միտանի⁴ վազեցին, և քարաձգութեանն և փախստեանն և զգլուխ գերձնւոյն⁵ և այլոց ամօթալիաց, զորս⁶ գործին (40):

Իսողում ասել զօրինադրին ձերոյ զաղտիղի հրամանն յաղագս մերձենալոյ արանց ի կանայս. զորմէ ամաչեմ ասել և օրինակ բերիլ⁷ զվարիլն անդաստանաց, որովք արօրաբար⁸ պղծութեամբք ոմանք ի ձէնջ ուսան մերձենալ ի կանայս: Ամա զե՞նչ ասացից զանողջախոհ⁹ պարկեշտութիւն չմարգարէին¹⁰ ձերոյ, զՕհդայ կնոջն զխարդաւանական պղծութիւնն և զպատճառս աղտեղութեանն յԱստուած ի վեր առաքիլն, ուստի և տաղտկալին օրէնք յազգ ձեր ի ներս մտին¹¹: Եւ զե՞նչ չարագոյն հայհոյութիւն քան զայն՝ կամողացն զոր զործէր՝ պատճառ զԱստուած դնելով: Իսկ որ Վաւթի զՈւրիա կինն ասացեր առնուլ՝ էառ մեղուցեալ Աստուծոյ, վասն որոյ պատուհասեցաւ ի տեառնէ: Իսկ Մահմետն քո և դուք հակառակիք, բարւոք¹² առնէք: Եւ զե՞նչ քան զայն չարագոյն՝ զմեղս¹³ չհամարիլ մեզք, որում և թողութիւն իսկ ոչ ինդրէք և ոչ գտանէք¹⁴ անամօթ մեղացն: Աստուած

1 2.՝ ոգւոց

2 2.՝ զքարն զոր ոռքունն

3 Տ.՝ զոր

4 2.՝ միտանէ

5 2.՝ զգերծնւոյն

6 2.՝ զոր

7 Տ.՝ ամաչիմ ասել յօրինակ բերիլն

8 2.՝ արօրաբար, կամ՝ արուրաբար

9 Տ.՝ զոթխոհ

10 Տ.՝ մարգարէին: Թերևս՝ զմարգարէին

11 2.՝ տաղտկային օրէնքն ի ներս մտին յազգ ձեր

12 2.՝ և գուք հակառակիք

13 2.՝ մեղք

14 Տ.՝ որում թողութիւն իսկ ոչ գտանէք

Հրամայեաց յաւետարանսն՝ չթողուլ առնն զկին, բայց վասն պոռնկութեան. և դուք իբրեւ կիրակրով յագիւլ կանամբք՝ յորժամ և կամիք՝ թողուք: Իսկ զանդրէն առնւոյն զամօթ հիթէ էր Հնար՝ ոչ ասէի. քանզի նախ այլոց տայք պլծել զկինն, և ապա առնուք: Իսկ զանիւրջ պոռնկութիւն Հարմիցդ, յորս զամենայն ստացուածս և զկողոպուտս մարդկան ծախէք՝ ուր եղից. մեծագունից¹ գնիլով մեծագնոց ստացուածոց, և յագիւլք որ ընդ նոցայն պղծութեամբ² իբրեւ զանասունս³ վաճառէք: Ասին զօձէ, հիթէ ընդ միւռինէս զեռնոյ որ ի ծովու է՝ ի խառնակումն մերձաւորութեան զայ. և իբրեւ մերձինայ յիզը ծովու՝ զմահացու թոյնսն⁴ ի բաց դնէ, և այսպէս կատարէ զցանկութիւնն: Իսկ դուք քան զնոյն ինքն զօձ թունաւոր էք և նինգաւորագոյն, և զննեզ չարութեանդ ձիրոյ⁵ ոչ մարմնաւորական⁶ մերձաւորութեամբն թողուք⁷. զի և ի մահուանն ձիրում⁸ մեղանշական՝ խեղդամահ կորուսեալ զմիմեանս, վարդապետելով չար դիւին:

Իսկ վասն սատանայի և արդարոցն հոգւոցն որ սացիր, թէ⁹ զսատանայ Աստուծոյ գանձապահ առնէք՝ կարի յոյժ սխալեցար ի խոհականութենէն մերմէ¹⁰: Այլ զի ուրախ էր սատանայ ի վերայ անյուսութեանն, զոր վասն մահու ունէին մարդիկ և¹¹ միանգամայն կարծէր և ինքն սատանայ, թէ ոլք ննջիցին արդարքն՝ կորեան արդեօք և մոռացեալ¹² եղին յԱստուծոյ, կարծելով ի

1 2.՝ մեծագնից

2 Տ.՝ պղծութիւն: — 2.՝ ոլք ընդ նմայն

3 2.՝ զանասուն

4 2.՝ թունսն

5 Տ.՝ և զննգաւորագոյն չարութիւնդ քոյ

6 Տ.՝ մարմնական

7 Տ.՝ թողեալ

8 Տ.՝ ներ

9 Ի 2. պակասեր՝ թէ

10 Տ.՝ մեր

11 Տ.՝ վասն մահուան մարգկան

12 Տ.՝ մոռացեալք

ձեռն մարմնոյ և ամբաւ խոնարհութեանն և զՎանն
 Աստուած այնպիսի ոք՝ յորդորեաց զաշակիրտն նորա ի
 մատնութիւն և զհրէայն ի սպանութեան խորհուրդ:
 Եւ տեսեալ զկամաւոր զալուստն տեսան ի մահ խա-
 չին՝ հրկուցեալ սկսաւ արհաւիրք կշտամբել զկին դա-
 տաւորին առ ի խափանել զազգի մարդկան զփրկութիւնն¹:
 Եւ ճաշակեալ զմահ մարդկութեամբն՝ անմահ մնացեալ
 աստուածութեամբն² և անմեկնելի ի մարդկութենէ իւր-
 մէ իբրեւ Աստուած ճշմարիտ յԱստուծոյ ճշմարտէ՝ յա-
 րեաւ, մանաւանդ թէ³ յարոյց զմարդկութիւնն իւր՝
 ըստ մարդարէութեանն Վաւթի, եթէ «յարիցէ Աստուած,
 և ցրուեսցին ամենայն թշնամիք նորա»⁴, և յերկոտա-
 սան մարգարէան, եթէ «Մնա՛⁵ ինձ յաւուր յարութեանն
 իմոյ»⁶: Որ յարուցեալ ոչ վասն իւր, որ անմարմինն էր և
 անմահ և անապական, այլ վասն ազգի մարդկան առեալ⁸
 զմարդկութիւնն և նովաւ համբերեալ մահու: Որ և
 իւրով յարութեամբն շնորհեաց մարդկան զյարութիւն
 և զյոյս՝ վերստին զգնելոյ զմարմին ննջեցելոցն հոգւոց,
 զերծեալք հոգիքն անմարմինք յանմարմնաբար ազդեցու-
 թիւնէ⁹ թշնամոյն. քանզի և ոչ¹⁰ փորբազոյն ինամոց
 արարչին հանդիպին հոգիքն ի Վրիստոս մարմնաւորու-
 թեամբ Վանին: Արդ այսպէս սատանայ անյուսութեամբն
 իւր և դիւացն իւրոց կորստեամբ և տկարութեամբ կա-
 պեալ՝ առ յոչ ևս¹¹ բռնազբօսել զմարդիկ ի պաշտամունս
 օտարութիւն, զոր ոչ կամիցի Աստուած, և յուսով ժառան-
 գելոյ զլաւիտեանական հօւր գեհնին:

1 Տ.՝ փրկութիւնն

2 Տ.՝ բնութեամբ Աստուածութեանն

3 Զ.՝ մանաւանդ և եթէ

4 Տ.՝ զիւր մարդկութիւնն

5 Սաղմ. 4Է. 2:

6 Տ. և Զ.՝ մնայ

7 Տ.՝ իմի—Սոփոն. Գ. 8:

8 Զ.՝ առնու

9 Զ.՝ և յանմարմնաբար զգեցութիւնն

10 Ի Զ. պակասէր՝ ոչ

11 Տ.՝ առի ոչ ևս

Ոչ մոռացայ և զոր ասացիր ի մարգարէէն Լսայիայ զասացիսն¹ զՀիծելոյն իշոյն² և ուղտունն: Եւ արդ զիտաւորութիւն տեսիւնն այսպիսի է³: Տեսիլ անապատին ծովուն՝ քո անապատն է ծովեզերիայ⁴ մերձ ի Բաբելոնացւոց իշխանութիւնն և սահմանակից նորին: Եւ յետ փոքու միոյ ասէ. «Տեսանէի Հիծեալս երկուս, Հիծեալ մի յէշ և Հիծեալ մի յուղտ»⁵: Երկոքին մի Հիծեալ էին, որպէս ի նմին տեղւոջ մարգարէն յայտնապէս ասէ ցուցեալ: Բայց էշ կոչէ մարգարէն զհրէական ժողովուրդն, որք⁶ ընթիւնուն զօրէնս և մարգարէս, և հաւանեալք վարդապետութեանն սատանայի՝ ոչ ծանեան և ոչ⁷ հնազանդեցան տիեզերափրկող աւետարանին, զորմէ և ի սկզբան գրոցն իւրոց դատախազ լինի ասելով՝ «Ծանեաւ եղն զստացիչ իւր, և էշ զմտուր տեառն իւրոյ, և Եսայէլ զիս ոչ ծանեաւ»⁸. Իսկ ուղտ կոչեաց զՄարդիանացիսն⁹ և զԲաբելոնացիսն, վասն յաճախ լինելոյ առ ձեզ կենդանւոյս այսորիկ: Եւ այն թշնամին, որ զհրէայսն օրինապահութեանն կարծեօք մոլորեցոյց՝ զձեզ կռապաշտութեամբն զլորեաց. և զի երկոքեան մի են՝ տես, զիարդ յայտնապէս ցուցանէ մարգարէս և դարձեալ ասէ. «Տեսանէի զնոյն Հիծեալ զի գայր հրկձի»¹⁰: Ահա մի է՝ որ յառաջն երկու երեւէր¹¹: Եւ զի՞ երկձի, զի հրէից և Հիթեանոսաց տիրեաց՝ որ հալածեացն զնա: Եւ արդ զիմարդ¹² գայր և զի՞նչ խօսէր. «գայր, ասէ, հրկձի, և զաղապակ բարձեալ ասէր. «անկաւ Բաբելոն և կործանեցան ձեռագործք նորա»: Ահա

1 2.º զասացեալն

2 2.º իշուն

3 2.º է այսպիսի

4 2.º անապատին ծովուն: Անապատ ծովուն քո անապատդ է ծովեզերս

5 Եսայի, ԻԱ. 7:

6 Տ.՝ որ

7 Տ. ի փակագիծս ունէր զբառդ՝ ոչ

8 Եսայի Ա. 3:

9 Տ.՝ զՄարդիացիսն

10 Եսայի, ԻԱ. 9:

11 Պատճառ 2.º երկուքն երեւէր

12 Տ.՝ զի՞

Թշնամին է այս, որ ողբայ զամայութիւն իւր, որ այլ տեղի փախստեան ոչ եղիտ բայց զանապատն քոյ, և զերկոսին զձիս¹ ամբարշտութեան իւրոյ եկեալ² էած ազգիդ քո, որ է հրէական անհաւատութիւնն³ և հեթանոսական անառակութիւնն: Եւ զայս ի միասին ետ ձեզ՝ գողախժաբար⁴ զձեզ պատրիալ և ոչ բռնութեամբ. զի Թլփաւտիք, և առանց հղուտ և արարչական⁵ բանին և Հոգւոյն իմանայք զաստուածութիւնն, իբրև զՀրէայս. իսկ բախտից⁶ և ճակատագրի և դիւաց որ են գեհեանք⁷ (41) հաւանիք իբրև զհեթանոսս: Բնդ նոսին և իբրև⁸ զնոսա վարիք աղտեղի և անասիլի գիծութեամբք, ճանապարհ Նստուծոյ կոչէք⁹ զանողորմ սպանութեանց և գերութեանց մարդկան զսպատական ձիւ: Հաւատք և վարք ձիւ¹⁰ այսպիսիք, և պարծանք ձիւ՝ հրեշտակային վարս վարողաց:

Իսկ մէք գիտացեալք և ծանուցեալք զմեր պանչելի փրկութեանս խորհուրդ՝ ակն ունիմք յիտ յարութեանն վայելման Թազաւորութեանն երկնից, որ քարոզութեան աւետարանին հնազանդեցաք, և հնազանդիմք այնպիսեաց բարեաց, «զոր ակն ոչ ետես և ունկն ոչ լուաւ, զոր պատրաստեաց Նստուած սիրելեաց իւրոց և հաւատացելոց»¹¹. և ոչ զինւոյ և կաթին և մեղու աղբերս¹², և կանանց միշտ կոյս ֆնացելոց խառնակմունք, և ծրնունդք¹³ ուրդոց, և այլ այսպիսի¹⁴ հեթանոսական և յի-

1 Տ.՝ ձիս

2 Տ.՝ եկն

3 Տ.՝ անհաւատութիւն. զոր Հրեա-տարակիւն ի ծանօթութեան կարծեօք ուղղագրէր այսպէս:

4 2.՝ գողախժաբար. — Աղաւաղեալ թուին ձեք գ երկաքանչիւր:

5 2.՝ արարչազորք

6 Տ.՝ բախտի

7 2.՝ գեաքն

8 2.՝ զհեթանոսն ընդ նոսին. որ իբրև

9 2.՝ առք

10 Տ.՝ հաւատք ձիւ և վարձ

11 Ա. Պորնթ. Բ. 9:

12 2.՝ մեղեր աղբերս

13 Տ.՝ ծնունդ

14 2.՝ այսպիսիք

մարութեան անդնդոց շաղակրատմունք: Անդր ի բաց տար զառասպելական բաջաղմանցդ բարբաջմունես, «զի ոչ է արքայութիւնն կերակուր և ըմպելի»¹, որպէս ասաց Հոգին սուրբ, «այլ արդարութիւն է և սրբութիւն»։ «Քանզի ի յարութեանն ոչ կանայս առնեն և ոչ արանց լինին, այլ այնպէս են»², որպէս Հրեշտակք յերկինս»³։ Ի՞նչ փան զի դուք գիճութեամբ և⁴ աղտեղի ցանկութեանցդ Հեշտութեամբ ոչ երբէք յազիք, և քան զնա այլ ոչ ինչ բարի Համարիք՝ փան այսորիկ և զերկնից արքայութիւնն առանց այնր ոչ ինչ Համարիք, և այնուիկ կամիք զարդարել զնա։

Այս քեզ Համառօտ պատասխանիք. զի յաղազս անսասանելի և անտարազրելի Հաւստոյս ներդեցաք ի նախնուն, և այժմ ի ձէնջ Հիթանոսաց, և Հանապազ մեռանիմք յաղազս պատուական, սուրբ և անզուգական անուանն, որ կոչեցեալ է ի վերայ մեր ըստ կանխագուշակ մարգարէին Նսայեայ⁵, թէ «կոչեսցի քեզ անուն նոր, զոր տէր անուանեսցէ»⁶, որպէս պատուիրեաց մեզ տէրն, մինչդեռ մարմնով յաշխարհիս էր ասելով. «Իթէ զիս Հալաճեցին՝ ապա և զձեզ Հալաճեսցեն, Իթէ զբանն իմ պահեցին՝ ապա⁷ և զձերն պահեսցեն։ Այլ զնոյնս արասցեն ընդ ձեզ»⁸. զի ոչ ծանեան զառաքելն իմ»⁹։ Նւ դարձեալ՝ թէ «յաշխարհի աստ զնեղութիւն ունիցիք»¹⁰։ Նւ ցնայրն յաղթան ասելով. «զորս ետուր ինձ յաշխարհի, քո էին»¹¹ և ինձ ետուր զնոսա», և «յաշխարհէ աստի չին, որպէս և ես չեմ յաշխարհէս. զի Իթէ յաշ-

1 Առ Հռոմ. ԺԴ. 16:

2 2.՝ է

3 Մատթ. ԻԲ. 30:

4 Ի 2. պակասէր՝ և

5 2.՝ յեսայեայ

6 Եսայի, ԳԲ. 2:

7 Ի 2. պակասէր՝ ապա

8 2.՝ առ ձեզ

9 Յովհ. ԺԵ. 20—21:

10 Յովհ. ԺԶ. 20:

11 2.՝ ետուրն յաշխարհի. քո էին

խարհէ աստի էին՝ աշխարհս զիւրսն¹ սիրէր արդեօք. բայց չին յաշխարհէս. այլ հս ընտրիցի զնոսա յաշխարհէս. վասն այսորիկ ատեայ² զնոսա աշխարհ³: Եւրդ վասն այսպիսի յուսոյ ի ձէնջ տանջիմք սպառնալիօք և մահուամբ⁴ և ի մէնջ համբերութիւնմբ. զի և ոչ յաղիղն մեր յուսամք, և ոչ սուր մեր փրկիսցէ զմեզ. այլ աջ տեառն և բազուկ նորա և լուսաւորութիւն երեսաց նորա⁵. Իթէ յայսմ աշխարհի տակաւին կամեսցի⁶ և հաճեսցի, և Իթէ ի հանդերձելումն փոխանակ ի ձէնջ վտանգիցդ⁷ զվարձն աճեցուցէ՝ որպէս կամի, և յորժամ կամեսցի: Իսկ դուք ի բռնակալութեանդ և ի զրոկմանդ մնալով՝ կարծէք վասն հաճոյիցն Աստուծոյ ի հաւատոց⁸ ձերոց վայելիլ զայս, ոչ յիշելով զՊարսս, որ Նամ⁹ բռնակալիցին, վասն որոյ պատճառանաց՝ ինքն Աստուած գիտէ, այլ ոչ յաղագս նոցա ուղիղ հաւատոցն:

Իսկ մեք հաճեալ եմք ընդ նեղութիւնս և ընդ վիշտս, որք¹⁰ հասանին մեզ վասն փառաւորեալ անուան տեառն մերոյ և փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի. որպէս զի հանդերձելոց բարեացն հասցուք ընդ այնոսիկ, որք սիրեցին զօր երեւելոյ մեծի դատաւորութեանն Աստուծոյ ի փառս և ի գովեստ սիրելեաց անուան նորա: Ընդ որս և մեք փառաւորելով¹¹ արժանի եղիցուք զմի աստուածութիւնն Հօր և միածնի իւրոյ Բանին և Հոգւոյն սրբոյ այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից¹². ամէն»:

1 Տ.՝ զիւրսն

2 Չ.՝ ատեմ

3 Յովհ. փ. 9—14:

4 Ի Տ. պակասէր՝ և մահուամբ

5 Ի Տ. պակասէր՝ նորա

6 Տ. աստ և ստորեւ՝ կամիցի

7 Տ.՝ վտանգացդ

8 Չ.՝ հաւատոց

9 Չ.՝ պարս... յամ

10 Տ.՝ որ

11 Տ.՝ ընդ որս և փառաւորելոյ

12 Ի Տ. պակասէր՝ յաւիտենից

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

Եւ զայս ի պատճէն պատասխանելոյ¹ զրեալ կայսերն Լեւոնի² առաքէ ի ձեռն միոյ հաւատարիմ ծառայի իւրոյ առ Օմար³ իշխանն Խամայելի. զոր իբրեւ ընթերցաւ՝ յոյժ պատկառանօք ամաչեաց⁴ զամօթ մեծ: Եւ ի ձեռն այսր թղթոյ առաւել ևս յաւելոյր զբարեխառնութիւն և զբարեմտութիւն առ ազգս⁵ քրիստոնէից, և ամենայն ուստիք բարեացապարտ զինքն ցուցանէր: Վանզի, որ պէս նախ քան զայս պատմեցաք՝ գերեաց գերեզարձ տունէր և ամենեցուն շնորհէր զյանցանս նոցա ձրի թողութեամբ. ցուցանէր և առ իւրային⁶ ազգն մտերմութիւն լաւագոյն քան զառաջինսն, որ նախ քան զնա իշխանքն էին. քանզի զմթերս գանձուցն բացեալ՝ բաշխէր հոռոգ⁷ սպայիցն: Եւ յիտ այսր ամենայնի հղիլոյ վախճանէր⁸:

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

Իսկ ապա յիտ նորա Յագկերտ⁹ ոմն տիրեալ ամն դ, որ էր այլ ժանտ¹⁰. և մոլեկանութեամբ շարժեցեալ բազում չարեօք մարտնչէր ընդ ազգիս քրիստոնէից. քանզի

1 Տ.՝ պատասխանացն

2 Չ.՝ կայսրն Լեւոն

3 Չ.՝ Օմար

4 Տ.՝ ամաչեալ

5 Տ.՝ առ ազգ

6 Տ.՝ իւրոյին

7 Չ.՝ հոռոգ

8 Չ.՝ վախճանէր

9 Տ. յաւելոյր ի փակագիծս՝ (Եզիտ)։—Չ.՝ յեզիկրտ

10 Չ.՝ ժանդ

յաճեալ յայսոյն պղծութեան¹ բռնութենէ՝ տայր հրաման փշրել և խորտակել զկենդանազրեալ պատկերս ճըշմարիտ մարդեղութեան տեառն մերոյ և փրկչին և նորին աշակիրտացն: Խորտակէր և զնշան տէրունեան խաչին՝ Վրիստոսի, զոր ուրիշ ուրիշ կանգնեալ էին յանուն² ի պատճառս³ երկրպագութեան համագոյ Եւրոբորութեանն. քանզի յոյժ ստիպէր զնա մոլորութիւն այսոյն՝⁴ ուս զնեւ և համբառնալ ընդ վիմին հաստատնոյ. վիմին ինչ ոչ կարէր ստնանել, բայց ինքն առ վիմին խորտակեցաւ: Եւ ի գլուխ մոլորութեանն հասեալ՝ տայր հրաման խողասպանութեան և ջնջել յերկրէ զբազմութիւն անսուրբ անասնոցն տրօտական խողիցն, զի դարձեալ յայս շրջեալ փոխեաց զմիտս նորա մոլորութիւն այսոյն: Եւ ի կատարումն եկեալ՝ մերձենայր վախճան նորա, և այնպէս խեղդամահ սատակէր⁵ ի բռնութենէ այսոյն, զարժանաւորն ընկալեալ զգատաստան ի բոլորեցուն տեառնէն: Եւ այսպէս դսռնութեամբ սատակէր ի կենաց:

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

Տիրէ դարձեալ փոխանակ նորա Շամ որ է Հեշմամս⁶ խէ: Եւ աս յառաջնում ամի իշխանութեանն իւրոյ⁷ խորհուրդ վատ ի մէջ առեալ՝ առաքէր զոմն զօրավար, որում անուն էր Հերթ՝ աշխարհագիր առնել ընդ

1 Ի Տ. պակասեր՝ պղծութեան: —

2.՝ այսոյն

2 Տ. յաւելոյր ի փակագիծս՝ (նորա)

3 2.՝ ի պատճառ

4 2.՝ այսոցն

5 2. աստ և զկնի՝ սատակել

6 2.՝ յամս. և սակաւ փ. յետոյ՝ յամի

7 Տ.՝ իւրոյ իշխանութեանն

աշխարհս Հայոց վասն ծանրացուցանելոյ զանուր լծոյ
 ծառայութեան հարկատրութեան ազգի ազգի չարեօք,
 որպէս թէ¹ դժուարիւով ընդ բարեմտութիւնն² Օմա-
 րայ, եթէ անիրաւութեամբ ծախեաց զմթերս զանձուցն,
 զորս համբարեալ էր իշխանացն որ յառաջ քան զնա:
 Եւ բազում վտանգ հասուցանէր աշխարհիս, մինչ զի
 ամենեցուն հառաչել ի վերայ անհանգիստ նեղութեանցն,
 յորմէ ոչ գոյր ապրիւ ումէք յանհնարին վտանգիցն: Եւ
 յայնմհետէ առաւել ծանրացաւ ձեռն նորա ի վերայ աշ-
 խարհիս Հայոց:

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

Օայնու ժամանակաւ դարձեալ ամբողջ յուզէր ի
 կողմանցն հիւսիսոյ. քանզի մեռաւ արքայն Խազրայ ո-
 յում³ Խաքանն կոչէին: Երբև հտեա մայր նորին, որոյ
 անունն էր Փարսբիթ՝ հրաման տայր զօրավարին որ
 Թարմաչ կոչէր⁴, զօր բազում գումարել ի վերայ աշխար-
 հիս Հայոց: Եւ միաբանեալք ելանէին ընդ աշխարհն
 Հոնաց և ընդ պահակն Ղորայ ընդ երկիրն Մազբէթաց⁵,
 ասպատակէին յաշխարհն Փայտակարան, անցանէին ընդ
 զհտն Երասխ յերկիրն Պարսից, աւերէին զԵրտաւէտ և
 զՊանձակն շահաստան և զգաւառն որ Ըթիբազուան
 կոչի, և զԱպատար ոմն Փերոզ⁶ և զՈւմիզդ Փերոզ: Եւ

1 Յ.՝ որպէս զի

2 Յ.՝ բարեմտութեանն

3 Յ.՝ որ

4 Յ.՝ Թարմուս—2.՝ կոշիւր

5 Յ.՝ Մաքբաթ

6 Յ.՝ փերօզ և զօրփօքփօրօյ — Յ.՝

զասպատար—2այնդ՝ սպատարոն
 Թուի ազաւազութիւն Սպանդա-
 րան (պերոժ) անուանն առ Խոր.
 յԱշխարհ. յէջս 609—610:

ի դիմի Հարան զօրքն Իսմայելի, և Տառայ¹ ոմն անուն զօրավար նոցա: Ստորէին զամենեւին ի սուր սուսերի և ինքեանք ասպատակէին ի գաւառն Տարեանդ և պաշարէին զամրոցն որ անուանեալ կոչի Ամպրիտով². և զաղիս³ բանակին և զգերեալսն ի սրոյն թողուին մերձ⁴ ի քաղաքն Արտաւէտ: Եւ մինչդեռ մարտնչէին ընդ ամրոցն Ամպրիտով՝ յանկարծակի գունդ մի ի զօրացն Իսմայելացւոց և զօրավար նոցին, և անուն զօրավարին նոցա Սեթ-Հարաշի՝ անկանէր ի վերայ բանակի նոցա սակաւ արամբք, և զբազումն Հարեալ սատակէր ի սուր սուսերի իւրոյ և թափէր զգերեալսն ի սրոյ նոցա: Սաղվաղակի Հասանէր գոյժ աղմկին առ զօրսն, որ պահէին զամրոցն Ամպրիտով. և իբրեւ լուան զչարին, որ Հասին ի վերայ նոցա՝ թողին զբերդն, զոր պաշարեալ էին, և Հասին ի վերայ Հինին, որ եկեալ էր ի վերայ բանակի նոցա: Որում ի դիմի Հարեալ նոյն զօրքն՝ Հարկանէին ի նոցանէ բազում Հարուածս և յափշտակէին ի նոցանէ զնշան դրօշին, որ էր պատկեր պղնձի, զոր դեռ ևս ունին առ ինքեանս գունդ Հարաշիայ իբրեւ զպատիւ քաջութեան նախնեաց իւրեանց:

Եւ յետ այնորիկ առաքէ իշխանն Իսմայելի զՄսլիմ՝ զեղբայր իւր բազմութեամբ զօրաց ի թիկունս օգնականութեան զնդին Հարաշիայ: Եւ իբրեւ եկն Մսլիմ և հոսս, զի ոչ ժամանեաց Հասանիլ ի մարտ պատերազմին, քանզի ստացաւ զյաղթութիւնն Աէթն, զի զոմանս Հարեալ էր կոտորմամբ⁵ սրոյ և զոմանս փախստական արարեալ, և զաւար և զգերութիւն թափեալ՝ բազում թշնամանօք կշտամբեալ խոշտանգէր զնա, և կամէր սպա-

1 2.[՝] Տառայ

2 2. ամպրիտով. և ի ստորեւ՝ ամպրտով

3 2.[՝] զաի

4 Տ.[՝] մերկ

5 Տ.[՝] ի կոտորման

նանել. այլ ոչ կարէր յանդիման տալ հրաման, քանզի ազգատոհմն նորա յարուցեալ բարձրացուցանէին զազաղակ: Եւ ոչ իշխեաց ի կամն անձին իւրոյ, այլ լուռ եղեալ արգելոյր ի խորհրդոց իւրոց և դառնայր առ իշխանն Եսմայելի:

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.

Եւ յետ այսորիկ սկսաւ գոռալ ընդդէմ Թագաւորին Յունաց. և յղէր դեսպան առ Լևոն կայսր Հռոմոց՝ զալ նմա ի հնազանդութիւն հարկատրութեան: Եւ իբրեւ ոչ ունէր յանձին կայսրն Լևոն զիրս պատգամին յըղելոյ՝ սրտմտեալ առաքէր զՄսլիմ զեղբայր իւր զօրութանու ի վերայ աշխարհին Յունաց: Որոյ առեալ զբազմութիւն զօրացն՝ անցանէր ընդ Ալիլիկա յԱտուրոց¹ աշխարհն Միւսիգիոն, որ Թարգմանի Միջերկրեայք² և հրթիւսալ հասանէր յաշխարհն Բիւթանացոց, և բանակէր առ եզիր³ գետոյն հզօրագունի, որում Սագառիսն⁴ կոչի: Պատրաստին ապա և զօրքն Յունաց և գաղթեն զբնակիչս աշխարհին յամրոցս և ի քաղաքս ամուրս⁵ յերեսաց Եսմայելի. և ինքեանք բանակէին ընդդէմ նոցա ի միւս կողմն գետոյն, ամրացուցեալ զտեղի բանակի իւրեանց պարկենաւ փոսիւ շրջապատեալ, և այնպէս նստեալ պահէին ոչ սակաւ ժամանակս: Իսկ ապա ի Թագաւորէն Լևոնէ բազում զգուշութիւն հասանէր որ ըստ օրէ առ զօրավարն Յունաց, զի մի նհնգութեամբ որսասցի յորոգայթ նոցա⁶, այլ միայն նըստեալ պահեսցէ զնոսա առանց պատերազմելոյ:

1 2.՝ ընդ Ալիլիկա ատուրոց

2 2.՝ Քիւրկիւրեայք

3 3.՝ առ եզիր

4 2.՝ Սագառիսն

5 2.՝ յամուրս

6 2.՝ նոցա

Իսկ նորա ոչ զգուշացեալ ըստ հրամանի կայսերն. քանզի քարոզ կարդացեալ զօրավարին Խամայիլի՝ ասպատակ սփռել զօրաց իւրոց ընդ կողմանս կողմանս, առնուլ աւար և գերութիւն բազում և դառնալ յաշխարհն իւրեանց. և լուեալ զայս զօրավարին Յունաց՝ հրամայէ զօրաց իւրոց պատրաստութեամբ վառիլ¹ զկնի նոցա: Եւ իբրեւ ելին զկնի զօրուն Խամայիլի՝ և նոյնժամայն տեսին և զգացին զգալուստ նոցա զկնի իւրեանց, քանզի զօրացաւ մէջ փոշեզգած² ի վերայ նոցա: Եւ նորա զատուցեալ զաղի բանակին իւրեանց՝ և զգունդս³ զօրաց յերիս բաժանեալ՝ կացուցանէին դարանամուտս սաստի և անտի, և ինքն Սարիմ և մասն ինչ զօրացն ընդդէմ նոցա ճակատէին: Իսկ նորա ի զիմի հարեալք նոցա անպատրաստ՝ հանդերձ աղիւիւ բռնակին իւրեանց անկան ի մէջ թշնամեացն. և յարուցեալ դարանամուտքն ի թաքստեանցն՝⁴ ի մէջ արարեալ հարին զբազումն ի զօրունն Յունաց կոտորմամբ սրոյ, և ինքեանք ասպատակ սփռեալ զկողմամբքն այնոքիւք՝⁵ առնուին զգաւառս և զքաղաքս երկրին այնորիկ, զորոց զթիւ գերիւոյն ասին աւելի քան չ բիւր մարդկան⁶, և դարձան բազում խնդութեամբ յաշխարհն իւրեանց:

Եւ տեսեալ զյաղթութիւնն մեծ իշխանին Խամայիլի՝ բազում խնդութիւն առնէր նախարարօքն իւրովք, և մեծամեծ պատուօք պատուէր զնոքայր իւր և օրհնէր յոտին նորա զյաղթութիւնն զոր արար: Եւ զառաւարին բաշխէր զօրացն և զգերեալսն ստանայր ի ծառայս և յաղախնայս և հանգստեամբ դադարէր յամին այնմիկ:

1 2.¹ վառել

2 3.¹ փոշեզգած

3 3.¹ զգունդն

4 3.¹ ի թաքստեանցն

5 2.¹ այնուիկ

6 2.¹ անգամ

ԳԼՈՒԽ Ի.

Իսկ ի գալ միւսոյ¹ ամին դարձեալ զօր գումարէր բազում քան զառաջինն և տայր ի ձեռս զօրավարին Մսլիմայ և առաքէր ի վերայ աշխարհին Յունաց: Ուրոյ ուխտ եղեալ երդմամբ չափ եզբօր իւրում՝ ոչ դառնալ առնա մինչև կատարեսցէ զկամս անձին իւրոյ. զի ուխտ նդեալ էր զայս, բառնալ զթագաւորութիւնն և կործանել զքաղաքն ի հիմանց, որ կոչի Սոստանդնուպոլիս², և զզանադան հիմնարկութիւնս³ սրբոյն Սոփիայ, որ ի վերնոյն իմաստութենէ շինեցաւ յերկրի տուն Աստուծոյ՝ պղծալից դիցապաշտութեանն շինել տեղի երկրպագութեան:

Եւ զայս ամենայն հաստատեալ ի սրտի իւրում՝ խաղացեալ յառաջ բազմութեամբ զօրացն հասանէր յաշխարհն Յունաց և բանակէր առ եզր ծովուն Պոնտոսի ամենայն աղիւսին՝ իւրով: Եւ իսկ և իսկ խրոխտալով ընդ արքային Լևոնի՝ յղէր դեսպան և գրէր հրովարտակ առնա պապանութեան, յորում⁵ էին բազում ձաղանք, որ ունէր օրինակ զայս.

«Օհնչ է յամառութիւնդ, յոր ապաստանեալ ոչ նկիր ի հնազանդութիւն հարկատրութեանս մերոյ⁶. զի ամենայն ազգք սարսեալ դողացին ի մէջ: Իսկ դու յով ապաստանեալ այդպէս կարծրանաս ընդդէմ մեր. ո՞չ ապաքէն լուար զչարիսն, զոր ածաք ի վերայ ամենայն թագաւորութեանց, որք ընդդէմ դարձան իշխանու-

1 2.[՝] միւս

2 2.[՝] կոստանդնուպոլիս

3 2.[՝] հիմնարկութիւն

4 2.[՝] բազում ուրեք՝ աթիւ

5 2.[՝] յորս

6 8.[՝] մեր

Թեանս մերոյ՝ զորս¹ խորտակեալ փշրեցաք իբրև զանօթ խեցեղէն, և մեր եղին ամենայն պարարտութիւնք² հրկրի. քանզի Հրամանն տեսն և խոստումն որ առ Հայրն մեր Խամայէլ՝ ի գլուխ ել, և զամենայն Թագաւորութիւնս վանեալ պարտեցաք: Ամ թէ և զայդ ոչ տեսի, որչափ վտանգ եհաս ի վերայ հրկրիդ քո յաւուրս քոյոյ Թագաւորութեանդ. զի ձեռամբ իմով աւերեցի զբազում քաղաքս և սրով իմով կոտորեցի զբազմութիւն զօրաց քոց: Այլ արդ գիտութիւն լիցի քեզ զի եթէ³ ոչ մտցես ընդ Հարկատրութեամբ⁴ իմով՝ ուխտ եղեալ եմ հրդամմբ՝ զի ոչ տեսից զերկիր ծննդեան իմոյ, մինչև բարձից զԹագաւորութիւնդ քո և կործանեցից զամբողջութիւն պարսպաւոր քաղաքիդ, յոր յուսացեալդ ես, և զանուանեալդ քո Սոփիա, որ է տուն հրկրապզուծեան քո՝ արարից ի լուալիս զօրաց իմոց, և զփայտ խաչիդ որում հրկրապզես՝ խորտակեալ ջախջախեցից ի գլուխ քո. զի օգնութիւնք և պարծանք Հաւատոյս մերոյ մեծ է⁵ առաջի տեսն»:

Չայսոսիկ և ևս վատթարագոյնս յղէր նախատինս առ կայսրն Աւոն⁶: Իսկ նորա ընթերցեալ զգիրն այսպանութեան՝ վաղվաղակի Հրաման տայր Հայրապետին Հանդերձ սինկղիտոսին և ամենայն բազմութեամբ⁷ քաղաքին՝ մի պակասեցուցանել զՀնչիւն փառատրութեան ի սրբոյն Սոփիայ⁸ մինչև յերիս աւուրս: Եւ զղրդեցաւ ամենայն քաղաքն ի տեղի պաշտամանն ըստ Հրամանի կայսրին: Ապա և ինքն Թագաւորն յարուցեալ՝ ժամա-

1 2.¹ զոր

2 Տ.¹ եղեւ... պարարտութիւն

3 2.¹ թէ

4 Տ.¹ Հարկատրութեամբ

5 Տ.¹ Հաւատոյս մեր մեծ են

6 Տ.¹ վատթարագոյն նախատինս յղէր առ Աւոն կայսր

7 2.¹ բազմութեան

8 Տ.¹ փառաբանութեան — 2.¹ սոփիա

ներ ի սուրբ քաւարանն և զգիր· նախատանացն առեալ ի ձեռն տարածեաց¹ առաջի տեառն, ըստ նմանութեան Եղեկեայ, յուշ առնելով զբազմախնամ ներողութիւն փրկչին մերոյ, զոր ի սկզբանց պահեաց զողորմութիւն առ սիրելիս իւր: Մաղթէր արտասուօք զբոլորեցունն Եստուած՝ օգնական լինել և ի վրէժինդրութիւն Հասանել չարասէր թշնամւոյն: Յուշ առնէր և զեպիրանս նախատորդւոյն, ասելով զդաւթեանն բանն. «որչափ չարացաւ թշնամին ի սրբութեան քում, պարծեցան ատեցողքն ի մէջ բարեկենդանութեան իւրեանց, եղին անձամբ² անձանց զյաղթութիւն, և զայցելութիւնն ի վերուստ ոչ ծանեան»³:

Չայս և զոյնպիսիս բազումս Հեղոյր առաջի տեառն խոստովանութիւնս, յերկարաձգեալ մինչև յերիս աւուրս անձաշուծեամբ կատարէր զուխտ ազօթիցն: Իսկ յիստ պսորիկ զրէ Հրովարտակ առ Մսլիմ զօրավարն Իսմայելի, որ ունէր զօրինակ զայս.

«Ինդէ՞ր պարծեցար ի չարութեան, հզօրդ զանօրէնութիւն⁴, և սրեցիր իբրև զածելի զննդութիւն և ամենակալին ընդվզեալ մեծաբանեցեր. զապիրատութիւն ի բարձունս խորհեցար զՎրիստոսէ փրկչն մերմէ և զվերնկալ աթոռոյ նորա: Սասն որոյ յուսացեալ յողորմութիւն նորա, զոր նախատեցիր, եթէ Հատուցի քեզ փոխարէն չարութեանդ քո, և զբերանդ պղծութեան զոր բացիր ի վերայ թագաւորին թագաւորաց և քաղաքիս նորա և տաճարի փառաց անուան նորա և իմ, զի պահապան եմ աթոռոյն Վրիստոսի՝ կարկեսցէ⁵ տէր ըստ նշովից մարգարէին՝ Դաւթի, որ ասէ, թէ խցիին

1 Տ.՝ տարածեալ

2 2.՝ անձամբք

3 Սաղմ. ՀԳ. 3—5:

4 Ասողիկ յէջ 129 ուղղագոյնս ունի հզօրդ յանօրէնութեան:

5 2.՝ կարգեսցէ:—Տ.՝ Դաւթայ

բերանք այնոցիկ, որ խօսին զանօրէնութիւն: Այլ մէք «ոչ եթէ յաղեղն մեր պարծիմք, և ոչ սրով մերով կեցցութիւն, այլ աջ տեառն և բազուկ նորա և պահպանող զօրութիւն լուսոյ երեսաց նորա»¹ կարող է խորտակել զայնոսիկ, որ պարծին յամբարտաւանութիւն իւրեանց իրրև զքեզդ, որ ոչ ածիր զմտաւ երբէք, եթէ զորս խողխողեաց սուր քո, և կամ գերեցան յերկրէս իմմէ՞² ինդրի արիւն նոցա ի ձեռաց քոց: Վանգի ոչ վասն արդարութեան գործոց քոց, այլ վասն մերոց անօրէնութեանց թողացոյց զգաւաղան մեղաւորաց ածել ի վիճակս արդարոց, զի զչափ առցուք տկարութեանս մերոյ և խրատեսցուք³ գնալ ըստ կամաց հաճոյից արարչին: Այլ դու փորձեսցիս⁴ զտէր Աստուած մեր. զի կարող է զքեզ ամենայն բազմութեամբ քո մատնել խորոց⁵ ծովուդ, ծփելով⁶ զջուրս ծովուդ, որպէս զխտասիրտն Փարաւոն մատնեաց խորոց Արմիւր ծովուն: Վանգի քաւազանն Մովսիսի էր, որով դարձաւ ջուրն ի վերայ հզիպտական զօրուն, և խորասոյզ կորստեամբ դատեցաւ, և քաւազանն այն ունէր օրինակ զամենազօր նշանի խաչիս Քրիստոսի, որ ի քէն այսօր նախատեալ եղև:

Այլ⁷ արդ եթէ դառնալով դարձցիս յինէն՝ ընտրեցիր զբարին անձինդ⁸ և զօրացդ քոց. ապա թէ ոչ՝ զոր ինչ ստիպիսդ ի խորհուրդ քո՝ արա՛ վաղվաղակի: Եւ տէր արասցէ զբարին և զհաճոյսն առաջի իւր, և զդատաստանն⁹ իւր դատեսցի¹⁰ և զժողովուրդ իւր փրկեսցէ և զնեղիչս մեր կորագլուխ ամօթով դարձուցէ ի մէնջս:

1 Սաղմ. ԽԳ. Է:

2 Տ.՝ իմ

3 Տ.՝ խրատեցուք

4 Տ.՝ փ՝ փորձեսցիս

5 Տ.՝ ի խորս

6 Տ.՝ ծփել

7 Ի Տ. պակասեր՝ այլ

8 Տ.՝ անձինդ զբարին

9 Տ.՝ զդատաստան

10 Տ.՝ դատեսցէ

Իսկ իբրև ընթեռնոյր զայս Հրովարտակ զօրավարն
Իսմայելի՝ ևս առաւել սրտմտէր բարկութիւն նորա. և
զայրացեալ գազանաբար համբառնայր մարտնչել ընդ
հաստատուն վիմին, զի որսասցի յորոգայթ իւր ըստ ար-
ժանւոյն. զի ի տեառնէ խստանայր սիրտ նորա: Եւ տայր
հրաման զօրաց իւրոց նաւս կազմել. և վաղվաղակի կա-
տարէր¹ հրամանն, քանզի զբազում աւուրս պատրաս-
տեալ էր զնաւսն: Եւ նոյնժամայն մտեալ ի նաւսն ա-
մենայն աղիւիւն իւրեանց՝ հրթեալ մերձեանայր ի քաղաքն:
Իբրև ետես կայսրն Լևոն զբազմութիւն զօրացն ան-
տառացեալ ի վերայ ծովուն՝ տայր հրաման կազմել
զվանդակակապ կազմած երկաթեղէն պարսպին, և աղ-
իւեալ² զդուռն շղթայագործ ամրոցին՝ և ոչ ումեք հս-
պատեալ ընդդէմ³ թշնամեացն. քանզի մնայր ի վե-
րուստ լինել պցիլութիւն նմա և վրէժինդրութիւն
ըստ գործոց իւրոց: Եւ իսկոյն հրամայէ հայրապետին
հանդերձ սինկղիտոսին և ամենայն բազմութեամբ⁴ քա-
ղաքին՝ կատարեալ և ջերմ հաւատով առնուլ ընդ ին-
քեանս մարտակից զանյաղթելի և զպայծառացեալ նշան
խաչին Վրիստոսի: Եւ ինքն թագաւորն ընդ ամենայն
բազմութեանն բառնայր զանպարտելի յաղթութիւնն ի
վերայ ուսոցն, և ժողովուրդն զհնչեւն փառատրութեանն
բարձրացուցանէին ի վեր և զբուրումն անուշահոտու-
թեան խնկոցն, և զպայծառութիւն մոմեղինացն և ջա-
հիցն առաջի և զկնի բերելով ի պատիւ յաղթող և պա-
տուական խաչին: Եւ բացեալ զդուռն քաղաքին՝ ելին
արտաքս⁵ ամենայն բազմութիւն, համբարձեալ զնշան
խաչին ի վերայ ջուրցն ասելով, «օգնեա՛ մեզ,⁶ Վրիստոս

1 2.՝ կատարել

2 Տ.՝ աղիւել—2.՝ ախեալ

3 Տ.՝ ընդ

4 2.՝ բազմութիւն

5 Ի 2. պակասէր՝ արտաքս

6 2.՝ օգնեա՛ օգնեա՛ մեզ

որդի Աստուծոյ, փրկիչ աշխարհացո՞ւ։ Եւ զայս բարբառ-
կրիքին առաքեալ ի վեր յերկինս՝ հարկանէր նշանաւ
խաչին զջուրս ծովուն, դրոշմելով ի վերայ զտէրունեան
դիծն։

Եւ նոյնժամայն դրդեալ խորք ծովուն ի զօրութի-
նէ սրբոյ¹ խաչին՝ եռացոյց ի վեր զալիս իւր ուժգին
շարժմամբ. և սաստիկ նաւաբեկութիւնք լինէին և մեծ
խորտակումն զօրացն Խմայելի, մինչև մեծ մասն զօրացն
ընկղմէր² ի ջուրս ծովուն, և ըստ փարաւոնեան զօրուն
զծովապատիժ բարկութիւնն կրեաց³։ Եւ զմասն ինչ
մնացեալ զօրուն ի տախտակսն՝ տարեալ հանէր յայն-
կոյս ծովուն յաշխարհն Թրակացոց, և զմասն ի կղզիս
հռաւորս վարեալ ընկնոյր. քանզի էին բազմութիւն
զօրացն աւելի քան զթ բիւր արանց։ Իսկ որ ի վտան-
գաւոր նեղութիւնէն զերծան ի ցամաք՝ ոչ եղև ձեռնա-
մուխ մատնել ի սուր անողորմ, այլ ետ հրաման պա-
հել⁴ զնոսա պաշարմամբ. զի ոչ ուրեք գոյր հնար կա-
նել նոցա ի խնդիր կերակրոց։ Եւ սով մեծ լինէր ի բա-
նակին նոցա մինչև սպառել զձիս և զջորիս։ Ապա յիտ
այնորիկ ձեռնամուխ լինէին ի հարծս և ի ծառայս՝ փո-
ղտել և ուտել, զի լոցին զսովառութիւնն իւրեանց։
Իսկ ապա բազում աղերսանօք աղաչէր զԼեոն կայսր
ոռնել ողորմութիւն ընդ նմա և թողուլ ի պաշարմա-
նէն. քանզի մնացին սակաւք ի բազմաց։

Իսկ թագաւորն Լեոն զմտաւ ածէր զայն, զի տէր
հատոյց զվրէժխնդրութիւն թշնամեացն, արար ողոր-
մութիւն մեծ ի վերայ նորա⁵. և կոչէր զնա առ ինքն և
խօսէր ընդ նմա բազում դատաստանօք։ Յուշ առնէր և

1 Տ.՝ սուրբ

2 Չ.՝ ընկղմւր

3 Չ.՝ ծովապատիժ... կրեցին

4 Ի Չ. պակասէր՝ պահել

5 Տ.՝ նոցա

զանամօթ լըբութիւն նորա¹, թէ «ընդէ՛ր արդեօք կամեցեալ յարձակեցար ի վերայ երկրիս մերոյ, և յանինայ² կոտորեաց սուր քո զզօրս իմ, և վարեցիր զբնակիչս քաղաքաց իմոց ի գերութիւն: Եւ արդ կենդանի է տէր՝ զի որդի մահոյ. ես դու, և ոչ ես արժանի կենաց. այլ որովհետեւ զգատաստանս³ իմ տէր դատեցաւ և դարձոյց զանօրէնութիւն քո ի գլուխ քո և զարիւն անձանց անմեղաց ինդրեաց ի ձեռաց քոց՝ ես ոչ միեկից զձեռս իմ ի քեզ և ոչ դատեցայց զքեզ ըստ արժանեաց. զի ահա անձն քո ի ձեռին իմ⁴ է, և իշխան եմ ի վերայ ձեր՝ սպանանիլ և կեցուցանիլ. բայց ոչ մեռցիս. այլ երթ, պատմեա զմեծամեծս Աստուծոյ զօրութեանցն՝ զոր տեսիր»:

Պատասխանի ետ Մսրիմ կայսերն և ասէ. «Դի՞նչ կարացից խօսել առ այդ առաջի քո, զի արդարեւ ոչ եմ արժանի կենաց. զի ոչ են սակաւ յանցանք իմ, զոր գործեցի ընդ երկիր քո. այլ դու մեծ արարիւր զողորմութիւն քո առ իս՝ ապրիլ անձին իմոյ, քանզի սխալանաց իմոց ես ինձէն վկայեմ: Եւլ որովհետեւ անկաւ ի սիրտ քո ողորմութիւն առնել ի վերայ իմ՝ արձակեա զիս ի տեղի իմ, և ուխտեցից առ քեզ՝ ոչ ևս ելանիլ ի պատերազմ»։ Եւ Հրամայէր նմա զինդիրն։ Իսկ նորա պատրաստեալ՝ մտանէր ի նաւ, ուշ հղհալ անցանէր ընդ Միջերկրայս և դառնայր յերկիր իւր մեծաւ ամօթով։ Եւ⁵ ելանէին ընդ առաջ նորա ի քաղաքաց քաղաքաց վայիւք և Ճշովք⁶ և զճակատ Հարկանիւով և զմոխիր ցանելով ի վեր։ Իսկ նորա ամօթով մեծաւ կորագլուխ

1 2.՝ նոցա

2 2.՝ անինայ

3 Տ.՝ գգատաստան

4 2.՝ զի անձն քո ահա ի ձեռին իմոյ է

5 Տ.՝ իսկ

6 2.՝ ճշ իւք

կղեւալ յանդիմանէր¹ և ի նոցանէ բազում կշտամբանօք կշտամբէր². և ոչ ինչ աւելի պատասխանի առնէր, բայց զայս³ և եթ ասէ. «ոչ կարէի ընդ Աստուծոյ կռուել»: Եւ յետ այսորիկ զնաց ի տուն իւր, և ոչ էարկ⁴ սուր ընդ մէջ իւր մինչև ցօր մահուան իւրոյ:

ԳԼՈՒԽ ԻԱ.

Յայնմ ժամանակի առաքէ իշխանն Իսմայելի Հեշմ⁵ ի վերայ ազգիս Հայոց զՄրուան որդի Մահմետի փոխանակ Սեթայ, որում Հարաշ⁶ կոչէին: Իբրև Հասանէր Մրուան ի քաղաքն Պոլին՝ յանդիման լինէին նմա նախարարք Հայոց: Եւ խօսի ընդ նոսա բանիւք խաղաղութեան, և կոչէ առ ինքն զԱշոտ որդի Սասակայ ի տանէ բազրատունւոյ, և տայր նմա իշխանութիւն պատրկութեան ի վերայ աշխարհիս Հայոց Հրամանաւ Հեշմայ, և բազում պատուով պատուէր զնա: Իսկ իմացեալ որդւոցն Սմբատայ (42) զպատիւն Աշոտոյ⁷, զի մեծացաւ անձն նորա յաչս Հեշմայ և զօրավարին Մրուանայ՝ և յոյժ խեռութեամբ կէին ընդ նմա, մինչև Հասանէր զըժտութիւն նոցա յականջս⁸ որդւոցն Մահմետի: Եւ վաղվաղակի Հրամայէ ունիլ զնոսա, և առաքէր առ իշխանն Իսմայելի զՊրիգոր և զՍաւիթ, որք էին ի տոհմէ Մամիկոնեան. և զրէր ամբաստանութիւն զնոցանէն, թէ

1 Տ.՝ յանդիման լինէր — 2.՝ յանդիմանիւր

2 2.՝ կշտամբել

3 Տ.՝ զայն

4 Տ.՝ արկ

5 2.՝ աստ՝ Հեշմ

6 2.՝ Հրաշին

7 2.՝ աստ և ի ստորեւ՝ աշոտի

8 Տ.՝ յականջս

Հակառակք և խազմարարք են իշխանութեանս Աշոտոյ: Եւ Հրամայէր տանել զնոսա յԱմանն¹ կոչեցեալ, որ է անապատ, և դնել² զնոսա ի կալանս բանտի մինչև ցվախ-
ճան կենաց իւրեանց:

Իսկ իբրև Հաստատեցաւ իշխանութիւն պատրկու-
թեանն Աշոտոյ՝ երթայ առ իշխանն Խամայելի վասն բռ-
նութեան աշխարհիս. զի յերից ամաց և անդր արգի-
լեալ էր զնախարարացն Հայոց և նոցին Հեծելոցն գխա-
ծիթայսն³. յանդիման⁴ լինէր Հեշմայ և⁵ խօսէր առաջի
նորա բանս արգոյս և իմաստունս: Եւ մեծացուցանէր
զնա ըստ արժանեղն և կատարէր⁶ զինդիր նորա, և
տայր Հրաման կշռել ի ձեռս նորա ամի ամի հա զերից
ամացն: Եւ յայնմՀետէ յաւուրս իւրոյ իշխանութեան
անխափան գայր նոյն սակ արծաթին ամենայն⁷ Հեծե-
լոցն:

ԳԼՈՒԽ ԻԲ.

Յետ այսորիկ զօր բազում գումարէր Մլրուան որդի
Մահմետի և առնոր ընդ իւր զիշխանն Աշոտ Հանդերձ
նախարարօքն և նոցին Հեծելովք, և միաբանեալ⁸ ասպա-
տակէին յաշխարհն Հոնաց: Եւ մարտուցեալ ընդ քա-
ղաքին՝ հարին զգօրս քաղաքին և առին զքաղաքն: Իբ-
րև⁹ տեսին բնակիչք քաղաքին զՀէնն զօրացեալ¹⁰ ի վի-

1 Տ.՝ յԵմանն

2 Տ.՝ դներ

3 Չ.՝ գխածիթայսն նախարարացն
Հայոց...

4 Տ.՝ և յանդիման

5 Ի Տ. պակասեր՝ և—2.՝ Հեշմայ

6 Տ.՝ ըստ արժանի, կատարէր

7 Չ.՝ յամենայն

8 Չ.՝ Հեծելոց, և միաբանեալք

9 Չ.՝ և իբրև

10 Տ.՝ որ զօրացաւ

րայ նոցա և զի առաւ քաղաքն՝ բազումք ի քաղաքացւոցն զինչս իւրեանց խորոց ծովուն մատնէին, այլ և զանձինս խորոց ծովուն տուեալ՝¹ ծովավէժ խեղդամահ լինէին²։ Իսկ զայլ բազմութիւն և զաւարն առեալ զօրացն Իսմայիլի հանդերձ իշխանաւն Աշոտով³ դառնայր Մրուանն ի կողմանցն Հոնաց մեծաւ յաղթութեամբ և բազում աւարաւ⁴։ Եւ իբրեւ հասանէր ի շահաստանն Պարտաւ⁵ որոշէր ի գերեւոցն և յաւարէն հնգեակս, և առաքէր իշխանին իւրեանց Հեշմայ և զգացուցանէր նմա զիրս յաղթութեանն։

Իսկ նորա ընկալեալ զընծայս աւարին՝ մեծապէս շնորհակալութիւն մատուցանէր Մրուանայ և զօրաց նորա, և նախատէր զեղբայրն Մսլիմ, օրինակ բերելով գթաջութեամբ յաղթութիւնն Մրուանայ։ Իսկ նորա պատասխանեալ ասէր. «ինձ ոչ էր մարտ պատերազմի ընդ մարդկան այլ ընդ Աստուծոյ. բայց նմա ընդ անբան անասունս»։ Իսկ Մրուանն զմնացեալ աւարն հանդերձ գերեւովքն⁶ բաշխէր զօրացն իւրոց. տայր մասն Աշոտոյ, և այլոց պատուաւոր նախարարացն ծառայս և աղախնայս։ Եւ ինքն տիրեալ ի վերայ աշխարհիս՝ խաղաղացոյց զամենայն յարձակմունս բռնութեան. և զգործողս անիրաւութեան, զաւազակսն և զգողսն և զթըշնամիսն բարեկարգութեան ծայրակոտոր արարեալ ոտիւք և ձեռք՝ փայտիւ դատապարտէր ի մահ։ Եւ լցեալ ժն ամ Հեշմայ՝ վախճանէր⁷։

1 Տ. պակասէր՝ այլ և զանձինս
խորոց ծովուն տուեալ

2 Տ.՝ առնէին

3 Հ. ամենայն ուրեք՝ աշոտիւ, աշոտի...

4 Տ.՝ բազում աւարաւ և մեծաւ

ուրախութեամբ

5 Տ.՝ ի պարտաւ

6 Տ.՝ գերեւոցն

7 Տ.՝ սատակեր

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.

Եւ տիրէ փոխանակ նորա Վլիթ ամ մի և կէս: Եւ նա էր այլ պնդակազմ ուժով զօրութեան և վարէր ըմբշական մենամարտութեամբ, և ուր ուրիք լսէր զարութիւն¹ զօրութեան ուժոյ՝ առաքէր և² առ ինքն տանէր, զի փորձ անձին իւրոյ գտցէ: Վարէր ընդ նմին սրբշուութեամբ անարգել գիճութեամբ իգախազութեան³: Իսկ համատոհմ նախարարացն տեսեալ զգործ իշխանին իւրեանց, զի վարէր անպիտան զազրալից պղծութեամբ՝ հարցին ցհաւատարիմն հաւատոյն իւրեանց որ անուանին ի նոցունց կուռայք, եթէ որպէս խորհցեն⁴ վասն նորա: Իսկ նոքա պատասխանի տուեալ նոցա ասին. «որովհետեւ անարգեաց զպատիւ իշխանութեանս մերոյ, և էանց ըստ հրաման օրինադրին⁵ մերոյ, և վարեցաւ զազրալից պղծութեամբ՝ արժանի է մահու, մեռցի»: Իսկ նոքա ըստ հրամանին զոր ընկալան ի կուռայիցն՝ մըտեալ յարքունական ապարանս՝ գտին զնա թմբրեալ⁶ զինեզեզութեամբ և սպանին զնա սրով. և փոխանակ նորա կացուցին զՍուլէյման⁽⁴³⁾ ոմն ի նոյն ազգէ⁷ յարքունեան տոհմէ:

1 2.[՝] զարիութիւն

2 Ի Տ. պակասէր՝ և

3 Տ.[՝] յանարգել գիճութեան իգախազութեան

4 2.[՝] խորհեցին

5 Տ.[՝] օրէնսդրին

6 Ի 2. պակասէր՝ թմբրեալ — 2. զինեզեզութեամբ

7 2.[՝] յազգէ

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.

Իսկ Մլրուանն իբրև լուաւ զմահ իշխանին իւրեանց Վլթի՝ վաղվաղակի կազմեալ զգօրս իւր, և թողոյր յաշխարհիս¹ Հայոց զԽաչակ որդի Մսլիմի. և ինքն հանդերձ ամենայն բազմութեամբ զօրացն էրթեալ պատերազմէր ընդ ազգին իւրում, որպէս թէ քինախնդիր եղեալ մահուանն Վլթի և որդւոյ նորա: Եւ զոմանս ի տոհմէ սպանելոցն գտեալ՝ յանկուցանէր առ ինքն՝ և զամենայն արս² ազգատոհմի իւրոյ ժողովեալ առ ինքն, և բազում³ այլք յորդւոցն Իսմայելի միաբանեալք՝ լինէին⁴ բանակ մեծ, և խաղացեալք յառաջ՝ անցանէին ընդ մեծ գետն Եփրատ, և յանդիման լինէին միմեանց մերձ ի սահմանս Վամասկեայ ի կոչեցեալն Ուուսփայ⁵: Ենդ ճակատեալք ի պատերազմ աւուրս բազումն՝ հարկանէին ի միմեանց բազում հարուածս: Եւ իբրև լինէր օրն ընդ երեկս, իբր թէ մերձենալ ժամ յետին աղօթիցն՝ ի բաց կային ի պատերազմելոյ, և նստեալ լային զանկեալսն ի միմեանց. և ամփոփեալ զդիակունսն տային գիրեզմանի, ասելով առ միմեանս. «մի ազգ եմք, մի լեզու և մի իշխանութիւն, այլ և եղբարք ևս, և ընդէ՛ր խողխողեմք զմիմեանս սրով»: Եւ զայս սոսացեալ՝ առ վաղիւն ժամ տային պատերազմի. և մարտ պատերազմին յերկարեալ ի մէջ նոցա: Եւ յաղթահարէր Մլրուանն զմիւս կողմն և սպան զՈւուլէյման, և կալաւ ինքն զիշխանութիւնն⁶ ամս⁷ զ:

1 2.¹ աշխարհիս

2 Ի 2. պակասեր՝ արս

3 2.¹ բազումք4 2.¹ լինի5 2.¹ ըուուսփայ6 8.¹ գիշխանութիւնն ինքն7 2.¹ յամս

Նւ գայն ժամանակս իշխանութեանն իւրոյ ոչ դա-
դարէր պատերազմն յորդուցն Խամայելի. քանզի պաշարէր
Մրուանն զքաղաքն Պամասկոս, և մարտ եղեալ խոր-
տակէր զդրունսն երկաթիս. և զբնակիչս քաղաքին զոր-
դիսն Խամայելի որք միանգամ յարուժիւն¹ հասեալ էին՝
ի չորս ցիցս պրկեալ՝ տաշէին զդէմն նոցա զործեօք² հիւ-
սական սրոց, և այնպէս դառնութեամբ սատակէին ի
կենաց: Նւ վկանայս յղիս հերձուին ընդ մէջ: Նւ զման-
կունս արուս զնէին ի մէջ որմոցն միջով չափ, ի վերայ
անցուցանէին³ զորմն և⁴ այնպէս չարամահ սատակէին
ի կենաց. և զաղջկունսն որ ոչ գիտէին զանկողինս ա-
րուի՝ սոյնպէս⁵ վարէին ի գերութիւն և գայլ խառնի-
ճաղանձ բազմութիւնն. քանզի վրէժխնդրութիւն տեսն
էր ի վերայ քաղաքին վասն յաճախութեան չարեաց նոցա:

Աստանօր ընու մարգարէութիւնն Ամովսայ որ ասէ.
«այնպէս ասէ տէր տէր. «ի վերայ երկից ամբարշտութեանցն
Պամասկիայ, և ի վերայ չորիցն ոչ դարձայց ի նոցանէն,
փոխանակ զի հերձուին զյղիս Պաղատացուցն⁶ սղոցօք
երկաթեօք: Նւ առաքեցից հուր ի տունն Ագայելի⁷ և
կերիցէ՝ զհիմունս որդուցն⁸ Ադերայ: Նւ խորտակեցից
զնիգս Պամասկիայ, և սատակեցից զբնակիչս դաշտացն
Ոֆնայ⁹, և կոտորեցից զազգն ամենայն յարանց Խա-
ռանայ, և գերեցի ընտիր ժողովուրդն Ասորուց»¹⁰. քան-
զի ի բնակչաց Խառանու¹¹ եհաս նմա կործանուփն ըստ
մարգարէին ձայնի:

Իայց արժան է ի խնդիր ելանել¹², եթէ զիարդ մար-

1 2.¹ արիութեան

2 3.¹ դործեօք

3 2.¹ ի վեր անցանէին

4 Ի 2. պակասէր՝ և

5 2.¹ այնպէս—8.¹ զանկողին

6 3.¹ Գաղատացուցն

7 2.¹ ազաէլի

8 2.¹ որդւոյն

9 2.¹ օֆնայ

10 2. ասորուց.—Ամովս Ա. 3—5:

11 2.¹ խառանայ

12 3.¹ լինել

գարէս գրողորիցն ամբարշտութիւն երիս ի վեր¹ յայտնելով՝ ի վերայ բերէ գշորրորդն լինել հրաժեշտ բարկութեանն տեսան: Խուի ինձ բազմաբեղուն չարութեամբ լցեալ քաղաք ամբարշտացն. քանզի ախտացեալք մտօք և զգայութեամբ և սրտիւ² կատարէին զերկունս մահու մտացն և զգայութեանց զչարութեանցն առատագոյն ծնունդս՝ զսպանութիւն, զչարութիւն³ ընչից և զհիշտ ցանկութիւնն: Եւ չորրորդ՝ զի ոչ միայն ոչ ակն⁴ ունէին այցելութեանն Աստուծոյ, այլ և պատճառ ևս⁵ չարեացն զոր քործէին, համարէին զնա որ ամենայն բարութեանց է աղբիւր: Եւ այն էր որ զներողութիւն քաղցրութեանն Աստուծոյ անդառնալի շարժմամբ շարժէր առ ցատումն ամբարշտութեանցն:

ԳԼՈՒԽ ԻԵ.

Եւ մինչդեռ ամբոխ աղմկին զօրացեալ յաճախէր⁶ ի մէջ որդւոցն Խմայիլի վասն անհաւատ պատերազմին, յայնժամ զերծեալ որդիքն Սմբատայ⁷ ի կալանաւոր պատանդէն. քանզի արձակեցան հրամանաւ Վլիթի⁸ ի բանտէն: Բայց յառաջ քան զգալ նոցա յաշխարհէն Ասորոց սպանաւ Վլիթ, և արգելան անդէն յաշխարհին, զի ոչ ոք համարձակեաց նոցա ելանել յաշխարհէն: Եւ պա իբրեւ յաճախեաց պատերազմն ի մէջ նոցա, յայնժամ զերծեալք⁹ անկան ի Հայս: Եւ իբրեւ հասին յաշ-

1 Յ.՝ ի վերայ

2 Ե.՝ զգայութեամբք և սրտի

3 Ե.՝ զի ոչ ակն ունէին

4 Ա. (յէք 131) ուղղագոյնս ունի՝
և զցանկութիւն ընչից:

5 Ե.՝ և այլևս՝ պատճառ

6 Ե.՝ յաճախելք

7 Ե.՝ զերծեալք... սմպատայ

8 Ե.՝ վլիթի

9 Յ.՝ զերծեալ

խարհս Հայոց, յետ սակաւ ինչ ժամանակի երթեալք ի կողմանս Վասպուրական աշխարհին՝ խոշտանգանս և տազնապ մեծ յարուցանէին ի վերայ երկրին. և հարկապահանջ բռնութեամբ վտանգէին զնոսա մինչև հասանէր բողոք աշխարհիս առ հրամանատարն Խաչակ¹ որդի Մսլիմի. և արգելոյր զնոսա ի գործելոյ զապիրատութիւնն:

Եպա իբրև զիրս մարտին և զամբոխ ժամանակին² տեսին՝ սկսան վերստին հակառակ լինել իշխանութեանն Եշտոյ. և ամենայն ուրեք ջանային գայթակղութիւն զնել անձին³ նորա: Եւ յարձակեալ ի վերայ նորա ի գիշերի⁴ զի էր ի հանգստեան, և զզօրս իւր սփռեալ ի գաւառսն⁵ կամէին սպանանիլ զնա. այլ զգացեալ պահապանքն՝ ազդեցին իշխանին զհէնն որ հհաս ի վերայ. և փախստական եղեալ ապրէր⁶ ի ձեռաց նոցա. իսկ նոցա լցեալ բազում աւարաւ ի գանձուց իշխանին Եշտոյ՝ դարձան ի հետոց նորա: Եսկ նորա իմացեալ զգաւաճանութիւնն նոցա, զի յաւուրս խաղաղութեան⁷ վրէժխնդրութիւն չարութեան յուզէին առնուլ ի նմանէն՝ անձնապահ լինէր ի նոցանէն աւուրս ինչ Եւ ժողովէր զաղիս տան իւրոյ յամրոցն Վարիւնից⁸, և զտիկինն և զամենայն ընտանիս իւր. և թողոյր պահապան ի վերայ ամրոցին պահել⁹: Եւ ինքն անցեալ զնայր յաշխարհն Եսորուոց առ իշխանն Իսմայելի¹⁰ Մրուան առ ի զեկուցանել նմա զիրս աղմկին որ ի մէջ նորա և նախարարաց իւրոց: Եւ իբրև¹¹ հհաս Պատրիկն զօրօք իւ-

1 2.¹ առ Խաչակ

2 3.¹ զիրս մարտամբոխ ժամանակին

3 2.¹ անձին

4 3.¹ գիշերի

5 3.¹ գաւառաւան

6 2.¹ ապրիւր. և ի ստորեւ լինիւր

7 3.¹ խաղաղութեան

8 2.¹ յամրոցս գարիւնոյ

9 3.¹ թողոյր ի վերայ պահապան զամրոցն պահել

10 2.¹ առնոց... իսմայելի

11 Ի 2. պակասեր՝ իբրև

րովք ի տեղի մարտին՝ բազում յաղթութիւն լինէր¹ զօրացն Մրուանայ և խորտակումն հակառակորդաց նորին. քանզի լուան զհամբաւ գալստեան նորա, եթէ եհաս պատրիկն Հայոց ի թիկունս օգնականութեան և ունի ընդ իւր ընտիրս հեծելոց թեւ արանց վառելոց: Եւ զայս լուեալ հակառակորդացն Մրուանայ՝ լքան ի պատերազմէն, և հարուածք մեծամեծք եղեն յաւուր յայնմիկ. և պարտասեալք² ի պատերազմէն՝ առ փոքր մի դադարեցին:

Եւ զայն ժամանակ յորում էր իշխանն Աշոտ յերկրին Ասորւոց՝ կացոյց որդին Մսլիմի ի վերայ զօրացն Հայոց իշխան՝ զՊրիգոր ի տանէն Մամիկոնեան փոխանակ Աշոտոյ: Իսկ Մրուանն տեղեկացեալ զամբաստանութիւնն զորդւոցն Սմբատայ³ և զոր ինչ արար ընդ նա Պաւլիթ եղբայր Պրիգորի՝ յղէր դեսպան առ որդին Մսլիմի Իսահակ, որ էր հրամանատար աշխարհիս Հայոց, և հրամայէ ունել զՊաւլիթ և տալ ի ձեռս Օքբայի⁴ ումեմն, զի դատապարտեսցէ զնա որպէս և հրամայեալ էր վասն նորա: Եւ նա իբրեւ ընկալաւ զհրամանն ոչ կարաց յապաղել, այլ նոյնժամայն կոչեաց նենգութեամբ ունել զնա, և տայր ի ձեռս⁵ անողորմ դաշճի, զոր առեալ կապէր դառն կապանօք և դնէր ի հալանս բանտի աւուրս ինչ: Եւ զրէ առ Մրուան եթէ զի՛նչ հրամայեսցէ: Եւ տուեալ հրաման՝ ծայրակոտոր առնել ոտիւք և ձեռօք և փայտիւ դատապարտիլ ի մահ: Եւ այսպէս ողորմելի և ծանականաց⁶ մահու վճարէր⁷ ի կենաց, որպէս ասացաւ՝ ըստ անհաճոյ Աս-

1 2.¹ լինիւր

2 2.¹ պարտեալք

3 2.¹ սմպատայ

4 2.¹ տալ ձեռօք բայի

5 2.¹ ի ձեռն

6 Տ. յաւելոյր ի փակագիծս՝ (ար-
ժանի)

7 2.¹ վճարիւր

տուժոյ բարուց ատելութեանն¹, զոր ունէին առ միմեանս. զի արդարեւ չար սերմանցն չար արդիւնաւորութիւն, ըստ ասողին բանի:

Եւ իբրեւ այս չարիք ի գլուխ ելանէին՝ դարձեալ հաստատէ իշխանութիւնն Աշոտոյ Մարտան, և առաքէ զնա մեծամեծ պատուօք² յերկիրս չայոց: Եւ յայնմհետէ ոչ դադարէր Գլխգոր յերկնելոյ զհակառակութիւն վասն քինախնդիր լինելոյ կորստեան եղբօրն, թէպէտեւ վասն երկիւղի բռնաւորացն առնէր խաղաղութիւն ընդ Աշոտոյ բանիւք միայն. այլ սրտիւ ոչ միտեցաւ³ զհետ իշխանութեան նորա. քանզի սպասէր հասանել ժամու, յորում հասանէր կամացն խորհրդի:

ԳԼՈՒԽ Ի.Չ.

Եւ մինչդեռ տակաւին յերկարէր⁴ մարտ պատերազմին՝ ի մէջ նոցա՝ յայնժամ խորհեցան ամենայն նախարարք աշխարհիս ընկենուլ զլուծ հնազանդութեանն և ապստամբել և ի բաց կալ ի հնազանդութենէն Իսմայելի: Յոր խորհուրդ յորդորեաց զնոսա Գլխգոր որ⁵ ի Մամիկոնեան տոհմէ: Եւ զայս խորամանկութիւն նիւթէր վասն հանելոյ իշխանութիւնն յԱշոտոյ⁶: Եւ եկեալ ամենայն նախարարք չայոց առ իշխանն Աշոտ՝ հարկեցուցանէին զնա⁷ կամակցել և միաբանել անօգուտ խորհրդին:

1 Տ.՝ զոր ոչ ասացաւ հաճոյ Ատուժոյ բարք ատելութեանն

2 Տ.՝ պարգևօք

3 Տ.՝ մօտեցաւ

4 Տ.՝ երկարէր

5 Ի Տ. պակասէր՝ Գլխգոր որ

6 Տ.՝ նիւթէր հանելոյ իշխանութեանն աշոտի

7 Ի Տ. պակասէր՝ զնա

Եւ տեսեալ իշխանին զմիաբանութիւն նախարարացն
 և նոցին հեծելոց, զի առ հասարակ յեղեալք էին զհետ
 անօգուտ խորհրդին՝ վարանէր¹ յանձն. և կոչեցեալ² զմի
 մի ի նախարարացն իւրոց՝ բազում³ բանիւք թախան-
 ձէր ոչ մտանել ի գործ ապիրատութեանն և⁴ ասէր. «Եվ
 հղբարք, ոչ տեսանեմ խոհական մտաց զգործ անզգայու-
 թեանդ, այլ անուղղայ⁵ խորհուրդ և բանս տարա-
 պարտս. քանզի ահա նուազունք են զօրքս մեր ի մէջ
 բռնութեանն Խմայելի, և ոչ կարեմք զդէմ ունել զօրաց
 նոցա, և ոչ զերկիր մեր հանել ի բերանոյ վիշապացն:
 Եւ միայն աշխատութիւն և վտանգ հասուցանեմք ի
 մտածմունս⁶ մեր. այլ եթէ կամեսցիք⁷ ընդունել զխը-
 րատ իմ՝ ոչ արասցուք զբանդ զայդ, և հարկեսցուք նո-
 ցա⁸ որպէս ցարդ ևս, և կալցուք զստացուածս մեր,
 զայգիս, զանտառս և զանդաստանս մեր»: Եւ ոչ կամե-
 ցան ընդունել զխրատ իմաստութեանն նախարարքն
 չայոց. այլ դիմադարձեալ ասին. «Եթէ ոչ միաբանեսցիս
 ի խորհուրդս մեր՝ ոչ մնասցէ առ քեզ և ոչ մի ոք ի զօ-
 րաց քոց. չկարեմք ժուժկալել տագնապիս յորում կայ
 երկիրս չայոց»: Իսկ ապա հաւանեալ ակամայութեամբ
 իշխանին Աշոտոյ՝ առնէր միաբանութիւն ընդ Վրիզորի
 և ընդ այլոց նախարարացն, և դնէին դաշինս ուխտի
 առ միմեանս միջնորդութեամբ տէրունեան նշանին՝⁹ ան-
 նենդ պահել զսէր միաբանութեանն:

Եւ իբրև զայս դաշինս հաստատէին¹⁰ մեկնէին ի
 հրամանատարէն որ ի վերայ աշխարհիս, և երթեալք ա-

1 2.[՝] վարանել

2 Տ.[՝] կոչեալ

3 2.[՝] և բազում

4 Տ.[՝] զի

5 2.[՝] անուղղա

6 2.[՝] զմտածմունս

7 Տ.[՝] կապիւք

8 Ի 2. պակասէր՝ նոցա

9 2.[՝] նշանին տէրունի

10 2.[՝] հաստատեալ

պատանէին յամուրս աշխարհին Տայոց Հանդերձ ամենայն ընտանեօք իւրեանց և ամենայն աղխիւք, և ապատանեալք առաւել ի զօրս արքային Յունաց ուր¹ էին ի կողմանս Պոնտոսի. քանզի էր ի մէջ նոցա ուխտ խաղաղութեան հրամանաւ կայսերն Սոստանդնի: Եւ ամենայն որդիք յանցանաց երթեալք² խառնէին ի գունդ ապստամբութեանն, ուր ոչ ճանաչէին զերկիւղն Նստուծոյ և ոչ զահ իշխանաց և ոչ զպատիւ ծելոց, այլ իբրեւ այլագգի և յտարացեալ՝ ասպատակ սփռեալ գերէին զեղբարս և զազգակիցս իւրեանց, և բազում աւարառութիւնս առնէին, խոշտանգանաւ³ և զանիւք տանջանս ածեալ ի վերայ եղբարց իւրեանց:

Յաղագս որոյ ստրջացեալ ներողութիւնն Նստուծոյ՝ քակեաց զմիաբանութիւն նոցա. զի և ոչ զամն ողջոյն յաջողեաց նոցա զգործ ապիրատութեանն, այլ անդէն ի մօտոյ մեկնեալ ի նոցանէն իշխանն Աշոտ՝ զայլ հասանէր ի գաւառն Բագրեւանդ ի գիւղն Հազր և ոմանք ի նախարարացն ընդ նմա, և կամէր միաբանել ընդ որդիսն Իսմայելի: Ենդ ուրեմն նենգեալ նախարարքն ուր⁴ ընդ նմայն էին՝ զեկուցանէին չարասէրն Պրիգորի զիրս խորհրդին⁵: Իսկ նորա զվաղնջուց խորհեալ դաւաճանութիւնն ի գլուխ կամեցեալ տանել՝ վաղվաղակի կազմէր զզօրս իւր, և հետամուտ եղեալ զինի նորա՝ իբրեւ զագռաւ⁶ ընդ լերինս ընթացեալ հասանէր ի զիշերի ի վերայ նորա, և պաշարէր զկայս Հանգստեան նորա, զիտացեալ զերկմտութիւն զօրաց նորա, զի ոչ եկին ի թիկունս օգնականութեան: Եւ ըմբռնեալ զնա՝ տայր ի ձեռս ծառայիցն Պաւթի, և հրամայէր բառ-

1 Տ.՝ որ

2 Տ.՝ երթեալ

3 Տ.՝ խոշտանգանաւք

4 Տ.՝ որ

5 Տ.՝ խորհրդոյն

6 Տ.՝ ագռաւ

նալ զլուսաւորութիւն աչաց նորա. և ստուերամած խաւարաւ նսեմացուցանէր զբոլոր աշխարհիս պարծանս և ի խոր տխրութեան պարփակէր ոչ միայն զանձն նորա, այլ և զամենայն համատոհմ նախարարս ազգին իւրոյ: Որոց յետոյ իրազեկ եղեալ՝ ոչ ինչ կարացեալ օգուտ զործել. այլ նստեալ միայն ողբովք¹ և աշխարանօք լային, զի անկեալ կործանէր² պսակն պերճութեան ի գրւիոց նոցա. և յայնմհետէ³ բառնայր փառք ազգիս Հայոց:

Իսկ բարեգործն Պրիգոր որպէս ի մեծ արիութենէ դարձեալ՝ անկանէր ի քաղաքն Սարնոյ. և առաքէր ի կողմանս կողմանս աւետիս զյաղթութեան⁴ իւրոյ: Եւ յետ բազում աւուրց հասանէր ի վերայ նորա⁵ դատաստանն Լստուծոյ ըստ արժանի զործոց իւրոց. քանզի ուռուցեալ որովայն նորա՝ ուժգին վտանգիւ տազնապէր զանձն նորա. և այնպէս սատակէր ի կենաց անյիշատակ բարձեալ ի միջոյ: Եւ փոխանակ նորա կացուցին իշխան զիղբայր նորին զՄուշեղ սակաւ ինչ ժամանակս:

Իսկ Աշոտոյ կալեալ զիշխանութիւնն ամս⁶ Ժէ փառաւորապէս պատուով քան զամենայն առաջին իշխանսն⁷ հանդիպէր դաւող նենգութեանն. և կեցեալ յետ այնորիկ ամս ԺԳ՝ վախճանէր⁸ բարւոք ծերութեամբ, և եղեալ ի տապանի փառաւորապէս ի կայս հանգստեան իւրոյ ի գիւղն⁹ Պարիւնա:

1 2.¹ ողբօք

2 2.² կործանել

3 2.³ յայնմհետէ

4 2.⁴ զաւետիս յաղթութեան

5 Ի 2. պակասէր՝ նորա

6 2.⁶ յամս

7 8.⁷ քան զառաջինսն, որ նախ քան զամենայն իշխանսն որ յառաջ քան զնա

8 2.⁸ վախճանել

9 2.⁹ ի գիւղն

ԳԼՈՒԽ ԻԷ.

Այս ևս¹ մեզ դառնալ յառաջին շարս կարգի² պատմութեանս: Վանգի մինչդեռ Մլուան ունէր զիշխանութիւնն Խամայելի, և մարտնչէր ընդ իւր ազգին՝ դարձեալ այլ մոլեկան հուր հրդեհի բորբոքէր³ ի կողմանց արեւելից յերկրէն Խորասան⁴ աշխարհին: Վանգի իբրև տեսին ամենայն նախարարք որդւոցն Խամայելի, զի զօրացաւ ի վերայ նոցա անհանդուրժելի վտանգ յիւրեանցացոցն՝ ջանային զապրիլ անձանց գտանել. յորոց ոմանք ի նոյն տոհմէ օրէնսդրին⁵ իւրեանց հատուածեալք՝ փախըստեայ անկանէին ի Խորասան յաշխարհն և թազըստեամբ կէին անդ ժամանակս ինչ Ապա յիտ այնորիկ միաբանեալ զզօրս Խորասան աշխարհին՝ կացուցանէին⁶ զօրավարս ի վերայ նոցա զԱհաթբա և զԱբու-Մսլիմ⁷ ոմն, որ էր խորամանկ աստեղագիտական ազանդոմն⁸: Եւ սոքա միաբանեալք սպանին զհրամանատար աշխարհին, և զզօրս նորա յինքեանս դարձուցեալ և զայլ բազմութիւն խառնիճաղանձիցն աշխարհին, որք տազնապեալք էին⁹ յանհնարին բռնութենէ հարկապահանջիցն¹⁰ սկսան տակաւ յարձակիլ ի կողմանս Ասորիստանի. որոց ընդդէմ ելլելալ զօրքն Մլուանայ՝ ոչ կարէին զդէմ ունել այնմ ամբոխին, զի ի տեսնէ էր խորտակումն¹¹ իշխանութեան նորա: Եւ զբազումս հարեալ սատակէին և

1 Տ.՝ կոչ և

2 Տ.՝ շարակարգ

3 Չ.՝ բորբոքելը

4 Չ.՝ խորասանայ

5 Տ.՝ յօրէնսդրին

6 Չ.՝ կացուցանէր

7 Չ.՝ զապումսլիմ

8 Տ.՝ յաստեղագիտական ազան դնո—
2.՝ աստեղագիտական

9 Տ.՝ տազնապեալ էին

10 Չ.՝ հարկապահանջացն

11 Չ.՝ խորտակումն

զայլսն փախստական առնէին գունդք Աբղայիցն⁽⁴⁴⁾ որ կողին որդիք Հեշմայ: Եւ ինքեանք յառաջ մատուցեալ¹ անցանէին ընդ գետն Տիգրիս, և նուաճէին զբազում քաղաքս Հնազանդեալ ընդ նոքօք. և զամենայն զօրս² զոր միանգամ առաքէր Մրուան ընդդէմ նոցա՝ խորտակեալ ջախջախէին³, և ցմեժ բանակետոն Տաճկաց Ակողա զամենեսեան Հնազանդէին: Իսկ բնակչացն Ակողայ և Բասւրայ⁴ տեսեալ զբռնութիւն զօրութեան նոցա՝ ձեռնտու իղին և յաւիւան ի զօրս նոցա: Չորս զգաղեալ Մրուան՝ տագնապաւ մեծաւ վարանէր, և բացեալ զխանութս գանձուցն արքունեաց՝ սփռէր զօրացն: Եւ վառեալ զինքն բազմութեամբ զօրացն՝ ելանէր⁵ ընդդէմ նոցա: Եւ իբրեւ Հասանէին առ միմեանս և յարդարէին ճակատ առ ճակատ և խառնէր⁶ պատերազմն՝ բազումք լինէին վիրաւորք ի կողմանցն երկոցունց⁷, և անթիւ դիակունք դաշտացն տապաստ անկանէին. և յերկարաձգէր⁸ պատերազմն ի մէջ երկոցունց մինչև ի գլուխ ելանել ամին⁹ այնմիկ: Իսկ ի վերանալ յամին¹⁰ վնցիրորդի իշխանութեանն Մրուանայ՝ Հասանէր¹¹ ի վերայ նորա վրէժխնդրութիւն Աստուծոյ, խնդրիլ ի ձեռանէ նորա զարիւն զոր եհեղ յագգէն իւրմէ:

Եւ զօրացեալ զօրք Աբղայի¹² յարձակէին ի վերայ նորա գաղանաբար, դիմեալ Հասանէին ի բանակն Մրուանայ, և հարեալ սատակէին ի նոցունց հարուածս սաստիկս յոյժ յոյժ: Չի սսին լինել զթիւ անկելոցն¹³

1 2.¹ մատուցեալք

2 2.² զօր

3 2.³ ջախէին

4 2.⁴ պասւրայ

5 2.⁵ ելանիւր

6 2.⁶ խառնիւր

7 Տ.⁷ երկոցուն

8 2.⁸ յերկարաձգիւր

9 2.⁹ յամին

10 Տ.¹⁰ ի վերջանալ ամին

11 2.¹¹ Հասանիւր

12 2. աստ և ի ստորեւ՝ ապուլա, ապուլայի

13 գթիւ անկելոցն լինել

ի միում նուազի յս արանց հեծելոց, մինչև գնալ յարհ-
նէն վտակք առուաց, և ի գոլորշիս արեանն լինել մէջ և
մուծ ամբաս: Նւ զմնացորդս զօրուն առեալ արկին ի
մէջ բանակին Մ'րուանայ, և հասանէին մինչև ի դղեկա-
ձև կազմած պարտակին և ի վրանն Մ'րուանայ, և զնա
ինքն հարեալ սատակէին: Նւ զայս ամենայն չարիս և
դղրդմունս պատերազմաց և զառմունս քաղաքաց և
հեղմունս արեանց կատարեալ ամս¹ և վախճանի²:

ԳԼՈՒԽ ԻԸ.

Նւ տիրէ ընդ նորա Երզլայ, և առաքէ զհրբայր իւր
զմիւս Երզլա շրջիւ ընդ ամենայն աշխարհս իշխանու-
թեանն իւրոյ³: Որ նախ ելեալ յաշխարհս Հայոց՝ բա-
զում վշտօք և նեղութեամբ վտանգէր զամենեւին և
հասուցանէր ի չքաւորութիւն տնանկութեան, մինչև
պահանջիւ հարկս և ի մեռելոցն: Նւ⁴ զամենայն բազ-
մութիւն որբոց և այրեաց չարալլուկ տառապեցուցա-
նէր. վտանգէր գքահանայս և զպաշտօնեայս աստու-
ծային խորանին խոշտանգանօք և քքօք պպանութեան
և գանիւք՝ ի յայտ ածել զանուանս վախճանեւոցն և զըն-
տանիս նոցուն: Խոշտանգէր և զընտկիչս աշխարհիս
բռնագոյն և դառն հարկապահանջութեամբ, առնուլ ըստ
գլխոյ բազում զուգէս⁽⁴⁵⁾ արծաթոյ, և դնել կնիք կա-
պարեայ յամենեցուն պարանոցս:

1 2.¹ յամս

2 Տ.¹ վախճանէր:—2.¹ վախճանի

3 Տ.¹ իւրոյ իշխանութեան

4 Ի Տ. պակասէր՝ և

Իսկ տոհմ նախարարացն որ կամաւ և¹ որ յակամայ յաճախէին տալ ընծայս ձիոց ջրուոց² և հանդերձից պատուականաց և զայլ մթերս ոսկւոյ և արծաթոյ, որպէս զի կարասցին ընդ զբերան վիշապին որ յարձակեալ էր ապականել զերկիրս: Եւ նորա լքեալ զանյազութիւն չարունկալ որովայնին՝ անցանէր ընդ կողմն Պարսից և Ռարաց մինչև յաշխարհն Խորասան, և անդուստ յԵգիպտոս և ի Պինտապոլսական աշխարհն³ մինչև ցԱփրիկայ: Եւ ամենայն ուրիք ուր և հասանէր՝ զյափշտակօղ բարս ագահութեանն իբրև զվարմ ձգեալ ի տամբիոն⁴՝ որսայր զկենաց մարդկան զհետևանս, մինչև կոչիլ յիւրական ազգէն անուն զլացութեան նորա հայր դանգի. զի որպէս բանից կարգ է ասիլ՝ զդանգ առաւել քան զՆստուած մեծարէր: Եւ իբրև գնացեալ մեկնեցաւ յաշխարհէս, թողոյր հրամանատար դատաւորութեան և հարկապահանջութեան ի վերայ աշխարհիս չայոց զԵգիտ որդի Ուսագի:

Եւ Եգիտ⁵ կացուցանէր ի վերայ աշխարհիս իշխան ի նախարարացն չայոց զԽազակ որդի Բագարատայ ի նոյն տանէ իշխանին Աշտոյ, որ էր որդի հօրեղբօր նորա, այր գեղաղէշ երեսօք և երեւիլ հասակաւ և ազնուական բնութեամբ և ծանօթ երկիւղին Նստուծոյ: Եւ առաջնորդէր զօրաց իւրոց ակամայութեամբ կոխել զաշխատութիւն մարտիցն ուր և առաքէր. զի յայնմ հետէ հատաւ սակ արծաթոյն, որ գայր ամի ամի⁷ յարքունուստ զօրացն չայոց: Եւ զհամար հիծիլոցն պահանջէին յիշխանացն. և հարկ լինէր ի տանց իւրեանց

1 Ի Տ. պակասէր՝ և

2 2.՝ ջրոց

3 Տ.՝ ի Պենդապոսական:— 2.՝ յաշխարհն

4 2.՝ յափրիկայ:— Օր. Տպ.՝ Ատեք

5 2.՝ տամբիոն

6 2.՝ յեգիտ

7 2.՝ յամի յամի. և ի ստորեւ՝ յամի

Հանդերձիլ զգունդս զօրացն և զընթացս զրաժաստակ
աշխատութեանցն ողջ պահիր:

Եւ Աբդրայն լըկալ զԳ¹ ամ իշխանութեանն վախ-
ճանէր²: Եւ առնոյր³ զիշխանութիւն նորա հղբայր նո-
րին միւս Աբդլա ամս իջ:

ԳԼՈՒԽ ԻԹ.

Ի սորա աւուրս շարժեալ թագաւորն Յունաց ի
կայսերական արքունեան մտիցն⁴՝ բազում և ծանր ամ-
բոխիւ գայր Հասանէր⁵ յաշխարհն Սարնոյ ի քաղաքն
որ կոչի Խէոդուպոլիս: Եւ իբրև յական թօթափիլ
կործանէր զգղեակ պարիսպ⁶ ամրոցին արքայն Սոստան-
դին որ էր որդի Լևոնի, և բացեալ զտուն զանձուցն՝
բառնայր բազում կշիռ ոսկոյ և արծաթոյ. զտանէր ի
դանձի անդ զնշան տէրունեան խաչին, զոր առեալ տա-
նէր ընդ ինքեան: Նա և զգօրսն քաղաքին և զբնակեալսն
ի նմա Սառակինոսս բառնայր նոցին ընտանհօքն յաշ-
խարհն Յունաց: Եւ բազումք ի բնակչաց զաւառացն
ինդրեալ յարքայէն, զի ընկեսցին զանուր լծոյ ծառայ-
ութեանն Իսմայիլի յանձանց և զնասցին զկնի նորա:

Եւ նորա տուեալ Հրաման, վաղվաղակի Հանդիւ-
ձեալ զաղիս իւրեանց՝ խաղացին յառաջ, ապաւինեալք
ի զօրութիւն տէրունեան խաչին և ի փառս արքային.
Թողին զերկիր ծննդեան իւրեանց, և Հատուածեալք
անկան ի կողմն արքային բարեպաշտի: Իսկ ի գալ միւ-

1 Տ.՝ զերբորդ

2 2.՝ ամենայն ուրեք՝ վախճանէր,
վախճանիւ...

3 2.՝ առնէր

4 2.՝ մտին

5 2.՝ Հասանիւր

6 Տ.՝ զգղեակապարիսպ

սոյ ամին կազմեալ Նզդիտն¹ զգօրսն որ ընդ ձևումբ իւրով կրթայր հասանէր ի քաղաքն Սարնոյ և արկանէր մարդահարկ ի վերայ աշխարհին. և հաւաքեալ զբազմութիւն անթիւ՝ կացուցանէր գործավարս ի վերայ գործոյն, և փոյթ յանձին կալեալ շինէր զխրամատեալ պարիսպ քաղաքին: Նւ ածեալ արս յորդուոցն Իսմայիլ լի բնակեցոյց ի նմա նոցին ընտանեօք՝ պահել զքաղաքն և զգուշանալ ի թշնամեացն: Նւ կարգեաց նոցա պատրաստութիւն կերակրոց յաշխարհէս Հայոց:

ԳԼՈՒԽ Լ.

Յայնմ ժամանակի ոչ դադարէր ամբօխ աղմկի հեռութեան² անօրէն ազգին յաշխարհէս: Քանզի ամենայն ուրիք զբնական իւրեանց չարահնարութիւնն ոչ լքին յանձանց որդիքն Բելիարայ. այլ ի ժաբար դիմեալ անաստուած³ ոմն որում անուն էր Սուլէյման, և ընդ նմա որդիք յանցանաց ի կողմանցն⁴ Պարսից՝ ասպատակէին ի կողմանս⁵ Վասպուրականի, գործելով զանարժան բարս սննդակից չար սերմանցն: Որոց ի դիմի հարեալ⁶ նախարարք ի տանէն⁷ Արծրունեաց Սահակ և Համազասպ սակաւ արամբք՝ անկան ի մէջ թշնամեացն: Իսկ նոքա իբրև տեսին զի նուազունք էին՝ ի մէջ արկեալք⁸ կամէին սպանանել: Իբրև տեսին Սահակ և Համազասպ զհէնն զարթուցեալ ի վերայ, և զի ոչ ուստեք փախուստ գտանէր⁹՝ սուր ի գործ արարեալ զբազմու-

1 2.՝ ի դիտն

2 2.՝ խեռութեան

3 Տ.՝ յանաստուած

4 Տ.՝ ի կողմանս

5 2.՝ ի կողմ

6 2.՝ հարեալք

7 Տ.՝ տանն

8 Տ.՝ արարեալք

9 2.՝ գտանիւր

թիւն¹ թշնամեացն խողեսողէին, և ինքեանք զիմեալ ընդ տեղի մի ամբողխին զերծանել ջանային:

Անդ կարեկէլի խոցեալ Համազասպ՝ անկանէր² յերկ- վարէն. և պատեալ զնովաւ թշնամեացն³ սպանին: Եւ Սահակ իբրեւ ևս զսպանումն հղբօրն, յաղագս յաճախ սիրոյն զոր ունէր առ եղբայրն մատնէր զանձն ի մահ. և ի խոնարհ անկեալ⁴ յերկվարէն՝ կարթակոտոր առնէր. և ինքն զայրազին անձամբ մենամարտէր և զբազումս գիւթաւալ կացուցանէր, մինչև ինդրիւ զվրէժ արեան հղբօր իւրոյ: Եւ ապա պարտեալ ի մարտին վախճա- նէր: Եւ այնպէս վճարէին ի կենաց ընտիր նախարարքն, որք⁵ էին որդիք Վահանայ Արծրունւոյ⁶:

Իսկ⁷ ապա յետոյ ազդ հղեալ հղբօր նոցա Պապկայ⁸ և այլոց նախարարացն որ ընդ նոսա՝ ելանէին ի տեղի մարտին վայելք և ճշօք. այլ⁹ ոչ կարացին հասանել թշնամեացն: Պարձան ողբովք¹⁰ և աշխարանօք թաղել զմեռեալսն: Իսկ թշնամիքն դարձան ընդ նոյն ճանապարհ. որ ապա յետոյ սակաւ մի¹¹ անկաւ ի ձեռս Պապկայ Արծ- րունւոյ և սպանաւ Սուլէյմանն և բազումք¹² ընդ նմա:

ԳԼՈՒԽ ԼԵ.

Եւ մինչդեռ ունէր զհրամանատարութիւն իշխա- նութեանն Եղիս¹³ յղէր զհսպան առ արքայն հիւսիսոյ,

1 Ի 2. պակասէր՝ զբազմութիւն

2 2.՝ անկանիւր

3 2.՝ թշնամիքն

4 2.՝ խոնարհեալ

5 Տ.՝ որ

6 2.՝ արծրունոյ

7 Տ.՝ և

8 2.՝ պապկա

9 2.՝ և

10 2.՝ ողբօք

11 Տ.՝ յետ սակաւ միոյ

12 Տ.՝ և բազումք այլ

13 2.՝ Իգիտ. և ի ստորեւ՝ յեզատի

որում Խաբանն կոչէին¹, և ինդրէր առնել ինամուծիւն ընդ նմա. որպէս զի ի ձեռն այնորիկ արասցէ ուխտ խաղաղութեան ընդ նմա և ընդ զօրս Խազրաց: Եւ Հաւանեալ արքայն Խազրաց՝ տայր զքոյրն իւր նմա կնուծիան, որում անուեն էր Խաթուն. և առաքէր ընդ նմա նաժիշտս և աղախնայս և ծառայս բազումս: Եւ կեցեալ Խաթունն սակաւ ինչ ժամանակ՝ վախճանէր²: Եւ բարձաւ ուխտ խաղաղութեանն որ ի մջ նոցա. քանզի իբրեւ դաւով նկնգութեամբ Համարեցսն³ զմահ նորա: Եւ դումարեալ զօր բազում տայր ի ձեռս⁴ զօրավարի միոջ, որ անուանեալ կոչիւր Ուաժթարիան, ի գնդէն Խաթիրլիթերայ⁵, և առաքէր ի վերայ աշխարհիս որ ընդ ձեռամբ Նզտի: Որոց սփռեալ զտսպատակս իւրեանց ըստ Հիւսիսոյ գետոյն Հզորագունի որ կոչի⁶ Սուր՝ առնուին բազում⁷ գաւառս, զՀէջար, զՔուղա, զՍտանի, զՄարզպանեան⁸, զՀաբանդ, զՍեղաւու, զՇաքէ, զՍեխ⁹, ըզԽենի, զՍամբիսճան, զԽողմաղ¹⁰: Եւս գաւառք աշխարհին Աղուանից¹¹: Առին և զցանկալի դաշտն Քաղասական, յորում անթիւ բազմութիւն Հօտից և նախիրք անդէոց բազմաց, զօրս¹² առին յաւարի: Առին և յաշխարհէ իշխանութեանն Սյաց գաւառս եօթն, զՇուչք, զՔուէշկափոր, զՋելթդ¹³, զՄուքէթ, զՍէլիսցիւէ, ըզԽանէթ և զԵրկ¹⁴: Եւ Հաւաքեալ զբազմութիւն գե-

1 2.՝ կոչիւր

2 2.՝ ժամանակս վախճանիւր

3 2.՝ իմացան

4 2.՝ ի ձեռն

5 2.՝ խաթիրլիդերայ

6 2.՝ կոչիւր

7 2.՝ զբազում

8 Տ.՝ զՍտան մարզպանեան: — Օր.

Տ.՝ ոստանի՝ մարզպանեան

9 2.՝ զբիւ

10 Տ.՝ զԽողմաղ:—Ջանուան գաւառացի տես յԱշխ. Խոր. յէջն 606:

11 Տ.՝ ամենայն ուրեք՝ Աղվանից, Աղվանք...

12 2.՝ անդուոց... զօր

13 2.՝ զքուէշկափոր, զՋելթդ

14 Տ.՝ զՍէլիսցիւէ, զԽանէթ, զԵրկ: —Ջանուան գաւառացի տես յԱշխ. Խոր. յէջն 605:

ընտանեացն և աւար բազում՝ դարձան ի բնակութիւնս իւրեանց: Աւ ոչ կարաց ընդոստախօս պատապրոսն¹ այն համբառնալ զգլուխն իւր, որ ունէր զիշխանութիւն հրամանատարութեան աշխարհիս Հայոց, այլ միայն զողակ իբրեւ զանբան կալով՝ ոչ ինչ թուէր նմա կործանումն աշխարհին:

Իսկ ապա յետ սակաւ ինչ ժամանակի հատուածեալ նոյն վիրապն, որ էաժ ստուերածս² ի վերայ երկրին Աղուանից՝ քայլ միաբանել ընդ իշխանին Իսայիելի. և յղեալ յաշխարհն Մարտիոս պատանդ³ զորդի իւր՝ ինքն վաղվաղակի վախճանէր⁴ սրով մերձ ի դուռնս Աղուանից:

ԳԼՈՒԽ ԼԿ.

Ասացից⁵ և վասն ապստամբին այնմիկ, զոր նախ առաքէր Աբղլա յաշխարհս Հայոց, որում ճալէհ կոչէին. որ էր այլ անօրէն և սրիւնահեղ, յորմէ բազումք զգուշացեալ անձնապահ լինէին. քանզի ոչ կարէին յայնժամ այնպիսի նեղութեան տանել: Եւ ին ոմանք ի նախարարացն Հայոց, որք մերժեալ լքին զժառանգութիւնս իւրեանց և փախստեայ անկան յաշխարհն Յունաց, ապաւինեալք առ կայսրն Սոստանդին: Իսկ Գագիկ որ էր տէր Արծրունեաց տանն, իբրեւ ոչ գտանէր տեղի փախստեան՝ անդէն գաղթէր յամրոցն որում Նկանն կոչին. և ժողովեալ առ ինքն զնախարարս աշխարհին նոցին հեծելովք⁶, և ելեալ ասպատակ սփռէր զկողմամբք

1 2.[՝] պատապրոսն

2 3.[՝] ստուեր

3 2.[՝] ասորոց պատանդս

4 2.[՝] ստուակեր

5 3.[՝] յաւելոյր աստ՝ գարձեալ

6 2.[՝] հեծելք

Ատրպատական աշխարհին, ի Օսարեանդ գաւառ¹, ի Բոււտակս և Օւիդոջ², ի Տասուկ, ի Պազնակ, ի Յորմի, ի Սուրինապատ³ և յայլ ևս մերձակայ⁴ գաւառսն, յորում գործէին գործ⁵ անհաճոյ Աստուծոյ, նմանեալ անօրինաց, որ ոչ վայել էր քրիստոնէից: Պահանջէր և հարկս⁶ յաշխարհէն բազում տագնապաւ խոշտանգեալ. և գայր հասանէր ի գաւառն Հիր, յորում վայրի հասանէ Ռուհ ոմն զօրավար Իսմայիլացւոց, և ընկինոյր բազում վիրաւոր ի զօրուէն Հայոց և զայլն փախստական ընկինոյր յամուրն Նկան. և ինքն շրջէր զգաւառօքն Պասպուրակսնի, զի կարասցէ որսալ զնա⁷ յորոգայթ իւր: Ապա իբրեւ տեսանէր տէրն Արծրունեաց զխորտակումն զօրաց իւրոց՝ ոչ ևս կարաց կլանիլ ի գործ անօրէնութեանն. այլ անկեալ յամրոցն՝ դադարէր առ սակաւ մի: Յետոյ այլ զօր կկեալ ի վիրայ նորա, որոյ զօրագլուխ էր Մուսէ՝ պաշարեալ պահէին զամրոցն ամ մի: Նւ իբրեւ ոչ ինչ կարէր ստնանիլ՝ դաւով նենգեալ կոչէր ի խաղաղութիւն, և ըմբռնեալ տայր ի ձեռն իշխանին Իսմայիլի: Նւ նորա արկեալ զնա⁸ ընդ կապանօք՝ դնէր ի կալանս բանտի յանհանդուրժելի նեղութեան և պահանջէր ի նմանէ զարծաթն, զոր հարկապահանջութեամբ ժողովեալ էր յերկրէն Պարսից:

Իսկ նորա ոչ խնայեալ ի գանձս, որչափ գտանէր⁹ ի ձեռին նորա¹⁰, զի թիրեւս կարասցէ շահիլ զկեանս իւր. այլ¹¹ ոչ ինչ օգտեալ անդէն վախճանէր¹² ի տառապանս

1 2.¹ ի զարաւանդ գաւառի

2 2.¹ իրուտակս և ի շիդոնց

3 2.¹ սորինապատ

4 2.¹ ի մերձակայ

5 2.¹ գործ

6 Տ.¹ հարկ

7 Տ.¹ զնա որսալ

8 Ի Տ. պակասէր՝ զնա

9 2.¹ գտանիւր

10 Տ. յաւելոյր աստ ի փակագիծս՝ (տայր)

11 Ի 2. պակասէր՝ այլ

12 2.¹ այլ անդէն վախճանիւր

բանտին, իբրև զայլ մի յանարգաց: Եւ զորդիս նորին զՀամազասպ և զՍահակ յուրով ժամանակս կալիալ ի կապանս՝ ապա ուրիմն անկուշիալ կամք չարաշուք դահճին՝ հաճեալ հաւանութեամբ հաշտէր ընդ նոսա պատուելով, և առաքէր յերկիրս Հայոց:

ԳԼՈՒԽ ԼԳ.

Ռսոյն¹ ժամանակս ի հրամանատարութեան Եղեատի² և յիշխանութեանն Եբդլայի միւսոյ յոյժ ծանրացաւ անուր լծոյ հարկապահանջութեան ի վերայ աշխարհիս Հայոց. քանզի դժոխսաձև ազահութիւն անհամբոյր թշնամոյն ոչ շատացաւ ուստի զմարմինս ընտրիւրոց Վրիստոսի հօտիս³ և ըմպիլ զարիւն իբրև զջուր զարհամարհանս նոցա. այլ համօրէն զբոլոր հրկիրս Հայոց արկանէր ընդ անհանդուրժելի վտարանդիւք⁴. զի վախճանեաց զգիւտ⁵ արծաթոյ ի յերկրէս, և ամենայն ոք տալով զպաճարանս ընչից իւրեանց՝ ոչ գտանէին զգինս փրկանաց անձին իւրեանց⁶. և չար կտտանօք, գիւլարանօք և կախաղանօք և դառն տանջանօք կիղէին զկեանս մարդկան: Յորմէ փախստեայ եղիալ բազումք յայրս⁷ և ի փապարս հրկրի՝ ղօղիալ թաղչէին. և ոմանք ձիւնահնդճ⁸ և գետաւվէժ լինէին վասն անտանկի աղետիցն⁹. զի ոչ էր գիւտ զոր հայցէինն, գտանել¹⁰ պահանջումն սակի արծաթոյն, այլ ըստ գլխոյ¹¹ արանց. որովք

1 2.¹ զայն

2 2.² յեգիտի

3 2.³ ոչ շատացաւ զմարմինս... ուստի

4 Տ.⁴ վտանգիւք

5 Տ.⁵ գիւտ

6 Տ.⁶ ընչից իւրոց՝ ոչ գտանէր..

անձին իւրոյ

7 Տ.⁷ ի յայրս

8 Տ.⁸ ղօղեալ ք... ձիւնահնդճք

9 2.⁹ աղետիցն

10 2.¹⁰ գտանէր

11 Տ. ըստ գլուխս

Թափուր¹ մնացեալք յամենայն ստացուածոց՝ կապէին կապանօք տնանկութեան կրկիրս Հայոց, և առհասարակ ճաշակէին ի հնոցէ՝ ազքատութեան նախարարք և մեծամեծք: Թէպէտ և բազում անգամ բողոքէր իշխանն Սահակ և Հայրապետն տէր Տրդատ որ ի տանէ նախարարացն Սանանդ գաւառի՝ այլ ոչ լուտւ զաղաղակ նոցա Եղիտն որ ի վերայ հարկին էր յաշխարհիս³: Բարձրացեալ բողոք տրտնջմանն հասանէ՝ առ Աբղայն, և խորխտացեալ կոչէ առ ինքն զԵղիտն և փոխանակ նորա առաքէ զԲագար⁵ որդի Մսիմայ: Եւ յիտ ոչ բազում ժամանակի, զի և ոչ զամ մի ողջոյն տեւեալ Բագարն, կոչէ զնա առ ինքն առանց իրիք պատճառի, և առաքէ զՀասան. քանզի մեքենայոյզ⁶ խորամանկութիւնն յորդորէր խոնարհեցուցանել զերկիրս Հայոց ի տեղիս չարչարանաց. մանաւանդ թէ⁷ ոչ նա, այլ կամք ուզղչի իշխանացն կատարի, որում ի վերուստ վկայէր բարկութիւն զոլ բազմութիւն մարախոյն⁸ և կարկուտք և հրաշտութիւնք անձրեաց: Այսոքիկ ցոյցք⁹ բարկութեանն ի վերայ մեր:

Իսկ իբրև հին Հասան որդի Սահաթրայ¹⁰ հրամանատար¹¹ ի վերայ երկրիս Հայոց, և ընդ նմն գունդ բազում¹² ի տոհմէ Խորասան աշխարհին, ուրք առաւել գառնութեամբ յաճախ գործէին զզգարագործութիւն և բազմացուցանէին զաղէտս և զհեծութիւնս աշխարհիս, զի որպէս նախ քան զայս պատմեցաք՝¹³ ի տեառնէ

1 2.՝ Թափուրք

2 2.՝ ի հնոց

3 Տ.՝ աշխարհիս

4 2.՝ հասանն

5 2.՝ աստ և զկնի՝ պաքար

6 2.՝ մեքենայոզ

7 2.՝ թէև

8 2.՝ մարախոցն

9 Տ.՝ ցոյց

10 2.՝ կահաբգայ

11 Տ.՝ հրամանատար

12 2.՝ գունդք բազումք

13 Տ.՝ պատմեցաւ

կարծրանային սիրտք նոցա առ ի վրէժինդրութիւն չա-
րևաց մերոց. զի արդարեւ սով և սուր և սասանութիւն
յաճախէր յազգապիտութեան նորա: Եւ ևս առ այսո-
քիւք արհամարհութիւնք հայրսպետաց, այսպանութիւնք
եպիսկոպոսաց, զսն և խոշտանգանք քահանայից, իշխա-
նաց և նախարարաց քարշանք և քայքայութիւնք. ո-
րում ոչ կարացեալ հանդուրժել զօրագլուխք աշխար-
շիս՝ հիծէին և հառաչէին յանհանդուրժելի տաղնապէն.
քանզի զռամիկ բազմութիւն մարդկան խոշտանգէին ազ-
դի ազգի չարեօք, զոմանս փոկահարութեամբ լլկէին
վասն հարկապահանջութեան դառնապէս¹, և զոմանս
զիւրարանօք և կախաղանօք, և զոմանս մերկացեալ² ի
զգեստուցն՝ արկանէին ի մէջ լճից յաւուրս դառնաշունչ
ձմերայնոյ³, և կարգէին ի վերայ⁴ պահապանս, զի չար-
չարեացն զնոսա, և այնպէս չարալլուէ կտտանօք կեղե-
ին զկեանս նոցա⁵, զոր պատմել ոչ կարեմք զաղետիցն⁶
պատմութիւն:

ԳԼՈՒԽ ԼԳ.

Յայսմ վայրի ճառեցից զվայրենամիտ ազգին Խմայ-
կի զիստասիրտ դառնութիւնն ի գլուխ եկալ. քանզի
իրեւ տեսին նախարարք Հայոց զվտանգ տարակուսա-
նացն հասեալ ի վերայ ինքեանց՝ հզին զոգի ի ձեռին
իւրեանց և ձեռնամուռիս իղեն յիրս, զոր⁷ ոչ կարէին վը-

1 Տ.՝ վասն դառն հարկապահանջու-
թեան, և

2 Չ.՝ մերկացուցեալ

3 Տ.՝ ձմերայնոյ

4 Ի Չ. պակասեր՝ ի վերայ

5 Ի Տ. պակասեր հատուածք, սկսեալ
ի բառիցս՝ և այնպէս

6 Չ.՝ զաղետիցն

7 Չ.՝ որ

ճորիւ, վասն զի նուազունք էին: Այլ սակայն լաւ համարեալ զմահ քաջութեամբ քան զկեանս վտանգաւոր՝ ձեռնամուկս եղին յիրս ապստամբութեան, և ի բաց կացին ի հնազանդութենէն Խմայելի: Եւ սկիզբն բանիս այսորիկ լինէր¹ ի ձեռն Արտաւազդայ, որ էր ի տանէ Մամիկոնէից. որոյ երթեալ ի մայրաքաղաքն Պոլին² կազմութիւն մեծ առնէր զօրաց իւրոց. և ստանայր սնդ զէնս և անօթս³ պատերազմի, և վառէր զինքն զրահիւք և սաղավարտիւք⁴ և ամենայն սպառազինութեամբ⁵, և մտերիմ զինքն կրեւցուցանէր⁶ զօրացն Խմայելի, իբր⁷ թէ մարտնչել ընդ թշնամիս նոցա կազմիցի: Եւ որոշեալ զինքն ի միաբանութենէ նոցա՝ հասանէր ի գաւառն Շիրակ ի գիւղն Սումայրի, և սպանանէր զհրամանատար հարկին: Եւ որ ինչ գտանէր⁸ ի ձեռին նորա առեալ՝ համբառնայր ամենայն տամբ իւրով, զնայր ի կողմանս Վարաց աշխարհին, և ընդ նմա ամենայն նախարարք աշխարհիս: Եւ հասեալ համբառն ի քաղաքն Պոլին, եթէ այս ոճիրք⁹ գառն գործեցան յորդոցն Հմայելի՝ վաղվաղակի առնոյր զօր բազում Մահմետն, և զՍմբատ որդի Աշոտոյ զսպարապետն Հայոց և զայլ նախարարսն, և հետամուտ լինէր զկնի նոցա. հասանէր¹⁰ յաշխարհին Վարաց ի գաւառին որ կոչի Սամցխէ¹¹, և կալեալ զկիրճն՝ թափէր ապուռ ինչ յաւարէն. և զնոսա վարեալ փախստական առնէր յաշխարհէս Հայոց:

Իսկ նոքա երթեալ¹² պատսպարէին յաշխարհին Եգիպտոց. և ստանայր անձամբ զիշխանութիւն անձին

1 2.¹ լինելը

2 2.² աստ և զկնի՝ գլխի գլխայ

3 2.³ զանօթս

4 2.⁴ սաղաւարտիւք

5 2.⁵ սպառազինութեամբ

6 2.⁶ ցուցանէր

7 2.⁷ իբրեւ թէ

8 2.⁸ գտանիւր

9 2.⁹ օճիրք

10 2.¹⁰ լինելը... հասանիւր

11 2.¹¹ սամսխէ

12 2.¹² երթեալք

իւրոյ ի վերայ Եգիւրացւոց և ի վերայ Սէփոյ¹, որ Լն Սիւք: Եւ ի ձեռն այսր գործոյ առաւել զայրազնեալ հրամանատարն Հասան՝ վաղվաղակի² առաքէր յամենայն կողմանս իւրոյ իշխանութեանն զբռնութիւն հարկին ժողովել մեծաւ ստիպով. և յոյժ սաստկանայր հեծութիւն աշխարհիս ի պահանջողաց հարկին. քանզի ամենեւին նուազեալ էր զիւտ արծաթոյ յաշխարհէս Հայոց: Ենդ³ ուրեմն շարժէր սիրտ նախարարի ուրումն ցասմամբ, որ էր որդի Հրահատայ կոմսի ի տանէ⁴ Սամիկոնիսն, որոյ անունն էր Մուշեղ: Սա միաբանեալ ընդ իւր զոմանս ի նախարարացն Հայոց՝ ի բաց եկաց ի հրնազանդութենէ Բամայելի. և գտեալ զոմանս յորդուոյն Բամայելի ի գաւառի իւրում և ի տան իւրում⁵, որք եկեալ պահանջէին ի նմանէ զարիւնս ոմանց սպանելոց ի տոհմէ իւրեանց՝ խողիտողէր զնոսա ի սուր սուսերի իւրոյ: Եւ ինքն գաղթէր⁶ յամրոցն Արտազիւրոյ⁷ հանգերձ տամբ իւրով:

Եւ ելեալ նոյնժամայն ի գաւառն Բագրևանդ, և ընդ նմա արք Ջ⁸, և ըմբռնեալ զպահանջողսն հարկին, որում անունն էր Նպումաճուր և զորս ընդ նմա՝ հարեալ սատակէր ի սուր սուսերի իւրոյ. և լուցուցանէր զպահանջումն հարկին յերկրէս: Եւ իբրեւ այս այսպէս վճարէր⁹ ժողովէին առնա ամենայն վշտատեսք և վրտանգեալք հոգւով: Եւ յայնմհետէ զարթեան յամենայն կողմանց թշնամիք ի վերայ նորա¹⁰: Եւ նախ քան զայս՝ յորդուոյն¹¹ Բամայելի ի քաղաքէն Սարնոյ հասանէին ի

1 2.¹ վեռիս2 8.¹ և վաղվաղակի3 2.¹ արդ4 2.¹ որ էր ի տանէ5 8.¹ իւր6 2.¹ գաղթիւր7 2.¹ արտագերայ8 8.¹ արք վսթսուն9 2.¹ վճարիւր10 2.¹ նոցա11 8.¹ այլ յորդուոյն

վերայ նորա, ուր էին իբրև արք երկերիւր, վառեալք կուռ սպառազինութեամբ. յորոց վերայ հասեալ ի գիշերի ի գիւղն Խարս¹ սակաւ արամբք, զի էին բանակեալ ի մէջ այգիստանեացն, շուրջ կացեալ զնոքոք՝ փրլուզին զդուզնաքեայ² պատուար այգիստանեացն, զի էր կարկառակոյտ քարանց առանց հողոյ. և յանչափ դրդրդմանէ քարանցն ըստեալ երիվարացն՝ զբազումս առաթուր հարեալ սատակէին. և առեալ զգէնս և զկապուտ անկկողցն՝ տայր զօրաց իւր, և զերիվարս և զամենայն կազմած զինուց. և ինքն խազացեալ գնայր ի կողմն ամրոցի իւրոյ:

Նւ իբրև այս լուր աղէտի հասանէր խքաղաքն Ղուին առ զօրավարն Խամայիլի Մահմետ՝ յամենայն կողմանց տագնապ մեծ յառնէր ի վերայ նորա. և գումարեալ զզօրս քաղաքին Ղունայ՝ տայր ի ձեռս³ զօրագլխի միում, որում անուն էր Ապուռնձիպ, ելանել ի խնդիր վրիժու արեան սպանկողցն: Նւ առեալ զօրավարին այնմիկ զընտիրսն հեծկոց իբրև արս Գ՝ ուշ ետեալ ընդ պողոտայն արքունի՝ հասանէր ի գաւառն Բագրեւանդ ի գիւղն⁴ Բագաւան: Ննդ ի վերայ հասանէր նոցա Մուշեղ և⁵ ընդ նմա արք իբրև Տ. և մարտուցեալք ընդ միմեանս՝ օգնութիւն ի տեսնէ վաղվաղակի հասանէր⁶ ի թիկունս գնդին Մուշեղայ⁷. և բազում հարուածս հարեալ սատակէին ի զօրացն Խամայիլի, և զճնացեալսն⁸ ի փախուստ դարձուցեալ՝ հետամուտ լինէին մինչև յաւանն Արուձ, և զբազումս ճառ-

1 2.՝ ի գիւղն

2 2.՝ զգուզնաքեայ

3 Տ.՝ ի ձեռն

4 2.՝ ի գիւղն

5 Ի 2. պակասէր և

6 Գամ ըստ 2. հասանէր վաղվաղակի

7 2.՝ մուշեղի

8 Տ.՝ զճնացորդսն

քաղ առնէին, մինչև զնոյն ինքն զգօրագլուխն հարկաւ սատակէին: Եւ մեծաւ յաղթութեամբ դարձեալ ի հետոց նոցա՝ ընդին բազում աւարաւ յաւարէ թշնամեացն:

Եւ փախստեայքն անկան ի քաղաքն Վուին սակաւք ի բազմաց: Արոց ընդ առաջ լինէին¹ համագգիւքն արք և կանայք վայրւք և Ճօք, հող ի գլուխ լինելով, զճակատ հարկանէին և զօճիս պատառէին, և ողբովք և աշխարանօք ընդին² ամենայն փողոցք լայնանիստ քաղաքին: Եւ ահ մեծ անկանէր ի վերայ Սառակինոս³ զնդին. և ոչ լինէր նոցա համարձակ ելանել⁴ քան զքաղաքն. այլ անձնապահ լինէին յամրութեան քաղաքին:

Ապա իբրև զայս յաջողուած գործոյ տեսանէին նախարարք Հայոց՝ ամենեքեան միամտեալ ընթանային ըզհետ անմիտ խորհրդին. զի կարծէին լցեալ զժամանակ իշխանութեանն Խմայելի⁵, և մանաւանդ պատրիարք առաւել ի կարծիս առն միոյ մոնողոնի, որ մոլորութեան հոգւովն շարժեալ⁶ մարգարէանայր սնոտիս և ընդունայն ասելով. «ահա մերձեալ է ժամանակ փրկութեան ձերոյ. զի այժմ ընդ հուպ դարձցի գաւազան թագաւորութեանն միւսանգամ ի տուն Խորգոմայ, առնուլ ձեզ զվրէժ յազգէն Խմայելի. և դուք մի՛ զանգիտէք յերեսաց նոցա, թէ նուազունք իցէք, զի մի այր ի ձէնջ հալածեսցէ զհազարսն, և երկուքն զբիւրսն. զի զպատերազմն ձեր տէր պատերազմեսցի. զօրացարուք, մի՛ զանգիտէք»: Եւ այսպէս տեսիլ սուտ և ըզձանս ի ստից⁷ օր ըստ օրէ պատմէր նոցա, որում առհասարակ հաւատա-

1 Տ.՝ Ապա ընդ առաջ լինէին նոցա:—

2 ՝ ընդ յառաջ

2 ՝ Լնոյր

3 ՝ Սառակինոսի

4 Տ. յուճղէտս յաւելոյր աստ ի փա-

կագիծս՝ (արտաքս)

5 2.՝ զի կարծէին զժամանակ իշխանութեանն Խմայելի լցեալ

6 2.՝ մոլորութեամբ... շարժեցեալ

7 Տ.՝ և բաղձալի սրտից

ցիալ՝ տեսանօղ¹ զնա կոչէին: Եւ յայսմ բանէ ամենեքեան պատրիաք՝ զրգուցուցանէին զմեծ սպարապետն Սմբատ որդի Աշոտոյ՝ հաւանել այնմ խորհրդի: Եսկ նա իբրեւ յակամայ կամաց շարժեալ յիւրմէ հաստատուն և յանխոնարհելի խորհրդոցն՝ չոգաւ զկնի խաբեբայ և մոլեկան առնն այնորիկ:

Եւ ժողովեալ ամենայն նախարարք և այոց ի մի վայր՝ առնէին առ միմեանս երդմունս և դաշինս ուխտի՝ կեալ և մեռանել ընդ միմեանս: Եւ այսպէս միախուռն ժողովեալք առ միմեանս՝ արք իբրեւ² ջ. զի բազումք ի ռամիկ ժողովոց և կեալ խառնէին ի գունդն նոցա. և համբարձեալ զնացին ի կողմանցն այնոցիկ³ պաշարիկ զքաղաքն Խէոդուպոլիս⁴ որ է Սարնոյ քաղաք: Եւ պաշարէին զնա պատնիշօք⁵, և զամենայն ժամանակս ձմերայնոյն⁶ մարտ եղեալ կռուէին ընդ նմա, կանգնեալ զնովաւ մահարձան, և հատանէին վէտս ծակուց արտաքուստ ի քաղաքն. այլ ոչ ինչ կարացին ստնանել, բայց որչափ սակաւ ինչ ի քարէ մէքենայիցն, որովք սատակէին ի քաղաքէն:

Եսկ Աշոտ ի տանէ Բագրատունեաց, որդի իշխանին Սահակայ, զի էր այր խոհական հանճարով՝ ոչ միաբանեաց ի գործ ֆնասակար աղէտին. այլ և զնոսա ևս խրատէր, ի բաց Թողուլ զֆնասակար կարծիսն՝ զոր ունէին ի ֆնասակար խրատուէ մոլեկան մոնոզոնին, և անձնապահ լինել անձանց և ընտանեաց նոցին, զի ասէր «մանկունք էք և կրտսիրագոյնք⁷ հասակաւ. և զիտեմ իթէ ոչ կարէք գղէմ ունել զօրութեան բազմագլուխ վիշա-

1 2.[՝] տեսօղ

2 Տ.[՝] իբրեւ արք

3 Տ.[՝] յայնոցիկ

4 2.[՝] Թէոդոսուպոլիս

5 Տ.[՝] պատնիշօք

6 Տ.[՝] ձմերայնոյն

7 2.[՝] կրտսերագոյն

պին, զի հզօր է զօրութիւն նորա և անթիւ բազմութիւն ընդ ձեռամբ նորա, և անչափ պատրաստութիւն զինուոց ի գանձս նորա. և ամենայն թագաւորութիւնք որք հակառակ կացին իշխանութեան նորա՝¹ փշրեցան որպէս զանօթ բրտի. զի թէ Հռովմայեցւոց թագաւորութիւնն ոչ կարաց համբառնալ զձեռս ի վիր, այլ սարսեալ դողայ՝ յերեսաց նորա, և ոչ յանդգնել ընդդէմ տէրունեան՝² հրամանին. զի և դուք չէք անանդեակ ամենայն զօրութեան արքային Յունաց, քաջութեան անձին նորա և բազմութեան՝³ և պատրաստութեան զօրաց նորա, զի ամենեւին ընդ միտ անգամ ոչ էառ ածել զմտաւ առնուլ զաշխարհս Հայոց ի ձեռաց նորա. Սոստանդին որդի Նւեոնի, որ մենամարտեալ ի միում աւուր ընդդէմ ահաւոր գազանացն՝ սպան զառիւծն իբրեւ զուլս այծեաց: Երգ որ գայս ցոյժ՝⁴ զօրութեան ունէր՝ այնպէս ընթաղրեալ է յահէ չարաթոյն գազանին որ ապականէ զերկիր. իսկ դուք յո՞վ արդեօք ապաւինեալ, և կամ որո՞վ զօրութեամբ և որո՞վ ուժով կարէք զդէմ ունել անյաղթելի իշխանութեան նորա: Եւլ արդ իթէ հաճոյ թուի անձանց ձերոց՝ ընկալարուք զիրատ իմ, քանզի զօգուտն ձեր և զպիտոյսն և զանդորութիւն աշխարհիս տեսանեմ ես. զի այս լինի ելք գործոյդ, կամ դառնալ ձեզ և մտանել ընդ հնազանդութեամբ նոցա, և հանդարտել՝⁵ և կեալ խաղաղութեամբ յիրկրիս ձեր, և կամ մերժիլ՝⁶ փախստեամբ համօրէն ընտանիք յիրկրէս ձերմէ, և լքանել, թողուլ զժառանգութիւն հարցն ձերոց զբնակութիւնս ձեր, և՝⁷ զանտառս

1 2.՝ նոցա

2 Տ.՝ դողաց

3 2.՝ տէրութեան

4 2.՝ և զբազմութեան

5 2.՝ ուժ

6 Ի 2. պակասէր՝ և հանդարտել

7 2.՝ մերժել

8 Ի Տ. պակասէր՝ և

և զանդաստանս, նա և զգիրեղմանս հարց ձերոց, և
 երթալ բնակիլ նժգեհոթեամբ ընդ արքային Յուշաց:
 Եւ կամ թէ ոչ՝ անկանիցիք¹ ի ձեռս նեղչաց ձերոց ի
 միում առուր, և անախորժիլ մահուամբ բառնայցին
 զձեզ ի կենաց, զի գիտեմ ես զբարս անաստուածու-
 թեան իշխանին Խամայելի, զի ոչ դադարէ մինչև կատա-
 րէ զկամս անձին իւրոց:

Իսկ նոքա ոչ ընկալան զոր լուան. զբանս խրատու
 օգտութեանն² յընչաց քերէին, իբրև զխրատ նենգու-
 թեան. քանզի յոյժ հաւանեալք էին³ ստապատում առն
 մոլորելոյ, որ օր ըստ օրէ յորդորէր զնոսա կալ պնդա-
 կազմ ի գործն առաջարկեալ և մի՛ ինչ երկմտութեամբ
 ստգտանիլ զանձինս. որոյ անուղղայ կամակորութիւն
 ջախջախուն խորհրդին անդէն ընդհուպ երևէր⁴. զի քա-
 կեալ ի միմեանց անմիաբանք լինէին: Օհ նախարարք
 տանն Արծրունեաց Համազասպ և եղբարք իւր և զօրք
 նորին մնացին անդէն ի կողմանս Վասպուրական աշ-
 խարհին. և Վասակ որդի Աշոտոյ և որք ի տոհմէ Ա-
 մատունեացն և Տրունեաց՝ մնացին անդէն, ոմանք յա-
 մուրն բերդի ի Վարիւնս գեօղ և ի ծագն Մակուայ⁵, և
 ոմանք ի ձորն Արագիղտայ⁶ ամրացեալք՝ սփռէին շուրջ
 զգաւառօքն ի պէտս կերակրոց և տնդրէն դառնային յա-
 մուրս իւրեանց:

Իսկ զօրքն Տաճկաց որ ի Վուին քաղաքի՝ ելեալ
 ասպատակէին ի տեղիս տեղիս գաւառաց որ շուրջ զին-
 քեամբք, և առնէին աւարառութիւնս⁷ և հեղմունս ա-
 րեանց ի գիւղն⁸ Պտղունս և ի Խալին և ի Սողբ, և

1 2.¹ անկանիք

2 Տ.¹ օգնականութեանն

3 Տ.¹ հաւանեալ էին

4 2.¹ երևիւր

5 2.¹ գեղ և ի ծագն մակու...

6 Տ.¹ Արագեղա

7 2.¹ աւարառութիւն

8 Տ.¹ ի գեօղն

յայլ բազում տեղիս սուր ի գործ արարեալ՝ զբազումս
դիաթաւալ կացուցանէին:

Իսկ ի գալ գարնայնոյն գունդ կազմէր իշխանն Խո-
մայելի ի վերայ երկրիս Հայոց, և գումարէր զընտիրս¹
Հեծելոց իբրեւ արս լաւ ընտիր երիվարաւ և կուռ սպա-
ռազինութեամբ ի տոհմէ Խորասան գնդին, և² տայր ի
ձեռս զօրավարի միոյ որում անունն էր Ամր. և առաքէ
զնա յինքննէ ի լայնանիստ և ի հռչակաւոր անուն քա-
ղաքէն, զոր շինեաց ինքն Աբղլա ապաւէն ամրութեան
հզօրագոյն և անտօրիկ պարսպով ամրացեալ, որ անուա-
նեալ կոչէր Բաղդադ³:

Եւ Համբարձեալ զօրավարին ի կողմանցն Ասորոց⁴
գայր հասանէր յաշխարհս Հայոց ի քաղաքն Խլաթ,
մեծաւ զգուշութեամբ և բազում պատրաստութեամբ
դինուց: Երբև մտանէր ի քաղաքն՝ տեղեկանայր ի քաղա-
քացւոցն անտի⁵ զորպիսութիւն զօրացն Հայոց, եթէ
քանիք և եթէ ո՞յք իցեն զօրագլուխք⁶, և եթէ միա-
բանք իցեն ի սէր միմեանց եթէ երկրայք, եթէ քաջա-
յաղթք իցեն եթէ յամրեղք, եթէ ունիցին պատրաս-
տութիւն զինուց եթէ ոչ: Չայս ամենայն տեղեկացեալ՝
պատրաստէր ըստ նմին զզօրագլուխս⁷ զօրաց իւրոց:

Իսկ Աշոտ որդի Սահակայ, զի էր ի քաղաքին յաշի-
միկ⁸ զեկուցանէր զգալուստ թշնամեացն նախարարացն
Հայոց, զի ուր ուրիք և իցեն, ի մի վայր գումարեսցին⁹
կիալ և մեռանն¹⁰ ի վերայ միմեանց: Իսկ նոցա անհա-
ւատալի թուեալ իւր հրովարտակին՝ Համարէին, (թէ)¹¹

1 2.՝ զընտիր

2 Ի Տ. պակասէր՝ և

3 2.՝ կոշիւր պաղտատ

4 2.՝ ասորոց

5 2.՝ անդի

6 Տ.՝ և ո՞յք իցեն զօրագլուխ

7 2.՝ զօրագլուխ

8 2.՝ այնմիկ

9 2.՝ գումարեսցեն

10 Տ.՝ կալ և մեռանիլ

11 Թողաք այսպէս ըստ Տ.

դաւօղ խորամանկութեամբ կամի փրկել զքաղաքն ի պաշարմանէ անտի¹, իբր մտերիմ զինքն ցուցանել Իսմայիլացւոցն. և զայս սուեալք ի միտ՝ անընկալք եղին բանից նորա, այլ տակաւին զառաջի արկեալն իւրեանց խոկային կատարել: Եպա յիտ պատրիկ գումարէին նախարարք ազգին Արծրունեաց զգօրս Վասպուրական աշխարհին, Համազասպ և հղբարք իւր և ոլք ի տոհմէ Ամատունեաց և զօրքն որ ընդ նոսա: Սոչէին² ի թիկունս օգնականութեան զՎասակ որդի Աշոտոյ, զեղբայր Ամբատայ սպարապետի ի տոհմէ Բագրատունեաց և զգօրսն նորին. և խաղացեալ յառաջ՝ երթային ի վերայ Արձէշն աւանի՝ բրկ զնա ի Հիմանց և զգօրսն որ ի նմա՝ հարկանել սրով:

Եւ իբրև հասանէին ի գաւառն Եոթերանի ի գիւղն³ Բերկրի՝ մնային միմեանց գումարութեան: Եւ զբազումն յաշխարհականացն հրապուրեալ զկնի ինքեանց՝ ի հետիոտս⁴ տանէին, ի մարտ պատերազմի: Եւ մինչդեռ զայս խորհուրդ առհասարակ կամէին կատարել՝ վաղվաղակի հասանէր⁵ առ նոսա լուր զօրացն Իսմայիլի. քանզի եկեալ ոմն պատմեաց նոցա, ի թէ զօր բազում յորդուցն Իսմայիլի հասեալ ի վերայ՝ սպասէ ձեզ: Որում ոչ անսացեալ Համազասպ տէրն Արծրունեաց՝ հարուածովք⁶ տանջէր զնա իբրև զհրապուրիչ ստութեան. և ինքն խորխտացեալ զնաց ի վերայ Արձէշն աւանի հանդերձ զօրօքն իւրովք⁷: Եւ իբրև մօտ հասանէին ի քաղաքադիւղն՝ բնակիչք⁸ քաղաքին յառաջ զգացուցին ի քաղաքն Խլաթ առ Ամր զօրավարն Իսմայիլի զգալուստ

1 2.¹ աստի

2 2.¹ կոչէր

3 3.¹ ի գիւղն

4 2.¹ աստ և զկնի՝ հետիոտս

5 2.¹ հասանիւր

6 2.¹ հարուածօք

7 2.¹ իւրօք

8 2.¹ և բնակիչք

Նախարարացն Հայոց: Եւ նորա խաղացեալ բազմութեամբ զօրացն՝ գայր և¹ դարանամուտ լինէր² մերձ ի գիւղն Արձէշ: Եւ մինչդեռ մարտնչէին գունդն³ Հայոց ընդ ամրոցին՝ վաղվաղակի յարեան դարանամուտքն ի թագստհնէն և զեղան⁴ ի վերայ զօրացն Հայոց, և ի փախուստ դարձուցեալ՝ կոտորեցին զմեծ մասն Հիտեակ զօրուն որ յաշխարհաբնակ մարդկանէն էին. քանզի էին մերկք և առանց զինուոյ և անՀմուտք պատերազմի. որք միանգամ Հանդիպեալք դառն լուսոյ աւուրն այնորիկ, ի սուր անողորմ մահացին զնոսա. և ոմանք առ վտանգի տարակուսանացն զետալէժ և ծովահեղձ լինէին: Եսկ ի տոհմէ նախարարացն վախճանեցան արք Պ, որք էին ի նոցանէն կրեքն ի տոհմէ Տրուենեաց և մինն Յուրծայ⁵ զկողջ. իսկ որ յռամիկ ժողովոյն վախճանեցան՝ էին իբրև ռ մարդ: Եւ այլք ի փախուստ դարձեալք՝ հազիւ ուրեմն զապրուստ անձանց գտանէին: Եւ եղև չարմբիր նեղութիւն⁶ վտանգիս այսորիկ յամսկանն Հրոտից, որ օր չորրորդ էր ամսոյն յաւուր շաբաթու: Եւ թշնամեացն Հիտամուտ եղեալ՝ հալածէին զզօրսն Հայոց մինչև ի տեղին որ կոչի Տայ գիւղ⁷. և ապա դարձան ի Հիտոց նոցա և առնէին ուրախութիւն մեծ ի բա-
նակն իւրեանց:

Յայնժամ ոչ սակաւ յաճախէր⁸ Հիծութիւն աշխարհիս Հայոց, և ուրացողաց թշնամեացն ցնծութիւն և Հրճուանք. քանզի նոյնժամայն շունչ կրեալք⁹ դարձեալ յարձակէին, ուշ եղեալ ելանել յառաջին պողոտայն ար-

1 Ի Տ. պակասէր՝ և

2 2.՝ լինիր

3 2.՝ գունդքն

4 2.՝ հեղան

5 Տ.՝ մի ի Յուրծայ

6 2.՝ չարմբեր նեղութեան

7 Տ.՝ գեօղ

8 2.՝ յաճախիր

9 Տ.՝ կալեալք

քունի ընդ դաւառն Լպահուենիս: Հասանէին ի դաւառն Բագրեւանդ ի գիւղն Արձնի. անդ հարկանէին զբանակս իւրեանց առ եղիւրբ գետոյն որ ընդ նա անցանէ¹. և ընդ նոսա ամենայն արուեստականք և² յարդարիչք զինուոց, որք պատրաստէին զէնս և անօթս³ պատերազմի:

Իսկ այն զօրք, որք պահէին զքաղաքն Սարնոյ՝ հասուցանէին զնա մերձ յապականութիւն. քանզի սաստկացաւ սոք ի քաղաքին, և կամէին յակամայ տալ զքաղաքն ի ձեռս: Եւ իբրեւ հասս զլոյց պարտութեան գնդին ի քաղաքն Սարնոյ՝ յայնժամ լքաւ սիրտ արանց պատերազմողաց զօրացն Հայոց. և թոյլ ետուն պաշարման քաղաքին: Եւ թէպէտ կարօղ էին⁴ մեկնել ի կողմն Յունաց և ապրիցուցանել զանձինս ի չարասէր ապիրատութենէ զրպարտողացն՝ սակայն լաւ համարեցան՝ զմահ սնձանց քան տեսանել զկորուստ աշխարհիս և զանպատուութիւն եկեղեցեաց Վրիստոսի: Եւ զայս զմտաւ ածեալ՝ թէպէտ և նուազունք էին քան զթիւ թշնամեացն՝ ինքնակամ յօժարութեամբ զիմեցին ի վիշտն. և ժողովեալ զգունդս իւրեանց իբրեւ արս Էս՝ գնացին⁵ ի քաղաքէն Սարնոյ⁶, անցանէին ընդ սահմանս Բասենոյ ի դաւառն Բագրեւանդ: Իսկ և իսկ անցեալ ընդ գետն Երաճանի՝ յարձակէին արիութեամբ սրտի ի վիրայ թշնամեացն. և բացազոյն երկու վտաւանօք զստուցանէին զաղին իւրեանց և զերիվարս. և ի հետիոտս զայրապնեալ պատրաստէին ի մարտ պատերազմի թշնամեացն: Եւ լսնէին ապա և⁸ գունդք թշնամեացն ի վիրայ նոցա բազում պատրաստութեամբ:

1 2.¹ որ անցանէ ընդ նա

2 Ի Տ. պականէր՝ և

3 2.¹ զանօթս

4 Տ.¹ էին կարօղ

5 Տ.¹ համարեցան ընտրել

6 Ի 2. պականէր՝ գնացին

7 2.¹ կարնու

8 2.¹ և ապա

Եւ ընդ ծագել արեգականն խմբեցաւ պատկերովմն. և իբրեւ բախեցին¹ ընդ միմեանս՝ նախ զօրացեալ գունդն Հայոց՝ հարկանէին բազում հարուածս, և ի փախուստ դարձուցեալ զթշնամիսն սատակէին զբազումս: Եւ դարձեալ զօրացեալ՝ դարձան ի փախստենէ, և զիմադարձեալ զայրագին ցասմամբ՝ ընդին արհաւիրք զբազմութիւն ռամիկ ժողովոյն. և ի փախուստ դարձուցեալ զոմանս ի նախարարացն և ի նոցին² հեծելոցն և զռամիկսն ուր³ ընդ նոսա, զի զբազումն ի նոցանէն հարկաւ տապաստ դաշտացն արկանէին:

Եսկ քաջայաղթ նահատակքն թէպէտեւ նուազունք էին ի մէջ չարաշուք որսողացն՝ սակայն ոչ ինչ զանգիտեցին ի դառնաշունչ օրհասէն⁴. այլ մինչ ի սպառ գումարեալք ոգւով⁵ չափ՝ մարդէին զմիմեանս բանիւք ասելով. «քաջութեամբ⁶ մեռցուք ի վերայ աշխարհիս մեր և ի վերայ ազգիս⁷, և մի՛ տեսցին աչք մեր կոխան ոտից լեալ պղծալից արանց⁸ զսրբարանս մեր և զտեղի փառատրութեան Աստուծոյ մերոյ. այլ նախ՝ ընդդէմ մեր լիցի սուր թշնամեացն. և ապա լիցի զոր կամիցին. փոխանակեցին անձինք մեր ընդ ճշմարտութեան հաւատոյս և մի ընդ երկրաւոր զբաղմանս. զի այս մահ՝ ժամանակիսն⁹ և կեանքն՝ յաւիտենական»: Եւ զայս¹⁰ քաջալերութիւն տուեալ միմեանց՝ ի բարձունսն կարկառեալ զայս՝ օգնութիւն¹¹ ի բարձրելոյն հայցէին ասելով. «Աստուած, յօգնութիւն մեզ հայեաց և յընկերել մեզ փութա: Ամաչեսցին զամօթ մեծ ուր խնդրին զանձինս

1 2.¹ բախէին

2 2.¹ և նոցին

3 Տ.¹ որ

4 2.¹ օրհասէն

5 2.¹ ոգւովք

6 2.¹ զմիմեանս բանիւք քաջութեան

7 Տ.¹ ազգիս մեր

8 Տ.¹ կոխան ոտից պղծալից լեալ

9 Տ. յաւելոյր աստ ի փակագիծս՝ (է)

10 Տ.¹ այս

11 2.¹ զօգնութիւն

մեր, և մեր զանուն քո, տէ՛ր, կարդասցուք ի նկղութիանս մերում և զանուն քո, տէ՛ր, փառաւորեսցուք ի նկղութիանս յոր պաշարեալս եմք. զի ահա շրջապատեալ պահին զմեզ չարք՝ որոց ոչ գոյ թիւ, և ժամանեցին մեզ¹ երկունք մահու»:

Օայս և առաւել ևս² քան զսոյն մատուցանէին խնդրուածս աղերսականս և մաղթանս փափագելիս: Եւ յետ այսորիկ դարձեալ զօրացեալք յօգնականութենէ վերնոյն՝ ոչ ինչ կասեցին յառաջի արկեալ խորհրդոյն³. քանզի չէին աւելի քան զ⁴ մի արանց ի մէջ լսոյն: Օի որպէս ուսաք ի նոյն ինքն ի թշնամեացն՝ ունէին, ասէ՛, ընդ ինքեանս մարտակիցս զհրէշտական բազմութիւնս, որ մարմնական տեսեամք երեւէին⁶ թշնամեացն. զի սևասանէին երիցունս և պապասս⁷ աւետարանօք և մոմեղինօք և խնկօք առաջի նոցա երթալով՝ զօրացուցանէին զնոսա: Եւ անխնայ⁸ կոտորմամբ խնդրեցին զվրէժ անձանց մինչև պարտեցան ձեռք նոցա⁹ ի ծանրութենէ զինուցն միանգամայն. զի ոմանք թափուր մնացեալք¹⁰ ի զինուցն՝ անկան ի ձեռս նոցա, և իսկոյն առեալք զհրաժեշտ մեղանչական կենցաղոյս՝ փոխեցան ի հանդերձեալ յուսոյն ակնկալութիւնն երանելի և քաջ նահատակքն. որոց զօրագլխացն անուանքն են այսոքիկ¹¹. ի տանէն Լազարատունեաց սպարապետն Սմբատ, և Սահակ՝ բարձակից և նիզակակից նորին. ի տանէն Մամիկոնեանց¹² Մուշեղ զօրավար և Սամուէլ տէր Մամիկոնեաց, որ էր

1 2.¹ առ մեզ

2 Տ.¹ և ևս առաւել

3 Տ.¹ խորհրդէն

4 2.¹ քան. ո. մի

5 Ի 2.¹ պակասեր՝ ասէ

6 Տ.¹ երեւեալ

7 Տ.¹ եւթսուն և պապասս (որք)։—

2.¹ երիցունս

8 2.¹ յանխնայ

9 Ի Տ.¹ պակասեր՝ նոցա

10 2.¹ մնացեալ

11 Տ.¹ որոց անուանքն են այսոքիկ զօրագլխացն

12 2.¹ մամիկոնեաց

որդի մատաղ և առողջ գեղեցկութեամբ, անիր սպարապետին մեծի. և ի տանէն¹ Վնուհեաց Վահանն դաշնակ: Եւ այլք բազումք ի նախարարաց և յռամկաց զորս ոչ բաւում մի ըստ միոջէ² յանուանէ թուել, որք անկանէին իբրեւ արք Գո, որոց ողորմելի³ կատարածն և վախճանն անարգապէս. զի և ոչ հող նոցա բաւէր թողել զդիակունսն թշուառացիւոցն ի պատերազմէն. այլ բաշընկեցիկ օթագայեալ ի վայրի, յարեու և ի փոշոջ և յանձրեի և միրիկս հողմոց:

Եւ յայնժամ սաստկապէս յաճախէին ողբք և աշխարանք աշխարհիս Հայոց. վասն զի առաջնորդք մեծք և զօրագլուխք պատուականք բարձան ի միջոյ ի միում վայրկենի ժամու. և երկիրս առհասարակ ի խոր տիրութեան ըմբռնեալ կոծէին կոծ մեծ և աւաղէին զվախճան նախամարտկացն հզօրաց և քաջաց. քանզի մնացին թափուր⁴ յօգնականութենէ նոցա, և մատնեցան ի ձեռս գազանաբարոյ և անհամբոյր թշնամեացն⁵: Յիշէին ապա և ի նեղութեան զպաշտպանս պցելութիւնն⁶ Աստուծոյ, զոր ի սկզբանցն⁷ պահեաց զողորմութիւն առ ազգս մարդկան, և մանաւանդ առ փառաբանիչս անուան իւրոյ. և հայցէին զինամօղ ներողութիւն նորա հասանել յօգնականութիւն տարակուսելոցն և յուսակորոյս եղևոցն ի կենաց աշխարհիս: Ու ի յետ կորստեանն որ եղև յԱրձէշն աւանի՝ անդէն ընդ հուպ հասին չարիքս այս ի նոյն ամսեանն ի հրտոից ի Ժդ յաւուր երկուշաբաթեոջ⁸: Եւ ևս դժնդրակ նեղութիւն էր, զի և ոչ տեղի անգամ

1 2.՝ ի տոհմէն

2 2.՝ միտ միոջէ

3 Տ. յաւելոյր աստ ի փակագիծս՝
(էր)

4 2.՝ թափուրք

5 Տ.՝ թշնամեոյն

6 Տ.՝ զպաշտպանութիւն պցելութիւն

7 2.՝ յիսկզբանցն

8 2.՝ երկշաբաթեոջ

գոյր լալոյ և ողբոց համարձակապէս զննջեցեալսն, և ոչ հաց սգոյ բեկանել ի տունս իւրեանց, և ոչ տալ գերեզմանի զվախճանեալսն:

ԳԼՈՒԽ ԼԵ.

Իսկ թշնամեացն սփռեալ զասպատակ իւրեանց ի դաւառն Բագրևանդ և ի սահմանակիցս նորա՝ և տագնապ մեծ յարուցանէին¹ ի վերայ բնակչաց երկրին, ուս եղեալ ընդ ամենայն քաւարանս աղօթից՝ խոկային կործանել և շփոթել զսրբութիւն եկեղեցեաց Վրիստոսի. խորտակէին և զնմանութիւն պայծառացեալ իաչին Վրիստոսի, զոր ապաւէն և հովանի յիլս² և ի մուտս կանգնեալ ի պատճառս երկրպագութեան համագոյ Երրորդութեանն. և հրկիզութեամբ բառնային ի միջոյ Վարէին ուժգին³ հեռութեամբ ընդ քահանայս և ընդ մոնողոնս⁴ և ընդ պաշտօնակիցս նոցին, իբրև առաջնորդք նոցին՝ որք⁵ վախճանեցան ի պատերազմին: Յափշտակէին և ի տեղիս տեղիս զսպաս եկեղեցւոյ. և զնշխարս սրբոց Մատուծոյ վարեալ տանէին յաւարի: Եւ իբրև լըան զօրքն⁶ անօրէն յաւարէ աշխարհիս Հայոց՝ դարձեալ ելանէին ի վերայ ամրոցաց և նուաճէին զապաստանեալսն յամուրսն՝ կոչել⁷ ի խաղաղութիւն, և տային գիր⁸ կրդման և իջուցանէին յամրոցացն:

Եւ ինքն չու արարեալ իբրև պանծալի և քաջ յաղթութեամբ՝ դէմ եղեալ զնայր յաշխարհէս Հայոց. ան-

1 2.՝ հասուցանէին

2 Տ.՝ ի յիլս

3 2.՝ յոյժ

4 Ի Տ. պակասեր՝ և ընդ մոնողոնս

5 2.՝ որ

6 Ի 2. պակասեր՝ զօրքն

7 Տ.՝ կոչել

8 Ի 2. պակասեր՝ գիր

յանէր ընդ աշխարհն Պարսից, յանդիման կամէր լինել իշխանին Խմայելի, իբրեւ զի¹ զփոխարէն միամտութեան վաստակոցն առջէ ի նմանէն: Եւ նոյնժամայն հասեալ ի վերայ նորա² դատաստան յիրաւադատէն³ Աստուծոյ՝ սատակէր⁴ ի կենաց յերկրին Պարսից: Վանզի չարաչար յաւօք⁵ տանջեալ սատակէր և ըստ արժանւոյն ընդունէր զհատուցումն վրէժինդրութեան. զի փոխանակ անպարտ արեանն⁶ հեղլոյ ի ձեռն նորա՝ հեղաւ արիւնն իրաւացի, թէպէտև ոչ սրով մարդկան՝ այլ աներևոյթ սրով հրամանաւ բարձրիւոյն, որ ազգողական⁷ թափանցական զօրութեամբ քան զամենայն սուր երկսայրի յորոշումն ոգւոյ և շնչոյ և յօդից և ուղղոց անցանէ: Այնու սրովն ինդրեաց զվրէժ արեան որդւոց իւրոց, և զհատուցումն ատելեաց իւրոց հատոյց. և զերկիր ժողովրդեան իւրոյ սրբեաց և խնայեաց ի ժողովուրդ իւր. զի զգաւազան ժողովրդեանն մերժեաց յիրեսաց նոցա: Միւսանգամ ապահով եղին ի բնակութիւնս իւրեանց:

ԳԼՈՒԽ ԼԳ.

Յայնմ ժամանակի դարձեալ առաքէ իշխանն Խմայելի ի վերայ աշխարհիս Հայոց հրամանատար փոխանակ Հասանայ զԵզիտ: Եւ ինքն Աբդլա լըեալ ամենայն ախորժակօք չարասէր կամաց իւրոց և ճնշեալ զօգի իւր ի բաղձանս արծաթսիրութեան ախտի, և ազահեալ զազահուլութիւն չար տան իւրոյ՝ ընդունէր զմար-

1 Ի 2. պակասէր՝ զի

2 Ի 8. պակասէր՝ նորա

3 8.՝ յիրաւադատն

4 2. առաւելակէր՝ սատակէր

5 2.՝ ցաւով

6 2.՝ արեանցն

7 8.՝ ազգողական զօրութեամբ թափանցական է

գարէին նորվան. և յուսակորոյս սատակէր անդէն ընդ հուպ ի նմին ամի: Իսկ զհանդերձեալն¹ զտեղի դատաստանի նորա յայսնեաց՝ որ բոլորեցունն է հատուցանող միում ումեմն յարժանաւորաց իւրոց ծառայից, քահանայի միոջ. զի տեսանէր ի տեսլեան սակաւ աւուրբք յառաջ քան զվախճանել կենաց նորա՝ տեղի խոշտանգանաց, և ի նմա վիհ զբոյ որ ամբաւ² էր խորութեամբ, և ի բերան վհին կառուցեալ դուռն մի կրկաթի: Եւ սոճեալ զնա³ երկուց զինուորաց՝ կացուցանէին առ բերան զբին, և ի բաց առնելով զկափարիչ վհին՝ տեսանէր զլիւնէր⁴ բոց վհին ի վեր մինչև յերկինս, յոր առեալ ընկեցին զգործունեայն չարին. և դարձեալ ի վերայ կափուցեալ զնոյն դուռն՝ ըմբռնէին զնա յիւսնելի կապանս ընդունել զարժանաւոր հատուցումն: Չայսպիսի յայտնութիւն տեսլեան գուշակեալ վասն նորա, որ արդարեւ վայել էր ըստ չարութեան զնացից իւրոց զայնպիսի ընդունել հատուցումն յարդար դատողէն:

ԳԼՈՒԽ ԼԵ.

Եւ յիտ այսորիկ⁵ յաջորդէ գիշիւսնութիւն նորա Մահմետ Մահադի որդի նորա: Եւ սա⁶ էր ազնուական քան զհայր իւր և լաւագոյն բարութե: Եւ քան զամենայն տունս զանձուց զորս աղիւսալ⁷ պահէր ամբարիշտն Աբդլա, և բաշխեաց պարգևս զօրաց իւրոց: Համարձակեաց և զգրուես մարզից՝ հանել զվաճառականս ի

1 2.⁵ զհանդերձեալն

2 Սամ ըստ 2.⁵ անբաւ

3 Ի 2. պակասէր՝ զնա

4 2.⁵ ելանիւր

5 2.⁵ այնորիկ

6 2.⁵ մհատի... և նա էր

7 2.⁵ առեալ

վաճառու իւրեանց և ընդ զպէտս կարօտելոց. և եղև առատութիւն երկրի, և գիւտ արծաթոյ ընդարձակեցաւ. և բնակչաց երկրի անդորրութիւն եղև ի հարկապահանջ բռնութենէն. զի թէպէտև զանուր լծոյ հարկին ծանրացոյց՝ սակայն վասն գիւտի արծաթոյն հանդեաւ երկիրս առ փոքր մի ի չար տառապանաց վտանդին. քանզի և լերինք արծաթոյ յայսնեցան յաշխարհիս Հայոց առ ի հանել¹ ի նոցունց խանութս² արծաթոյ յտոյ ի պէտս մարդկան յաւուր իշխանութեան նորա:

Եւ ինքն Մահմետ սկսաւ գոռալ ընդդէմ իշխանութեանն Յունաց. և գումարեալ զօրս՝ տայր ի ձեռս զօրավարի միջ իւրոյ եղբոր, որում անուն էր Աբաս, և առաքէ զնա յաշխարհն Յունաց³. քանզի ի նոյն ամի սատակմանն Աբղայի վախճանեցաւ կայսրն Սոստանդին, և Նեոն որդի նորա փոխանորդեալ զաթու հօր իւրոյ: Եւ մինչդեռ նա զայս ածէր զմտաւ ի վերայ աշխարհին Յունաց, ասպատակել զօրօք ի վերայ նորա՝ առաքէ վաղվաղակի արքայն զօր բազում ի վերայ Բասանաստանի⁵ որում Բիշանն կոչի, և կարգէ ի վերայ նոցա⁶ զօրավարս երիս. ուրք էին երկու ի նոցանէն ի նախարարացն Հայոց, անուն միումն⁷ Տաճատ⁽⁴⁶⁾ ի տանէ Անձեւացեացն, և երկրորդին⁸ Արտաւազդ ի տանէ Մամիկոնեանց, և միւսն ի զօրացն Յունաց: Որոց խաղացեալ յառաջ զօրօք բազմօք՝ հասանէին ի կողմանս Արիկեցւոց և Բիշանու⁹, և սփռեալ զասպատակս իւրեանց ի վերայ աշխարհին՝ առին զբազում քաղաքս և զգաւառս

1 Տ.՝ Հատանել

2 Տ.՝ գիւտութս

3 Տ.՝ առ ի պէտս

4 Ի 2. պակասեր՝ և առաքէ զնա յաշխարհն Յունաց

5 2.՝ բ. ասանաս

6 Ի Տ. պակասեր՝ նոցա

7 2.՝ միոյն

8 2.՝ երկրորդն

9 2.՝ կիւլիկեցւոց և պէշանու

և զգիւղս, և ուրք միանգամ ելին ընդդէմ նոցա¹ պատե-
րազմել՝ ջաղխեցին² մանր իբրև զփոշի. և ինքեանք ա-
ռեալ զբազմութիւն խառնիճաղանձիցն վարեցին յաւա-
րի, զորոց զթիւ գերեւոցն ասին լինել աւելի քան³ թե-
րիւր արանց, զորս առեալ տանէին յաշխարհն Յունաց:
Եւ երթեալ յանդիման լինէին կայսերն Յունաց հան-
դերձ բազում աւարաւ. և բազում գովութեամբ ընդու-
նէր կայսրն Լևոն զգորսն իւր⁴, և մեծամեծ պատիւս
ընծայէր զօրագլխաց իւրոց. և դադարէին յամին յայն-
միկ:

ԳԼՈՒԽ ԼԸ.

Իսկ ի գալ միւսոյ ամին յղէր դեսպանս իշխանն Խ-
մայելի, իբրև խրոխտալով զարհուրեցուցանել կամեցեալ՝
մեծամեծս փքայր⁵. տայր տանել, որպէս լուաք, ընդ
պատգամին սերմն մանանխոյ զչափ երկուց գրուաց, և
զրէր առ թագաւորն Յունաց, եթէ «Վաղվաղակի առա-
քեցից ի վերայ աշխարհիդ քո զբազմութիւն զօրաց ի-
մոց ըստ թուոյ հասոյ մանանխոյդ զոր տեսերդ, թէ բա-
ւեցէ հող երկրի քո զանչափութիւն զօրաց իմոց ըն-
դունել⁶: Եւլ արդ եթէ գուցէ զօրութիւն ի ձեռին քո՝
պատրաստեաց⁷ ընդ իս ի պատերազմս: Եւ ընթերցեալ
կայսերն զգիրն՝ ոչ ինչ ամբօխէր⁸ ի խորհուրդս իւր.
այլ հաստատուն մտօք զրէր պատասխանի⁹ «Ոչ է, ասէ,

1 Ի 2. պակասեր՝ նոցա

2 2.՝ ջախեցին

3 Ի 2. պակասեր՝ քան

4 2.՝ ընդունէր զնոսա կայսրն Լևոն

5 2.՝ փքայր

6 Տ.՝ ունել

7 Տ.՝ պատրաստեա

8 2.՝ ամբօխէր

9 Տ.՝ յղէր զպատասխանի

դյադթուծիւն մարդկան ստանալ անձամբ¹. այլ որոց պարգեւէ Եստուած. քանզի կարող է Եստուած տալ զգորսդ քո կերակուր զօրաց իմոց ըստ առակի մանան-խոյն զոր յղեցիր: Եյլ դու զոր ինչ խոստացար առնել՝ տրասցես, և որ ինչ հաճոյք են կամաց Եստուծոյ՝ կատարեսցին:

Եւ նոյնժամայն ելանէ Հրաման ի կայսերէն գաղ-թիլ գրնակիչս աշխարհին ի քաղաքս, յամուրս² և յամուրս աշտարակս: Եւ գումարեալ իշխանն Իմացիլի զօրս անթիւս՝ կարգէր ի վերայ նոցա զօրավար զնոյն այլ զորմէ վերագոյնն ասացաք. և առաքէ զնոսա բազմութեամբ ի վերայ երկրին Յունաց: Որոց երթեալ հասանէին ի վերայ երկրին Վաղատացւոց, և պաշարէին զքաղաքն լայնանիստ որ անուանեալ կոչի Եմուրիա: Եւ նստեալ զնովաւ բազմութեամբ զօրացն՝ պաշարեալ պահէին զնա իբրեւ ամիսս Գ, այլ ոչ կարէին ստնանել. քանզի պարսպաւ էր ամրացեալ³, և ոչինչ նուազ զգուշութիւն մատուցանէին⁴ շուրջքն: Վանդի շուրջ զքաղաքաւն⁵ բղխեն⁶ ակունք Սագառիս գետոյ, որով ի ճախ՝ ճախուտ տղմոյն անկռուելի մնայր հաստայարկ զիրք քաղաքին. և ոչ ինչ կարէին փնասել, այլ նստեալ միայն պահէին: Վումարէր զգօրսն իւր ապա և Եզիտն, որ էր Հրամանատար աշխարհիս Հայոց, հասանել ի թիկունս օգնականութեան զօրավարին Բասայ⁷: Եւ երթեալ ի կողմանս Պոնտոսի՝ հասանէր⁸ ի Սողոմիա բերդ քաղաքաց, և ի Վովաթա և ի Սաստիղոն և ի գաւառն Մարիթինէս. ընդ որս մարտ եղեալ կռուէր: Եյլ ոչ

1 2.¹ անձամբ

2 Տ.¹ ի քաղաքս ամուրս

3 Տ.¹ պարսպաւոր ամրացեալ (էր)

4 2.¹ մատուցին

5 2.¹ շուրջ քաղաքաւն

6 Տ.¹ բղխին

7 2.¹ ապասայ

8 2.¹ հասանիւր

ինչ օգտեալ ի նոցունց՝ դառնայր մեծաւ ամօթով յաշխարհս Հայոց: Թողին և զօրքն Իսմայելի գքաղաքն Լմուրիա ի պաշարմանէն, և զնացին յաշխարհ բնակութեան իւրեանց:

ԳԼՈՒԽ ԼԹ.

Այս ևս մեզ պատմել զառաջի արկեալ խորհուրդս. Վանդի յօթներորդ ամի¹ Մահմետի վախճանեցաւ կայսրն ԼԼոն, որդի Աոստանդինի. և թագաւորէ Աոստանդին որդի նորա ընդ նորա, մանուկ մատաղ հասակաւ: Իբրեւ հտեա Մահմետ իշխսանն Իսմայելի զվախճան արքային Ֆուռնաց՝ գումարէ զօր² բազում և կարգէ ի վերայ նոցա զօրավար զՆահաթոն զորդի իւր, և առաքէ ի վերայ աշխարհին Ֆուռնաց: Եւ իբրեւ հասին զօրքն Իսմայելի յաշխարհն Ֆուռնաց՝ նոյնժամայն ելին զօրքն Ֆուռնաց ընդդէմ նոցա. և նստեալ պահէին զմիմեանս, խից արկեալ³ ճանապարհաց նոցա: Եւ ոչ կարէին ելանել զօրքն Իսմայելի ի խնդիր կերակրոց⁴. և լինէր⁵ սով մեծ ի բանակին Իսմայելի:

Իսկ Տաճատ որդի Գրիգորի, որ էր ի տանէ Ենձեացի, զորմէ յառաջագոյն պատմեցաք⁶, զի երբեմն փախստական հղեալ յիշխանէն Իսմայելի առ կայսրն Աոստանդին յաշխարհն Ֆուռնաց, և նորա ընկալեալ զնա խնդութեամբ՝ մեծաւ շքեղութեամբ⁷ մեծարէր վասն քաջութեան անձին⁸ նորա. զի յառաջագոյն ի համբաւոյ

1 2.⁵ յամի

2 2.⁵ զօրս

3 2.⁵ արկեաց

4 Տ.⁵ կերակրոյ

5 2.⁵ լինիւր

6 2.⁵ պատմեցի

7 Տ.⁵ և շքեղութեամբ

8 2.⁵ անձին քաջութեան

ծանուցեալ էր զարիութիւն նորա: Որոյ անդէն ցուցեալ¹ արքային զարիութիւն ի կողմանս Սարմատացոց, որ անուանեալ կոչին² Բուլղարք³, և դառնայր մեծաւ յաղթութեամբ: Եւ տեսեալ կայսերն զքաջութիւն սրտի նորա՝ կարգէր զնա զօրավար ի վերայ զ բիւր արանց, և կայր ի Հնազանդութեան արքային Յունաց ամս էջ: Իսկ յետ վախճանին Սոստանդնի և Լեոնի որդոց նորա և յունիւն զթագաւորութիւնն Սոստանդնի՝ Հռութեամբ վարէր առ նա թագուհին որ էր մայր Սոստանդնի կայսեր: Եւ վասն այնր պատճառի ձեռնամուխ եղև առ իշխանն Իսմայելի (47): Քանզի իբրև կմուտ զօրն Իսմայելի ընդ պաշարմամբ Յունաց՝ յայնժամ խնդրէր ի նոցանէ գիր կրդման՝ դառնալ անդրէն յերկիր իւր. և խոստանայր Հանել զնոսա ի պաշարմանէն իւրեանց և տանել յերկիր բնակութեան իւրեանց: Եւ լուեալ իշխանին Իսմայելի՝ արագապէս կատարէր գինդիրն. և տայր նմա կրդմամբ չափ գի՛նչ և խնդրեսցէ⁴ ի նմանէն: Եւ վստահացեալ⁵ յայն գիր կրդմանն՝ ելանէր յերկրէն Յունաց ամենայն տամբ իւրով և Հանէր զզօրսն Իսմայելի⁶ ի պաշարմանէ անտի: Եւ Ահարոն որդի իշխանին Իսմայելի Հայր իւր անուանեաց զնա, և մեծամեծ պատուօք ընծայէր նա: Եւ իբրև յանդիման լինէր իշխանին Իսմայելի Տաճարն՝ բազում շնորհակալութիւն առնէր նմա և ընդր զնա բազում ստացուածովք ի գանձուց⁷ արքունի. և տայր նմա պատիւ իշխանութեան ի վերայ երկրիս Հայոց, և առաքէ զնա յաշխարհ իւր մեծաւ շքեղութեամբ: Իսկ իբրև Հասանէր իշխանն Տա-

1 2.[՝] ցուցեալ էր2 2.[՝] կոչի3 Տ.[՝] Բուլղարք4 2.[՝] խնդրեաց5 Տ.[՝] վստահ եղեալ6 Տ.[՝] Իսմայելացոց7 2.[՝] ստացուածք գանձուց

Ճատ յաշխարհս Հայոց հրամանաւ իշխանին Խամայելի առ Օթմանն, որ էր հրամանատար և ազգապետ ի վերայ¹ երկրիս՝ անընկալ եղեալ ոչ կատարէր² զհրաման իշխանին իւրոյ. այլ յապաղէր և յղէր դեսպանս առ իշխանն իւրեանց, եթէ ոչ է կամք միաբանութեան նախարարաց Հայոց, եթէ զայր մի ապստամբեալ յիշխանութենէդ քուսմէ և ձեռն տուեալ առ արքայն Յուսէպ³ կացուցանել իշխան ի վերայ այնոցիկ, որ նուաձեալ են ընդ իշխանութեամբ քով. գուցէ և դաւաճան զօրաց մերոց լինիցի:

Եւ թէպէտ բազում անգամ կամեցեալ Տաճատն զեկուցանել զբեկումն իշխանութեան իւրոյ յականջս⁴ իշխանին Խամայելի՝ այլ ոչ կարաց. զի ամենայն ուրիշ⁵ զմուտս ճանապարհին պահէին, և ըմբռնէին զդեսպանս յղիալս և զնէին ի բանտի: Եւ ոչ հՀաս տրտունջ նորա առ Մահմետ իշխանն և առ⁶ Ահարոն որդի նորա, մինչև ի կատարումն ամին այնորիկ⁷: Եւ յետ այնորիկ հասեալ բողոք տրտնջմանն առ Մահմետ իշխանն և առ Ահարոն⁸ որդի նորա՝ խռովութիւն մեծ հասուցանէր առ Օթմանն, հրամանատար երկրիս. և իբրեւ յակամայ կամաց տայր զիշխանութիւնն Տաճատայ հրամանաւ իշխանին Խամայելի:

Եւ ապա յետ այնորիկ գումարէր Օթմանն զգօրս նախարարացն Հայոց յերկիրն⁹ Աղուանից ի դրունս Ասսպից ի Վարբանդն¹⁰ կռիցեալ քաղաք, որ է պարիսպ և պատուար ամրութեան¹⁰ շինեալ ընդդէմ զօրացն Հո-

1 Ի 2. պակասէր՝ ի վերայ

2 Տ.՝ և ոչ կատարէր

3 Տ.՝ յականջս

4 2.՝ ուստեք

5 Տ.՝ և ոչ առ

6 Տ.՝ այնմիկ

7 Տ.՝ և Ահարոն

8 2.՝ յերկիրն

9 2.՝ ի դարպասնոն

10 Ի Տ. պակասէր՝ ամրութեան

նաց և Խաղրաց: Առջէ զՏաճատ իշխանն և զսպարապետն Բագարատ և զՆերսէ՝¹ Ամնարական և զայլսն ի նախարարացն Հայոց յաւուրս տապախառն ծագման Հեփեստեայ հրագագաթան. և հարկանէ զբանակ իւր² ի դաշտին որ կոչէր³ Վիրան, ի դժնդակ և յանհանդուրժելի ջերմութեան տապոյ խորշակին: Եւ զբովանդակ աւուրս ամարայնոյ անցուցանէր ի հնոցաձև ապառաժին դաշտի: Որում ոչ կարացեալ հանդուրժել նախարարացն⁴ Հայոց՝ վախճանէին ի տապախառն օդոյն, որ վտանգեալ բառնայր ի կենաց աշխարհիս. և վախճանի⁵ իշխանն Տաճատ և սպարապետն Բագարատ և Ներսէ՝ Ամնարական և այլք ի զօրացն: Եւ յոյժ ցասուցեալ իշխանն Իսմայելի Մահմետ ընդ աւաղական մահ իշխանին Տաճատայ և նախարարացն որ ընդ նմա՝ խափանէ զիշխանութիւն նորա. և առաքէ փոխանակ նորա զՌոհ օմն իշխան և հրամանատար ի վերայ աշխարհիս Հայոց:

Եւ կալեալ զիշխանութիւնն Մահմետ ամս ը, և ընդ գալն Ռոհայ վախճանեցաւ⁶:

ԳԼՈՒԽ Խ.

Եպոս յետ նորա Մուսէ փոխանդդէ զիշխանութիւն հօր իւրոյ ամ ա: Եւ էր այր ժանտ⁷ և յապարասան և այսակիր. որ յանչափ շարժող այսոյն որ ի նմա՝ ի զօսանել իւրում ի խաղս անարժան բարուցն՝ զմարդիկ

1 2. առա և ի ստորեւ՝ զներսէհն,
նէրսէհն
2 2.՝ և հարկանէր զբանակս իւր
3 2.՝ կոչելու

4 Տ.՝ նախարարք
5 Տ.՝ վախճանէր
6 Տ.՝ ստատկեցաւ
7 2.՝ ժանդ

կանգնէր¹ փոխանակ մղղակի՝ նետաձիգս առնել ի նոսա ի վարժութիւն անձին իւրոյ, զոր առժամայն հարեալ սատակէր ի կենաց: Եւ իբրեւ հաստատեաց զիշխանութիւնն իւր՝ առաքէ ի վերայ երկրիս Հայոց փոխանակ Ռոհայ զԽաղմ ոմն, որ արդարեւ ըստ անուանն իւրոյ² խաղմարար և դժոխաձեւ: Որ իբրեւ հՀաս ի քաղաքն Վուին՝ ընդ առաջ եղին նմա ամենայն նախարարք Հայոց. ընդ առաջ լինէին նմա և իշխանք տանն Արծրունեաց Համազասպ և Սահակ և Մեհրուտան:

Եսկ բարեատեաց³ Թշնամին տեսեալ զգեղաղէշ վայելչութիւն փառաց նոցա և զբարեկարգութիւն ազատախումբ գնդին որ ընդ նոսա՝ վաղվաղակի ըմբռնեալ զնոսա տայր ի պահեստ բանտի զանձինս զօրավարաց նախամարտկաց և քաջաց⁴, և պահէր զնոսա⁵ ի կապանս կալանաւոր բանտի ժամանակս ֆ ամսոց⁶: Եւ առաքէ ամբաստանութիւն գնոցանէ առ Մուսէ իշխանն Եմայելի, և առնոյր ի նմանէ հրաման բառնալ զնոսա ի կենաց. և տայ տանել զհրաման մահուն և զանիրաւ վճիռն ցասման ի բանտն, յորում պաշարեալ պահէին զերանելի նահատակն:

Եւ իբրեւ ընթերցաւ վճիռ մահուն ի վերայ նոցա՝ հարցանէին կապեալքն զոմն ի նոցանէն որում անունն էր Քուբեղա⁷, որ սիրելագոյն էր առ նոսա և բարեկամ. ասն «պատմեա՛ իթէ զի՛նչ հնար գոյ մեզ զերծանել յանիրաւ մահունէս յորս ըմբռնեալս եղաք»: Եսէ ցնոսա. «ոչ իւրք գոյ հնար ապրել ձեզ⁸ ի ձեռաց նորա՝ բայց իթէ յանձին կալջիք դառնալ ի հաւատոս մեր և

1 Տ.՝ կանգնեցուցանէր

2 Տ.՝ ըստ անուանն իսկ

3 Չ.՝ բարեատեաց

4 Չ.՝ քաջից

5 Ի 2. պահեստեր՝ և պահէր զնոսա

6 Տ.՝ ամսց

7 Չ.՝ քուբեղա

8 Տ.՝ հնար գոյ ձեզ ապրել

Հաւանել ձայնի մարդարէին մերոյ, և ապա ղերծջիք ի դաւող մահուանէն»։ Եւ զայս Հրաման լուեալ Մեհ-րուժանայ՝ զարհուրեցաւ յառօրեայ¹ մահուանէս, և² մատնէր զանձն ի կորուստ յաւիտեանական գեհնին, և խորտակէր զքաղցր լուծ հաւատոյն որ ի Վրիստոս, և որոշէր ի հօսէն տեառն և զգննոյր զկերպարան զայլոյ, և պարտաւոր առնէր³ զինքն տիեզերական տտենին։ Եւ քանզի ոչ ի կամաց այլ յերկիւզէ մահուն, որ ի վերայ էր հասանելոց, արար զայս՝ Թերեւ զԹասցի Վրիստոս ի զղջումն սրտի նորա։

Եսկ քաջ նահատակքն գգեցեալ զզրահն հաւատոյ⁴ և սաղափարտովն փրկութեան ամրացուցեալ զգլուխս իւրեանց՝ ասէին ցնա. «քաւ լիցի Թէ փոխանակեսցուք զձմարտութիւնն Աստուծոյ ընդ ստութեան, կամ զկեանսն յաւիտեանական ընդ առօրէիս, կամ զփառսն մըշտըննաւոր ընդ անցաւորիս, կամ զյոյսն բոլորեցուն զՎրիստոս ընդ դուզնաքեայ արեանս մերոյ»⁵։ Եւ այսպէս զժամանակս արգիլանին իւրեանց մարզէին զմիմեանս ասելով. «բաւականապէս վայելեցաք ի փառս անցաւորիս, ով եղբարք. այլ արդ այսուհետեւ ոչ պատիւսցն զմեզ ոչ մեծութիւնք, ոչ փառք անցաւորք, ոչ ոսկեհոռն պատմութեանք շքեղութեան մերոյ, ոչ սէր մերձաւորաց, ոչ գութ մանկանց և ոչ այլ ինչ ի մերձակայ բարեացս, որոց բազումք ցանկացեալ՝⁶ զանգիւտ կորուստն ժառանգեցին»։ Եւ այսպէս զմիմեանս քաջալիրեալ ի ժամանակս բանտամուտ վշտացն՝ աղօթիւք ընդ Աստուծոյ միաւորեալ Հայցէին զհանդերձեալ յուսոյն ակնկալութիւն ժառանգել։

1 2.[՝] մարուժանայ... զառօրեայ

2 Ի Յ. պակասէր՝ և

3 2.[՝] առնէր

4 2.[՝] հաւատոյն

5 Յ.[՝] մեր

6 2.[՝] ցանկացեալք

Եւ իբրեւ հՀաս ժամ ասպարիզին, կատարել զընթացս նահատակութեան յաւուրս սուրբ և փառաւորեալ յայտնութեանն, Վրիստոսի, զոր ութօրեայ տօնախմբութեամբ երգաբանեն ի Վրիստոս Հաւատացիլոցն դաք՝ յայնժամ հրամայէ գործունեայն¹ անիրաւութեան կոչել զնոսա առաջի իւրոյ² ատենին: Եւ յառաջ³ ծանուցեալ զարիութիւն սրտից նոցա և զջերմութիւն Հաւատոցն⁴ որ ի Վրիստոս՝ ոչ երկրորդէր առ նոսա⁵ զնոյն բանս. այլ մոռնանէր նախ զերանելին զԵսահակ ի տեղի ասպարիզին⁶: Եւ էր տանջանարանն զոր պատրաստեցին⁷ նորագոյն. քանզի փայտս երկձիւս ցցեալ ի Հաստատութեան երկրի՝ անխախտօտս Հաստատեալ յաջմէ և յահեկէ, և կացուցեալ զնահատակն ի մէջ այնորիկ հարկանէին զերկձիւս փայտիցն ի ներքոյ անթիցն. և պրկեալ զձեռս նորա ի փայտին՝ կապէին պնդագոյնս, և հարեալ ջալոտիւք⁸ զթիկունս նորս՝ սաստկագոյնս տանջէին մինչև քանցել առհասարակ մարմնոյ նորա: Եւ զերանելին Համազասպ պահէին կապանօք⁹ արտաքոյ: Եւ նա աղօթէր առ տէր ի սրտի իւրում, և շրթունք իւր ոչ շարժէին և բարբառ իւր ոչ լինէր¹ լսելի. այլ միայն ի սրտէ իւրմէ գոչէր Հառաչանօք, կոչէր զտէր յօգնականութիւն վտանգին յորում հասեալ կային:

Եւ իբրեւ այնպէս սաստկագոյն տանջեալ՝ լուծին զնա ի դառն կապանացն, և ածին զերանելին Համազասպ՝ ի նոյն տեղի տանջանաց: Եւ ըստ նմին օրինակի կապեալ ի մէջ երկուց փայտիցն՝ տանջէին զթիկունս

1 2.¹ գործունեայն

2 Ի 8. պակասէր՝ իւրոյ

3 2.¹ և զյառաջ

4 8.¹ Հաւատոյն

5 Ի 2. պակասէր՝ առ նոսա

6 2.¹ ասպարիզին

7 Ի 2. պակասէր՝ զոր պատրաստեցին

8 2.¹ ջալոտիւք

9 Ի 2. պակասէր՝ կապանօք

10 2.¹ լինելի

11 2.¹ գհամազասպ

նորա ևս դառնազոյնս: Եւ իբրեւ նա ևս արիարար համ-
քերեաց տանջանացն՝ յետ այնորիկ տայր հրամանս սպա-
նանիկ զնոսա սրով. և դահճացն լուեալ զհրամանս դա-
տաւորին՝ վաղվաղակի վերացուցեալ զսուրն ի վերայ
նոցա՝ բառնային զգլուխս նոցա: Եւ այնպէս աւանդեալ
զհոգիսն՝ փոխեցան յաշխարհէս: Եւ ի վաղիւ անդր հա-
հրաման¹ կախիկ զմարմինս նոցա զփայտէ. և կարգէր ի
վերայ զինուորս, զի մի՛ ոք ի քրիստոնէից գողացի և
թաղեացէ զմարմինս նոցա: Եւ զի անգիղջ էր սրտիւ
դատաւորն անօրէն՝² և ոչ յետ մահուանն անկուշեալ
քաղցրանայր դառնութիւն սրտին. այլ իջուցեալ ի փայ-
տէն՝ հրով ծախէր զմարմինս և զոսկիրս երանեալ զօ-
րավարացն: Եւ զփոշին³ ևս ոչ անխայեաց տալ գերեզ-
մանի, այլ իջուրս գետոյն մատնէր. զի ի ժամանակի
թիթեւ նեղութեանն⁴ յաճախութեամբ զմեծութիւն⁵
փառացն զործեսցէ ի նոսա ըստ առաքելական բանին, և
ի փոխարէն⁶ հատուցմունսն հարիւրաւորս հատուցէ
նոցա պարգևատուին առատութիւնք ըստ խոստմանն
տեառն, եթէ «ամենայն ոք որ եթող զհայր կամ զմայր
կամ զկինս կամ զորդիս կամ զազարակս վասն անուան
իմոյ՝ հարիւրապատիկ⁷ առցէ յաշխարհիս յայսմիկ, և
զկեսնսն յաւիտեանականս⁸ ժառանգեսցէ»⁹:

Պործեցաւ այս յիշխանութեանն Մուսէի, յազգա-
պետութեանն Խազմայ, յաւուրս սրբոյ¹ յայտնութեանն
տեառն, յորում էր թուականս Հայոց հիփ:

Եւ Մուսէի կալեալ զիշխանութիւնն ամ Թ՝ վախ-

1 Յ.՝ հրամանս ետ

2 Յ.՝ անօրէն դատաւորն

3 Զ.՝ զփոշին

4 Զ.՝ նեղութեանն

5 Յ.՝ զմեծութեանն

6 Յ.՝ առ ի փոխարէն

7 Յ.՝ հարիւրապատիկս

8 Զ.՝ յաւիտեանից

9 Ղուկ. ԺԳ. 29—30:

10 Յ.՝ սուրբ

Ճանելի: Ի սորա աւուրս¹ սպան և զիշխոսնն Վ յրաց չա-
րաչար մահուամբ. զի վերամբարձ առեալ զոտիցն և
զձեռացն՝ ընդ մէջ կտրէր զմատաղութիւն հասակի նորա:
Եւ այսպէս իբրև զգառն համարեալ ի սպանդ՝ հրաժա-
րէր² ի կենացս այսոցիկ: Եւ կատարեալ զայս ամենայն
չարիս՝ յետ ամի միոջ սատակէր³:

ԳԼՈՒԽ ԽԸ.

Յետ սորա կացեալ Ահարոն որդի Մահմետի եղ-
բայր Մուսէի⁴ ազահ և արծաթասէր: Եւ սա յաւուրս
իշխանութեանն ունէր հակառակորդ զեղբայր իւր Ով-
բեղլա⁵. և վասն հակառակութեանն որ ընդ միմեանս՝
բաժանէր և տայր եղբօր իւրում զԱսորպատական և
զայս հանդերձ Վ յօք և Աղուանիւք: Եւ կարգէր ի
վերայ երկրիս ըստ հակամէտ⁶ բարուց իւրոց հրամա-
նատարս ապարասան և ժանտաբարոյ⁷ անաստուածու-
թեամբ, որք զերկիւղ Աստուծոյ անգամ և ընդ միտ ոչ
ածէին. նախ՝ զԼեզիտ ոմն որդի Մզգէի. և յետ նորա
զԱբդալքբիր⁸ սակաւ ինչ յամեալ⁹ ոչ բարի ինչ զոր-
ծեաց և ոչ չար, այլ զկարծիս լաւ իմն ցուցանէր: Եւ
յետ նորա Սուլէյման ոմն քան զամենեսին ժանտ և
չարագործօղ: Յետ սորա և ինքն իսկ Ովբեղլա կնն ի
քաղաքն Պարտաւ, և հաստատէր զՍուլէյման իշխան
աշխարհիս, և տայր ի ձեռս նորա զԺողովուրդս¹ տեսն
իբրև զոչխարս ի մէջ ապականիչ գայլոց:

1 2.[՝] յաւուրս

2 2.[՝] հրաժարել

3 2.[՝] սատակել ի փառս ստանայի

4 Ի Տ. պակասէր՝ եղբայր Մուսէի

5 2. աստ և զկնի՝ օրէդլա

6 2.[՝] հակամիտ

7 2.[՝] ժանդաբարոյ. և ի ստորեւ՝ ժանդ

8 2.[՝] զապտաւ քպիր

9 Տ.[՝] յաւելեալ

10 Տ.[՝] զԺողովուրդ

Իսկ նորա զանբառնալի լծոյ ծանրութիւնն եղեալ
ի վերայ մարդկան, զոր ոչ կարէին բառնալ զի որ ինչ
գտանէր¹ ի ձեռին ուրուք Հայթայթանք՝ ընդ անձին
իւրոյ ոչ լինէր² բաւական գնոց: Այս Սուլէյման յղէր
զոմն անօրէն և վատթարագգի, որդի աղախնոյ միոյ, որ
էր Հոռոմ յազգէ փեսայ Սուլէյմանայ, որում անուան
էր Իբնդոկէ³. որ և կեալ ի քաղաքն Ղուին՝ սաստիկ
յժնդակութեամբ խոշտանգէր զբնակիչս աշխարհիս Հար-
կապահանջութեամբ⁴: Առ որ ժողովեալ ամենայն նա-
խարարք և ռամիկք հանդերձ և կեղեցականօք և կաթո-
ղիկոսիւն որոյ անուն էր Նսայիաս՝ ազաչէին թեթեա-
լուցանել զանուր ծանրութեան սակին զոր պահանջէր,
և ոչ ինչ օգտէին. զի բարկութեան տեսնէր տուեալ⁵
ի ձեռս անողորմ զազգ քրիստոնէից: Որոյ անդէն յղեալ
ընդ կողմանս կողմանս աշխարհիս պահանջողս⁶, և
տուեալ Հրաման՝ կրկին քան զոր ըստ ամին պահանջե-
ին՝ ի միում վայրկեանի հաւաքել և կատարել Հրամանն:
Իսկ իբրև այն ի զլուխ ելանէր⁷ վաղվաղակի այլ վտանգ
չարեաց խորամանկէր որդին սատանայի, և տայր կնիք
կապարեայ զնիւ յամենեցուն պարանոցսն. և առ մի⁸
կնիք պահանջէր բազում⁹ զուգայս, մինչև հասանել
մարդկան ի յետին¹⁰ տնանկութիւն յանհամբեր նեղու-
թեանցն առ ի չարաշուք դահճէն:

1 2.[՝] զոր ինչ գտանիւր

2 2.[՝] ոչ լինիւր

3 2.[՝] իսկառուկէ

4 Տ. Հարկապահանջմամբ — Օր. Տ.[՝]
Հարկաւ պահանջմամբ

5 Տ.[՝] էր հրամանն տալ

6 2.[՝] պահանջող

7 2.[՝] կատարիւր... ելանիւր

8 Տ.[՝] առ մի մի կնիք

9 Տ.[՝] դաւադում

10 2.[՝] յետին

ԳԼՈՒԽ ԽԻՆ.

Իսկ ապա ի գալ միւսոյ ամին՝ ի գալն Ուրբեղայի զնոյն վտանգ տարակուսանաց եւ առաւել զօրացուցանէր. զի յայնմ հատէ ոչ ոք էր տէր ընչից իւրոց. այլ առհասարակ վարէին յաւարի: Աւ բազումք ինքնակամութեամբ թողուն զհօտս եւ զանդեայս, եւ զնային փախստական վասն ոչ բերելոյ զճանրութիւն աղետիցն¹. Եւ թշնամեացն վարեալ գերեզմարութեամբ զանասունս եւ զստացուածս վարէին յաւարի:

Իսկ ապա իբրեւ այնպէս թափուլք ի ստացուածոց մնային, մերկք եւ բոկք եւ սովամահք, եւ ոչ գտանէին ապրուստ² անձանց՝ դէմ հոգեալ տարադէմ գնացին³ փախստեայ յաշխարհն Յունաց. զորոց ասին լինել զթիւ մարդկանն աւելի քան ԺԷ արանց հանդերձ կանամբք եւ մանկտեաւ. որոց առաջնորդք Շապուհ ի տոհմէ Ամատունեաց եւ Համամ որդի նորա եւ այլք ի նախարարաց Հայոց եւ նոցին հեծելոց: Աւ անօրէն չարաշուք թշնամեոյն հետամուտ եղեալ զօրու իւրով՝ գկնի փախըստէիցն՝ հասանէր ի սահմանս Ալլաց ի գաւառն Աող: Ինդ որում մարտ եղեալ՝ փախստական առնէին եւ զոմանս սատակէին. եւ ինքեանք անցանէին ընդ գետն Ակամիս⁴, որ ի կողմանս Տայոց բղխեալ⁵ երթայ զհիւսիսոյ արեւմտից, անցանելով ընդ Ագեր՝ մտանէ ի Պոնտոս⁷: Աւ իբրեւ անցին ընդ գետն՝ վաղվաղակի ազդ եղև

1 2.՝ աղետիցն

2 2.՝ ապրուստք

3 Տ.՝ գնային

4 2.՝ իւրոյ

5 Տ.՝ Ակամիսիս

6 2.՝ բիւեալ

7 Տ.՝ ընդ Եգերաստան ի Պոնտոս

արքային Յունաց Սոստանդնի: Եւ կոչեցեալ զնոսա առ ինքն՝ տայր պատիւ նախարարացն և նոցին հեծելոցն. և զայլ խառնիճաղանձնն բնակեցուցանէր ի բարւոք և յարգաւանդ երկրի: Իսկ կէսք ժողովրդեանն ուր¹ մնացին՝ առ սաստիկ կարօտութեանն անձնատուրք եղին ի ծառայութիւն ստրկի, փայտակոտորք և ջրաբերք² ըստ նմանութեան Վարաւոնացւոց³:

Վարձեալ միւս ևս խորհուրդ չարութեան խորհէր դժոխսաձև և չարաշուք այրն ամբարիշտ⁴, որ ի ձեռանէ Սուլէյմանայ էր հրամանատար ի Վուին քաղաքի: Չփ ի ժամանակին յայնմիկ փոխեցաւ երանելին առ Վրիստոս՝ սուրբ և ուղիղ հաւատով կաթողիկոսն Հայոց Նսայիւս. և խորհեցաւ համար և քնին⁵ առնել ամենայն ստացուածոց և սպասուց հկեղեցւոյն: Եւ կոչէր առ ինքն զամենայն կղերիկոսս⁶ սպասաւորացն, և ուժգին սպառնալիք զարհուրեցուցանէր զնոսա. «տեսէ՛ք, ասէ, մի՛ ինչ ծածկիցէք⁷ յինէն. այլ զամենայնն ի յայտ⁸ բերջիք: Ապա թէ ոք թագուսցէ ինչ, և յետոյ ի յայտ գայցէ՛ ինքն անձին իւրում՝ պարտաւոր եղիցի»: Իսկ նոցա երկուցեալ ի սպառնալիաց պատուհասին՝ հոռուն ի ձեռս նորա զամենայն ինչ. և⁹ զամենայն ինչ զոր գտանէին ի գանձս ծածկութիւն ցուցին նմա, և ոչ ինչ մնաց ի ծածկութեան, զոր ոչ եղին առաջի նորա, զսպասս ցանկալիս ոսկւոյ և արծաթոյ և որ ի քարանց պատուականաց, և զհանդերձս թագաւորացն զոր ի պատիւ սրբոյ և փառաւորիսլ աստուածընկալ սեղանոյն և խորանին տնտն

1 Ի 2. պակասէր՝ ուրք

2 Տ.՝ ջրբերք

3 Տ. յաւելոյր աստ՝ ոմանք առ վըշտաբեկ նեղութեանն

4 2.՝ անբարիշտ

5 2.՝ քննին

6 Տ.՝ կղերիկոս

7 Տ.՝ ծածկեցէք

8 2. աստ և զկնի՝ յայտ

9 Ի 2. պակասէր՝ և

նուիրեալ էին՝ Եւ իբրեւ հոսիս զայն ամենայն՝ խորհեցաւ միանգամայն վարել յաւարի. և դարձեալ շրջեալ յայնց մտաց՝ առնոյր որ ինչ ցանկալի թուէր անձին իւրում¹ ի գանձուցն և ի հանդերձիցն պատուականաց և զայլ ինչ ի սպասուցն². և որ ինչ միանգամ յաւանդս եկեղեցւոյն՝ տայր ցաւանդապահս նորին, մինչև յաջորդի յաթոռ հայրապետութեանն զՍտեփանոս³, որ բազում կաշառօք յաջորդեալ ի հայրապետութեանն յաթոռ⁴ վատնեաց զամենայն ինչս և զստացուածս, մինչև եղև թողութիւն գիւղից և ծառայից և պարտուց⁵:

ՅԵՇԱՏԵԿԵՐԵՆ

Աստարեցաւ վարդապետութիւն Ղևոնդի վան ժամանակազրաց տանս Թորգոմայ, ի հրամանէ տեառն Շապհոյ Բաղրատունւոյ ի փառս և ի գովեստ ամենասուրբ Երրորդութեանն, որ է օրհնեալ այժմ և միշտ: Եւմէն⁶: Որ և ցանկացօղ եղեալ սորին տէր Համազասպ ի պատուաւոր ազգէն Մամիկոնեանց՝ ի հալալ արդեանց ետ հրաման ծրիկ փծուն գրչիս Սարգսի: Եղաչեմ, յիշեցէք յողորմածն Աստուած. և նմա փառք յաւիտեանս: Եւմէն:

Վ Ե Ր Ձ

1 2.¹ իւրոյ

2 2.¹ սպասուցն

3 2. և Տ.¹ զստեփանոս

4 Տ.¹ աթոռ

5 2. յաւելոյր աստ՝ և ապա կատարած

6 Ի Տ. պակասէր՝ ի փառս և ի գովեստ... այժմ և միշտ: Եւմէն:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ

1. (էջ 3). «Թէպէտ և նշանակի ի վերնագիրս պատմութեանն Ղ Լոնդեայ և յաղագս կենաց և գործոց Սահմետի՝ բայց Պատմութիւնն նորա սկսանի իսկ և իսկ մահուամբ մարգարէին Տաճկաց: Ի բացատրութիւն Հակասութեան բանիս համարելի է, թէ կամ թերի է Պատմութիւնն Ղ Լոնդեայ ի սկիզբն, կամ վերնագիրն յետոյ ժամանակի յաւելուած է գրչաց:

Հարկ է նշանակել աստէն, թէ պատմագիրս մեր ոչ երբէք առնու ի կիր զանունս Արաբացի, բայց այլովք անուամբք կոչէ զնոսա, Իսմայելացիս, որդիս Իսմայելի, Հագարացիս և Տաճիկս, որոց ամենեցուն անուանցդ ծագումն յայտնի է ընթերցողաց»:

Վ. Պատկ. էջ 118.

«Ինքնին Ղ Լոնդն մեր կրէր յիւրում ճակատու խորագիր այսպիսի («պատմութիւն Ղ Լոնդեայ՝ մեծի վարդապետի «Հայոց, որ յաղագս երևելոյ Սահմետի, և զննի նորին թէ «որպէս և կամ որով օրինակաւ տիրեցին Տիեզերաց. եւս «առաւել ազգիս Հայոց»: Խորագիրս այս թուի յայլմէ հիւսեալ գոլով ամենեւին անհամաձայն ճառեցելոցն ի նմանէ. իբր զի փոխանակ գտանելոյ ի նմա զպատմութիւն ծննդեան, վարուց և վարդապետութեան Սահմետի, ի բանալն զայն ոչ այլ ինչ տեսանեմք ի սկզբան անդ բայց եթէ զմահ նորա և զերից յաջորդաց իւրոց»:

Կ. Վ. Շահն. Կառաջ. էջ 11:

2. (էջ 3). «Համօրէն պատմագիրք Հայոց տան երեցունց առաջին յաջորդացն Սահմետի ամս 38 թագաւորութեան հասարակաց, առանց որոշելոյ իւրաքանչիւրոցն ի նոցանէ զժամանակ թագաւորութեան:...

Սակայն ժամանակ թագաւորութեան երեցունց ամիրապետաց տեւաց ոչ ամս 38, այլ 24 միայն, յամէն 632 մինչև 656, զի Մուրմէքը վախճանեցաւ յամին 634 (թագաւորեալ ամս երկուս զկնի մահուանն Սահմետի յամին 632), ( )մար յամին 644 և ( )թման յամին 656: Մպառերմն պատմագիրս մեր յաւելլու ի ժամանակս թագաւորութեան սոցա այլ ևս ամս 14, որք թուելի են ի ժամանակս Սահմետի: Բստ այսմ սկիզբն թուականութեանն Մարապուոց ըստ Պ Լոնդոնայ համարելի է ամն 618, (ի բաց բառնալով զամն 38 իշխանութեանց Սահմետի, Մուրմէքրի, ( )մարայ և ( )թմանայ յամէն մահուան վերջնոյս, որ է 656):

Օայս ինչ հարկ է գիտել. զի պատմագիրք մեր առ հասարակ զսկիզբն թուականութեանն Մարապուոց դնեն յառաջ քան զհէջիրն (16 յուլիսի 622 ամին):

Սովետական պատմութեանն Մարապուոցի (էջ 233) ունի. «Ի ընդ վաթսուն և հինգ թուին Հայոց՝ երեւցաւ Սահմետ ի Ստին շահաստանի: Եւ իւրեւ եղև եօթանասուն թիւն՝ եկն ի Վուսթէթն Մարահամու, և անտի ել յայն շահաստան, որ այժմ կոչի յիւր անուն՝ Սահմետայ, յամսեանն Սաֆար»:

Բստ Մարապուոց Մարմէքրոցոյ (էջ 89) Սահմետ երեւցաւ ի թուականութեանս մերում 65, (յամի Տեառն 616—617). իսկ ըստ Սիբուսի Վանյակոցոյ (էջ 32) յամի Տեառն 618, ի թուականիս մերում 67-րդի:

Մարմէքի (հ. թ. գլ. 2) դնէ զերեւմեմ Սահմետի ի թուականիս մերում 68 (620), իսկ զսկիզբն իշխանութեան նոցա յամին 624 (72 թու. Հ.): Իսկ զմահ ( )մարայ ի ձեռն թիկնապահաց իւրոց դնէ նա (?) յամին 656 (104 թ. Հ.): Միւս Մարմէքի (էջ 49) դնէ զերեւմեմ Սահմետի յամին 611:

Սահմետի Մարմէքոյ ծանուցեալ զտարբերութիւնսդ առ

պատմագիրս մեր զթուականէն Լրաբացւոց՝ գրէ, թէ ոմանք զսկիզբն թուականութեան նոցա ղնեն ի թուականիս մերում 62-րդի, այլք ի 65-րդի և այլք ի 68-րդի, որ են ամբ Տեառն 615, 617 և 620:

Ի մի բովանդակեալ զբանս պատմագրաց մերոց զորս կարգեցաք ի վերոյ՝ զայս ինչ տեսանեմք, թէ նոքա ոչ զհեջնէն համարին սկիզբն թուականութեան Լրաբացւոց, այլ է նոցա թուակարգութիւն այլազգ, ի միջոց ժամանակին, որ ընդ երեսոմէ Սահմարի և ընդ «Եգիպտոս» ի իսլամական Տաճկաց: Լրաբանն ի սոցունց կանուխ է քան զամն 616, իսկ երկրորդն՝ սկսեալ յամն 616 մինչև յամն 624»:

Վ. Պատկ. էջ 119:

3. (էջ 3). «Ուրիպի Ղևոնդ, թէ առ կենդանութեամբն շերակլեայ ոչ սփռէին Լրաբացիք զասպատակս իւրեանց ի Պաղեստին և յԼսորիս:

Որչափ մեքս գիտեմք՝ սկիզբն կրօնական պատերազմին Լրաբացւոց եղև յամն 632-ի ընդ հուպ յետ մահուանն Սահմարի: Համն 633—643 տիրեցին Լրաբացիք մի զմիոյ կնի Բասրայի, Ղամասկոսի, բովանդակ Լսորւոց, Լսորուսաղեմի և հուսկ ամենայն Սիջադետաց, որ անուանեցաւ ի նոցանէ Զէզիրէ: Տես Sédillot, Hist. des Arabes, յէջս 104—113»:

Վ. Պատկ. էջ 120:

4. (էջ 6). «Լուիւն, զորմէ բանք են աստ՝ թուի լիւնել անուանեալն կուլ առ հերմուկաւ, փոքու գետակաւ որ ի հորդանան հոսի ի հարաւոյ կուսէ Տիբերական ծովուն: Հայսմ մարտի, որ եղև յամն 636՝ սպարապետ զօրացն հունաց էր Ուսան (Baanes, Mahan) յիշխանացն շայոց: Լսր անդ և Կոստանդին որդի շերակլի: Տես Lebeau, Hist. du Bas-Empire, éd. St. Martin, հտ. յԼ, յէջս 240—242. Սեբէոս, էջ 166—7»:

Վ. Պատկ. էջ 121:

5. (էջ 6). «Լնընդմիջական հետևանք պարտութեանն հունաց առ հերմուկաւ եղև նուաճումն բովանդակ Պա-

ղեւտինի ընդ իշխանութեամբ Լճաբացւոց: Լճաբու պաշարեաց զԼճրուսաղէմ, որում պաշտպանէր արիաբար պատրիարքն Սոփրոնիոս: Լճլ իբրեւ յանհնարինս հասին պաշարեալքն՝ ստիպեցաւ Սոփրոնիոս անձնատուր լինել, և զքաղաքն յանձն արար իսկ և իսկ ի ձեռս ( )մարայ ամիրապետին:

Կարի գթութեամբ և հեզութեամբ վարեցաւ ( )մար ընդ որս անձնատուրքն եղեն. եթող ի նոսա զազատութիւն գաւանդութեան կրօնից, և ոչ եղև ձեռնամուխ յեկեղեցիս նոցա: Սիայն թեթև սակ հարկի եդ ի վերայ նոցա: Սինչլէ էր առեալ քաղաքն՝ զմեծագոյն մասն անօթոց և սպասուց եկեղեցւոյ յուղարկեցին բնակիչք քաղաքին ի Կոստանդնուպոլիս ծովու ճանապարհաւ: Լճու քաղաքն յամին 637-րդի: Lebeau, հտ. Լ. յէջս 243—244. Սարդ. էջ 93»:

Վ. Պատկ. էջ 121:

6. (էջ 6). «Յոյժ անորոշ է բանդ «ի գալ միւսոյ ա-մին»: Լթէ այդու իմանալ հարկ է զերկրորդ ամն կռուին առ Յերմուկաւ՝ ապա ուրեմն ունիցիմք զամն 637-րդ: Սակայն Լճաբացիք վաղագոյն ևս քան զայս սկսան արշաւել ի սահմանս Պարսկաստանի: Յամին 634 ընդ առաջնորդութեամբ Սոտաննայի մօին Լճաբացիք ի Պարսկաստան և յաղթեցին Պարսից ի ճակամարտս աննշանս: Իսկ յամին 635 զօրավար կարգեցաւ զօրացն Լճաբացւոց ի Պարսիկս՝ Սաադ-իբն-Լճու-Սակկաս: Սա յարդարեաց զպատերազմն օրինաւոր կարգաւ և բանակեցաւ առ Լադէսա քաղաքաւ, որ 15 փարսախաւ հեռի է ի Կուֆայէ, յարևմուտս կոյս աւերակացն Բաբելոնի: Յամին շէջիբի 15-րդի (637 ամ Տ.) եղև աստ առաջին ճակատամարտն երևելի ընդ Պարսիկս և Լճաբացիս: Ըստ Սեբէոսի (էջ 112) յերկարեցաւ պատերազմն աւուրս երիս, որ եղև ի Սարոս գաւառի: Ուր ուրեմն պարտեալ Պարսից ի փախուստ դարձան խնոն ի խուռն, և անկաւ ի պատերազմին զօրավարն նոցա Սուստէմ: Ըստ Սեբէոսի (անդ) Լճաբացիք ընկալան զյաղթութիւնն ի ձեռն համբաւուն զոր համբաւեցին, թէ եկեալ իցէ այլ զօր բազում յօգնականութիւն նոցա. ճակատամարտն եղև ի

տասներորդի ամին Յազկերտի. թիւ զօրացն Լճաբայւոց էր 40,000, իսկ Պարսիցն՝ 60,000»։ Վ. Պատկ. էջ 124:

7. (էջ 6). «Լստ բանք են զՅազկերտէ Գ., որ եղև վերջին յարքայից արքայս Սասանեանց: Յետ ճակատարմարտին որ առ Վադէսեաւ՝ մեկնեցաւ Յազկերտ ի շուրվան: Իսկ Սաադ էառ զՏիսբոն քաղաք, յաւարի էառ զանհամար գանձս արքային և ընդ արքայական նշանաց առաքեաց առ ամիրապետն: Եւ Յազկերտի ճիգն վերջին գործեալ ժողովեաց զմնացուածս զօրուն իւրոյ և պատերազմեցաւ ընդ Լճաբացիս առ Վէհապէնդիւ ի հարաւակողմն Եկրատանի, յորում զյաղխո-խեան յաղխո-խեանց տարան Լճաբացիք ի 21-րդի ամին շէջիրի (641—642 ամ Տ.): Յայնմհետէ և առ յապա շրջէր Յազկերտ թափառական ընդ հեռաւոր աշխարհս կործանելոյ իւրոյ պետութեանն: Զուսկ յետոյ գնաց ի Վուշանս և եկեաց անդ ընդ երկար: Սպանաւ նա նենգութեամբ ի ձեռն ջրաղացպանի ուրումն ի ժամանակին, յորում ի դաշնաւորութիւն մտեալ ընդ Նեփթաղս՝ խնդրէր ի նոցանէ օգնականութիւն: Սահ նորա դիպեցաւ իւր ի 650 ամին»։ Վ. Պատկ. էջ 125:

8. (էջ 9). «Ս. Խորենացի և այլ պատմագիրք մեր ըստ նմանէ վկայեն, թէ Գա-ն ի հին լեզու Պարսից նշանակէր Խո-ր. սակայն չիք բառ այսպիսի ի լեզու Պարսից, ոչ ի հնումն և ոչ ի նորումս: Եւս են բանք Խորենացւոյն (Գ. 8.). «նա և զարքունիսն փոխէ (Խոսրով Ս.) վերոյ անտառին յոստ մի, ապարանս հովանաւորս շինեալ, որ ըստ պարսկական լեզուին Գուին կոչի, որ թարգմանի բլուր»։ Փաւստոս Իււղանդացի, որ գրեաց զՊատմութիւնն իւր կարի յառաջ քան զԽորենացին՝ ասէ (Գ. 8.) «և ետ հրաման թագաւորն... բերել զվայրենի կաղին մայրեաց և տնկել զայն... յամուր բերդէն արքունի, որում կոչեն Գառնի մինչև ի դաշտն Սեթամօրի ի Խո-րն որ անուանեալ կոչի Գա-ն»։ Ուրանօր չիք ինչ վկայութիւն, թէ բառս Գա-ն նշանակիցէ Խո-ր»։ Վ. Պատկ. էջ 127—128:

9. (էջ 9). Ըստ Սեբեոսի (էջ 109) և Էջմանյան-Կաթողիկոսի (էջ 105) Ղուին առաւ առկայսերութեամբն Կոստանդի Բ. (641—668) և կաթողիկոսութեամբն Լազրի (628—640): «(Ճաւուրն հինգերորդի (պաշարմանն), ասէ Սեբեոս, մատնեցաւ քաղաքն ի ձեռն նոցա. քանզի արկին մոխ շուրջանակի, մերժեցին ծխոյն և նետաձգութեամբն զպահապանս պարսպին, և կանգնեալ սանդուխս՝ ելին ի պարիսպն և անկեալ ի ներքս բացին զգուռն քաղաքին... որ աւր է էր Տրէ ամոյն՝ յաւուր ուրբաթի»):

Ըստ Սեբեոսի Կաթողիկոսացոյ (էջ 255) ի վեցերորդի ամի Կոստանդնի Բ. առաւ Ղուին ի Տաճկաց. ապա ուրեմն յամին 647-րդի:

Կաթողի ի միում վայրի (էջ 98) դնէ զառումն Ղուեայ յ95 թուականութեանն Հայոց (646 ամ Տ.) և ի միւսում՝ (էջ 120) յերրորդ ամին Կոստանդնի, այն է յամի Տեառն 644-րդի:

Ըստ Սարգիսայ (Սարգիսեայ) (էջ 93) առին Տաճիկք զՂուին քաղաք և գերեցին զմանկիչս նորա. յաւուրս իշխանութեան Խէոդորոսի Ուշտունոյ:

Ըստ գրոցն որ կոչի «ուղեւորութիւն Լաւուէ-Կասիմայ» Հաբիբ էառ զՂուին (Débil ըստ արաբացի հնչման) առ իշխանութեամբն (Սմանայ (644—656). Տես Les peuples du Caucase. յէջս 49—51:

Ըստ խուզարկութեանց Լ. Ղաւուրիէի առումն Ղուեայ եղև ի 6-րդի աւուր հոկտեմբերի 642 ամին: Recherches sur la chronologie Arménienne. յէջս 230—231:

Ղուին քաղաք բազմամարդ էր առհասարակ. իսկ ի ժամանակի յարձակմանն Լաւաքացոց և ևս ստուարացեալ էր թիւ ժողովրդեանն ի նմա, զի ժամանակ գոլով կթոց այգեստանի՝ բազում ժողովուրդ եկեալ էր անդր ի հիւսիսային գաւառաց. որք իբրև լուան զարշաւելն Լաւաքացոց՝ անկան ամենեքին ի քաղաք անդր»: Սեբեոս, էջ 168:

Բ. Պատկ. էջ 128:

10. (էջ 12). «Յամի իշխանութեանն Լաւաքացոց 36-

որդի չէր մարթ պատերազմել թէոդորոսի ընդ Լճաբացիս. քանզի սկսեալ յամէն 643 ծառայէր նա Լճաբացւոց և մեռաւ ի Վամասկոս յամին 654-րդի: Թուի թէ աստ բանք իցեն զւամազասպայ Սամիկոնենէ»: Վ. Պատկ. էջ 130:

11. (էջ 12). «Լճաջին ամն իշխանութեանն Սուաւիայ, որ նստաւ յաթոռ յամին 661-րդի՝ ոչ ի դէպ ելանէ 25-րդ ամին Կոստանդնու թ. Կոստանդին կոչեցելոյ, որ թագ եղաւ յամին 641-րդի)»... Վ. Պատկ. էջ 131:

Կարծի հասարակօրէն, թէ տէրութիւնն Սասանեանց տեւեաց ամս իբրև 420, յամէն 226-րդէ ցամն 640, կամ ց650, որ է ամ մահուանն Յազկերտի: Լճ պատմագիրք մեր այլապէս և տարբեր ի միմեանց աւանդեն զայսմանէ: Սէքէոս (էջ 137) դնէ զժամանակ Սասանեանց ամս 542. հանգոյն նմին և Խոջայ Եթրոսնի (էջ 104). Վարդան Լարսեցի. (էջ 87) ամս 481, իսկ Սիւրբ Երեմիայի (էջ 50) ստուգագոյն ևս՝ ամս 418»: Վ. Պատկ. էջ 125:

12. (էջ 13). «Թուի թէ իցէ Սմբատ որդի Վարազտիրոցի»: Վ. Պատկ. էջ 131:

13. (էջ 13). «Յամի Տեառն 656 վախճանեալ էր արդէն թէոդորոս Ուշտունի: Որդին նորա Վարդ ընկալաւ ի կայսերէն Յունաց զպատիւ պատրկութեան և առ ժամանակ մի էր զօրավար հեծելազօրուն շայոց: Վերջին եղև նա յազգին Ուշտունեաց»: Վ. Պատկ. էջ 131:

14. (էջ 14). «Յետ մահուանն կաթողիկոսին Լզրի յամին 640՝ ժողովեցան ի միասին նախարարքն շայոց և ընտրեցին ի կաթողիկոսութիւն գեպիսկոպոսն Տայոց Վերսէս, որ կալաւ զաթոռն մինչև յամն 661: Յամին 646-րդի խորհեցաւ Վերսէս հանդերձ նախարարքն թէոդորոսիւ և Սմբատաւ մտանել ընդ ծառայութեամբ Լճաբացւոց, որք ի ժամանակին ապականէին զաշխարհն գլխովին: Կայսրն Յունաց, ընդ որոյ իշխանութեամբ էր մեծագոյն մասն շայաս-

տանի՝ ոչ ինչ ունէր փոյթ զպաշտպանելոյ հպատակացն իւրոց. իսկ իւրեւ լուաւ զնուաճիւնն Հայոց ընդ լծով Տաճկաց՝ եկն բազմաձեռն գնդաւ ի Հայաստան ի պատժել զապագայսն: Ընդ յառաջ ել նմա կաթողիկոսն՝ Վերսէս հանդերձ բազմութեամբ եպիսկոպոսաց և ուխտիւ եկեղեցւոյ և էած զնա ի Ղուին: Ըստ կայսերն՝ Լոստանդնի անփոյթ արարեալ զեղկելի վիճակ աշխարհին՝ փոխանակ մատուցանելոյ Հայոց օգնականութիւն, որով թէ ի բաց թօթափէին զլուծն Լորապաւնոց՝ զհետ եղև զբաղմանցն իւրոց սիրելեաց, աստուածաբանական վիճաբանութեանց, և ստիպէր զՀայս, զի ընկալցին զժողովն Վաղկեդոնի: Եւ թէպէտ յոյժ թշուառելի էր վիճակն Հայաստանի, և գունդ բազմութիւնն ձուռնաց կազմ կայր ի տեղւոջն՝ սակայն յոյժ սակաւք եղեն, որք ընկալանն զժողովն Վաղկեդոնի: Ի թիւս միաբանողաց էր և Վերսէս, որ և հաղորդեցաւ ընդ կայսերն ի միովէ բաժակէ: Ըստ խնդիր վճռեցաւ ի ժողովին Ղունայ յամին 648-րդի: Ասն պսորիկ ատելի եղև Վերսէս յաջս ժողովրդեանն և մեծամեծացն և յամին 649 ստիպեցաւ մեկնել ի հայրենի գաւառն իւր ի Տայս, յորում վայրի և եկաց ցմահն թէոգորոսի Ուշտունւոյ ի Ղամասկոս, վաղեմի բարեկամին նորա իսկ յետոյ թշնամւոյն, ապա ուրեմն մինչև ցամն 654: Իսկ ի ժամանակին յորժամ ի Տայս էր Վերսէս՝ զգործս եկեղեցւոյ վարէր Յովհան վարդապետ, որ ի ժողովին՝ Սահակեբոսի նշովեաց զժողովն Վաղկեդոնի և զհետևողս նորին: Համին 654 մեկնեցաւ Վերսէս ի տեղւոջէ ապաստանին իւրոյ և եկն ի յընտրութիւնն նորոյ իշխանի աշխարհին, քանզի մեռեալ էր Սմբատ բագրատունի կուրապաղատն Հայաստանի: Հաւանութեամբ նախարարաց իշխան ընտրեցաւ Համաղասայ Սամիկոնեան. իսկ զսպարապետութիւնն զօրաց ընկալաւ Սարգ որդի թէոգորոսի Ուշտունւոյ:

Ըստ Վերսէս՝ երրորդ է յանուանակից կաթողիկոսունն Հայոց: Սիրող էր նա շինութեանց, յորոյ սակաւ և Շինող վերաճայնեցաւ: Ըստ բանք են զեկեղեցւոյն զոր շինեաց ի Սահարշապատ քաղաքի:

Ըսնքան մեծամեծք և բազմադիմիք են օգտակար գործք

Վերսիսի յաղետալի յայնմ ժամանակին՝ զի ընդ հուպ մոռացաւ ժողովուրդն զուրացութիւնն նորա ժամանակեայ և շնորհակալեօք յիշէ զանուն նորա: Առհասարակ իսթուրիս (էջ 107 և յաջ.) Դեթ կոչէ զնա, թէպէտ և այս կոչումն Վերսիսի լ. է յատուկ, որ եկաց ի Ղ. դարուն):

Վ. Պատկ. էջ 132:

15. (էջ 14). «Ի մնագրին է դահեկան, ըստ Հունաց՝ *δηνάριον*: Չիք հնար ճշգրտելոյ զգին դրամոյս այսորիկ, որոյ կշիռք են կարատք 24: Գահեկան ասի նաև վասն ստուար դրամոց յոսկւոյ և յարծաթոյ: Տես Լեզբերեան, Բացատրութիւն չափուց և կշռոց, յէջս 71—74»:

Վ. Պատկ. էջ 133:

16. (էջ 14). «Պատմագիրս մեր ոչ յիշատակէ աստ զամիրապետս երկուս, զՍուլաիա Բ. և զՍրուան Լ.: Օչոյն և Ս. Կաղանկատուացի, էջ 234: Եզդիդ որդի Սուլաեայ յետ վեց ամաց իշխանութեանն հրաժարեցաւ յաթոռոյն, և կուսակիցք տոհմին Սուլաեայ ընտրեցին ամիրապետ զՍրուան Լ., որ ազգակից էր տանն ( ) մմայեանց. իսկ յԼքաբխայ ամիրապետեաց Լքդլլա որդի Օսբայրի: Սրուան Լ. սպանաւ ի պատերազմին որ ի 685 ամի, զորոյ զտեղին իսկոյն փոխանակեաց որդի նորա Լքդլ Սեւիք»:

Վ. Պատկ. էջ 133:

17. (էջ 16). Գրիգոր Սամիկոնեան սպանաւ ի Խազարաց ի թուականին շայոց 130-րդի (681 ամ Տ.). տես Լսողիկ, էջ 100: Խազարք ասպատակեցին ի շայս, Սլիրս և յԼքուանս և սպանին զիշխանն շայոց և զՍլրացն ի թուականին շայոց 134-րդի (685 ամ Տ.). տես անդ: Հեթմոնէրորդ ամի կաթողիկոսութեանն Սահակայ յարձակեցան ի շայս Խազարք և սպանին զիշխանն Գրիգոր, ասպա ուրեմն յամին 683—684. տես Սլարդան Բարձրք. էջ 98»:

Վ. Պատկ. էջ 134:

18. (էջ 16). «Կ. Ս. Ըհհհհհհհ ի ծանօթու-

*

Թիւնս գաղղիերէն Թարգմանութեանն ՂԼոնդեայ (էջ 86, ծան. 3) գրէ, թէ այս կենդանագրեալ պարկէր ճարդէղութեանն Վրիստոսի մինչև ցայսօր պահի ի վանս Ս. Լըմիածնի: Օձ կեղեցին, զոր շինեաց Լշոտ՝ կոչէ նա Լեմիածնի, որ չիք ի բնագրին»:
Վ. Պատկ. էջ 135:

19. (էջ 17). «Յուստինիանոս Բ. նստաւ յաթոռ յամին 685-րդի յետ մահուան հօր իւրոյ Կոստանդնի Ղ. Պոգոնատի: Յամին 695, վասն անգթութեանցն զորս գործէր՝ մերժեցին զնա յաթոռոյն, և հատեալ զունչս նորա՝ վարեցին ի Վերսոնէս: Եւ զկնի տասն ամաց, այն է յամին 705 նստաւ վերստին յաթոռ իւր օգնականութեամբ Բուլղարաց, և յայնմհետէ կոչեցաւ Ունիմիթ, այսինքն է Բնչատ: Չեռնէարկ յայնժամ յանլուր անգթութիւնս և ի վրէժխնդրութիւն, վասն որոյ և ոմն յիշխանացն Հայոց Փիլիպպիկոս (Բարդան—Սարգան) յարոյց ապստամբութիւն ընդդէմ նորա, սպան զնա և ինքն նստաւ յաթոռ կայսերութեանն յամս 711—713»:
Վ. Պատկ. էջ 136:

20. (էջ 17). «Սա է ՂԼոնդիոս (Լեօնդիոս), մին ի լաւագունից զօրավարաց Յուստինիանոս Բ., որ զարիութիւն իւր ի գործս պատերազմի եցոյց ի մարտս ընդդէմ Լրաբացոց: Իւրեւ արկաւ Յուստինիանոս ի կայսերութենէն յամին 695-րդի՝ ՂԼոնդիոս ընտրեցաւ կայսր. այլ յետ երեք ամաց զրկեցաւ յաթոռոյն աղմկելով զօրացն: Հատին զունչս նորա և եդին ի վանս ինչ ի դիպահոյ, յամին 618-րդի»:
Վ. Պատկ. էջ 136:

21. (էջ 17). «Յետ ընկելոյ յաթոռոյն զՂԼոնդիոս՝ զօրքն աղմկեալ ընտրեցին իւրեանց կայսր զԼյսիմարոս, որ կոչեցաւ Տիբերիոս: Բայց ոչ ընդ երկար տևեաց իշխանութիւն նորա. քանզի դարձեալ Յուստինիանոս Բ. ի վտարանդէն՝ ընկէց զնա յաթոռոյն: Հրամայեաց Յուստինիանոս զառաջեալ իւրով ածել զԼյսիմարոս և զՂԼոնդիոս զաք-

սորեալն ի վանս, և յետ սաստիկ տանջանաց սպան զնոսա, յամին 705»:

Վ. Պատկ. էջ 136:

«Վ լրիպակաւ փեռեկտէ հեղինակն մեր (զանունդ Տիմբր-Լիսիմբրոս) և ի միոյ անուանէ ձուլէ զերկուս ասելով «զԼիսիմբրոս և զՏիմբր»:

Կ. Վ. Ը. Լ. Զ. էջ 212:

22. (էջ 17). «Վ լրիպակաւ դնի աստ թէոդոս, որ կալաւ զաթոռն յետ Լնաստասայ, յամս 616—617: Թերևս աստ բանք իցեն զթէոդոսէ որդւոյ Լպսիմարայ, որ յետոյ եղև եպիսկոպոս Լփեստոսի: Տես Lebeau, Hist. du Bas-Emp. յէջս 81, 104»:

Վ. Պատկ. էջ 136:

23. (էջ 17). «Հայերէն տառադարձութիւն անուանս Տրուեղ քաջ ի դէպ ելանէ յունական ձայնիս Τερβελίς, (կորուստ ն տառին ընդ մէջ տառիցս t և r, որպէս յանուանդ Տրդատ—Terdates. զ=λ, ու=β, որպէս ի բառդ Լըռուանք—Албанія): Լնս է, ըստ պատմագրացն Յունաց, անուն իշխանին Բուլղարաց, որք երկրորդ անգամ ամբարձին զհօստիսիանոս Լնչատ յաթոռ կայսերութեանն: Theoph. գրէ Τερβελίς ὁ Κόριος τῆς Βουλγαρίας. Տես առ Lebeau հտ. Բ. յէջս 58—64:—Յուստինիանու առեալ էր իւր կնութեան զթէոդորէ քոյր խաքանին Խազրաց. այլ ընդ հուպ հարկ եղև նմա թողուլ զարքունիսն խաքանին, քանզի զմտաւ ածէր սա մատնել զնա ի ձեռն կայսերն Տիմբրի: Յետ բազում խռչից ուր ուրեմն եկն եհաս Յուստինիանոս ի բնակավայրն Տրուեղի Թագաւորին Բուլղարաց, որում խոստացաւ տալ կնութեան զգուստր իւր այլ և զկէս գանձուց կայսերութեանն, եթէ մատուցէ Տրուեղ նմա օգնականութիւն ի ձեռս բերել անդրէն զաթոռ իւր: ( ) Գնեաց նմա Տրուեղ ի բանիս յայսմիկ, էառ զկոստանդնուպոլիս և դարձաւ յետս անթիւ աւարաւ»:

Վ. Պատկ. էջ 137:

24. (էջ 19). «Լնս Սմբատ կուրապաղատ էր Հայաստանի յամս 695—704, և նշանակեցաւ յայս պաշտօն ի զօրավարէն Յուստինիանու Բ. ի Վեոնդեայ որ ապա կայսրն

եղև: Խուրի մեզ թէ վրիպի պատմագիրս մեր, ասելով զնա որդի Վարդ-Տիրոցի, որ քանզի սպարապետ էր զօրաց յամս 644—654՝ վասնորոյ և ոչ կարէր գոլ ժամանակակից Լ'պսիմարայ»:
Վր. Պատկ. էջ 138:

25. (էջ 24). «Ի փարիզեան տպագրութեան դնի 8,000, սոյնպէս և ի գաղղիական թարգմանութեան պատմագրիս: Ըստ վկայութեան Յովհաննու կաթողիկոսի (էջ 121) կռիւն Վարդանակերտի այնքան սարսափեցոյց զԼ'րաբացիս, զի մնաց յիշատակ պարտութեան նոցա յառածի մինչև ցոյ՛ դար, թէ «Վարդանակերտ առիւ մի յիշեսցի մեզ»: Ըստ Վարդանայ (էջ 98) թիւ զօրացն Լ'րաբացւոց էր 8,000. ըստ Լ'սողկան՝ (էջ 123) 5,000: Օ՛րավար Լ'րաբացւոց էր Լ'քդաւլայ: Վարդան, անդ»:
Վր. Պատկ. էջ 139:

26. (էջ 26). «Ընդ հուպ յետ պատերազմին առ Վարդանակերտիւ յարեաւ իշխանն Կամարական ի վերայ Ոգբայի զօրավարին Լ'րաբացւոց և կոտորեաց զզօրս նորա ի Վանանդ գաւառի. Տես Յովհ. կաթ. էջ 12: Խուրի զայսմ մարտէ լինել աստ բան Պատմագրիս»:
Վր. Պատկ. էջ 140:

27. (էջ 33). Խրա՛ գիւղ է ի գաւառին Վողթան: Ըստ Լ'սողկան (էջ 125) նախարարքն այրեցան ի թուականին շայոց 153-րդի (704 ամ Տ.): Ըստ Վարդանայ (էջ 99) ի թու. չ. 150-րդի, որ է ամ Տեառն 701: Ըստ ժամանագրութեան Սիսիթարայ Լ'յրիվանեցւոյ՝ յամին 704-րդի»:
Վր. Պատկ.

28. (էջ 38). «Ղենքակոյ տիտղոս է, զոր տան պատմագիրք շայոց արքայիցն Ղենաց: Ս. Խորենացի յԼ'շխարհագրութեան իւրում (էջ 616) ասէ զՂենաց զայս ինչ».
«Ղենաստան յեւից կալով Սկիւթիոյ մինչև ցանծանօթ երկիրն: Եւ է Ղենաստան ընդարձակ դաշտս տարածեալ. և «են ի նմա ազք քսան և ինն, յորոց մին մարդակերք են.

«Լ ունին լերինս և գետս բազումս: Լինի ի Ղ'ենաց աշ-
 «խարհին դարիճենիկ և հոշիբոակ և բուխճենիկ և կասիմոն
 «և սրիկոն: Ունի և հրէշ և մոռշկ և սիրամարգ շատ, քրո-
 «քում անբաւ, ապրեշում շատ և ազնիւ. վասն որոյ և
 «բնակիչքն արուեստաւորք կերպասագործք հարուստք ըն-
 «չեղք, որոց թագաւոր Ղ'ենբակուր կոչի, որ ի քաղաքին
 «Սիւռիայ նստի առ անծանօթ երկրաւ»: Խորենացի որոշէ
 զՂ'ենս ի Սէնէացոց: Ըսլ որպէս և իցէ՝ բառիւս Ղ'ենք
 իմանալի է զՉինաստանցիս»: Վ. Պատկ. էջ 142:

29. (էջ 42). Լ, Լոն Գ. Խաւարացի թագաւորեաց յամս
 717—741: Որպէս երեւի ի բանից Խէոփանու՝ հայ էր
 ազգաւ այս Լ, Լոն: Վանգի գրէ Խէոփանէս (էջ 330), թէ
 անացեալ իցէ Լ, Լոնի ցղօրավարն Լ'աբաացոց. «Εφ'ὅσον
 εἰρήνην ἔχεις μετὰ τῶν Ἀρμενίων, εἰρήνουσιν καὶ μετ' ἐμοῦ καὶ γένος ὑπο
 τῇν βασιλείαν Ῥωμαίων»:
 Վ. Պատկ. էջ 143:

30. (էջ 42). Հընթեռնուըն մեր զայս թուղթ ծագի
 յակամայից խնդիր, թէ ստոյգ իցէ արդեօք այն, թէ յետոյ
 ժամանակի շարագրած: Պ. Մօլ (Mohl), որում եցոյց Շահ-
 նազարեանց զայս թուղթ՝ երկբայի զստուգութենէ նորա:
 Տես յառաջ. հայերէն հրատարակութեանն, էջ 17: Ըսլ
 մեք ոչ գտանեմք պատճառս ինչ վասն երկբայելոյ զստու-
 գութենէ նորա: Սկսն թղթակցութեանն (մարայ ընդ
 Լ, Լոնի Գ. բաց ի Գ, Լոնդեայ գրեն և այլ պատմագիրք
 չայոց: Խալիֆայ Լըթիֆուդին որ եկաց ի վերջկոյս Դ. դարու՝
 ասէ. «(Ումառ որդի Լըթիֆադիդա... ազնուագոյն եղեալ քան
 զամենսին. գրէ թուղթ հաւատոց առ Գ, Լոն կայսր Հու-
 նաց, և ընկալեալ ի նմանէ պապատիանին՝ բազում ինչ ի Լու-
 րանէ անտի իւրեանց արտաքս ընկէց զյոյժ առասպելագոյնն»:
 (էջ 105): Ս. Լաբրան ոչ միայն յիշատակէ զայս թուղթ,
 այլ և ի ներքս բերէ ի Պատմութեան իւրում զբովանդա-
 կութիւն նորա կարճառօտիւ. տես էջ 101: Սիբրախ գրէ
 (էջ 37)» Սա (Ումառ) գրեաց առ Լ, Լոն կայսր տեղեկա-
 նալ վասն քրիստոնէական ուսմանցս. և կայսրն գրէ պատաս-

խանի լի իմաստութեամբ, կարի ձաղելով զօրէնս նոցա: Եւ իբրեւ ընթերցաւ Ումառ՝ ամաչեաց յոյժ, և սկսաւ զգարչելիսն ի դուրս հանել յօրինացն իւրեանց, թէպէտ ոչ համարձակեցաւ զամենայն եղծանել, սակայն բազում ինչ ուղղացոյց յանկարգիցն, և այնուհետեւ բարեմտութեամբ կայր առ ամենայն քրիստոնեայսն»: (Հայոցիկ ամենեցուն երեւի, թէ թուղթքն երկոքին գոյին ի փջի ի Ե դարուն ի հայ լեզու: Թէ լեալ իցէ թղթակցութիւն Լեոնի Պ, ընդ ( )մարայ՝ փաստ է պատմական որում, վկայէ և թէոփանէս. 'Εποίησε δὲ Οὐμάρος ἐπιστολὴν δογματικὴν πρὸς Λέοντα τὸν βασιλέα, οἷόμενος πείσαι αὐτὸν τοῦ μαγαρίσαι: Ὡς οὖν γրεὶ և ἱεղερանου. Ἐγράψε δὲ καὶ πρὸς τὸν βασιλέα Λέοντα τοῦ μαγαρίσαι καὶ αὐτόν...:

Թէ ոչ Պ Լեոնդեայ յօրինեալ իցէ յանձնէ զայս թուղթ՝ տեսանի և յայսմ, զի են ի թղթին բանք, որք հակառակ ելանեն ասացելոցն Պ Լեոնդեայ ի Պատմութեան իւրում. զոր օրինակ Պ Լեոնդ գրէ, (էջ 7) թէ տէրութիւնն՝ Սասանեանց տեւեաց ամս 481. այն ինչ գրի ի թղթին, թէ թագաւորութիւնն Պարսից տեւեաց ամս 400: Տես էջ 98:

Պ. Եդուարդ Սուրալզ ի գեկուցմանն իւրում, զոր գրեաց ի խնդրոյ Բոսսէի գիտնականին՝ այսպէս խօսի զթղթոցդ. «La lettre qu'Omar écrivit à Léon l'Isaurien pour le convertir à l'islam, d'après le témoignage du chronographe Théophane, a été, comme la Chronique d'Eusèbe, conservée dans une traduction arménienne, avec la réponse bien plus ample et plus importante de l'empereur chrétien.

Nous croyons devoir attirer l'attention du public savant sur ce nouveau supplement à l'histoire byzantine, intéressant encore sous ce rapport, que cette première critique de christianisme par l'islam naissant a été de tout temps reproduite par les Mahommé-tans, comme par les incrédules parmi les chrétiens mêmes. Il est curieux de voir comment ces objections sont réfutées, par un empereur enfaché lui même du reproche d'hérésie à cause de son opposition au culte des images; cette opposition ne se déclara pourtant pu'après l'an 720, tandis que sa polémique avec Omar eut lieu dans la seconde année de son règne (sept. 717—718),

pendant que les Arabes menaçaient Constantinople, qui ne fut défendu que par l'énergie de Léon, nommé alors encore le pieux. Աստ զնէ արգոյ գիտնականն զբովանդակութիւն համօրէն թղթոյն, և ի վերջ զեկուցմանն իւրոյ զկնի յարէ. Cette pièce donne une idée de la dialecte grecque et répond avec assez de vigueur et de justesse à la plupart des objections que les musulmans mettaient dès lors en avant contre la foi chrétienne. Les orientalistes y trouveront plusieurs traits d'histoire et de mœurs musulmanes, qui seront nouveaux pour bien des lecteurs. Quant aux textes de la Bible, employés en grande quantité, nous devons dire qu'ils ne nous semblent pas toujours cités à-propos, ni d'une manière fort concluante.

Թուի թէ թուղթս այս թարգմանեցաւ ի հայ լեզու անդէն և անդ յետ յօրինման նորա, զեռ ևս ի Կոստանդնուպոլիս քաղաքի, յորում էին բազում հայք պաշտօնեայք արքունի պալատանն, կամ ի Վամասկոս, յորում ի պատանդի կէին հազարաւոր թուով լաւագոյն որդիք Հայաստանի: Վայց չիք կասկած, թէ գրեալ իցէ թուղթն ի յոյն լեզու և անտի թարգմանեալ ի հայ. քանզի նախ՝ այս թուղթ բովանդակ ըստ ոճոյ իւրում և ըստ յոգունց յունաբանութեանց երևի թարգմանութիւն գով. երկրորդ, զի բանքն սուրբ Վրոց, որք ի ներքս բերին ի թղթի աստ՝ ոչ են գրեալ այնպէս, որպէս են ի հայերէն Աստուածաշնչի, այլ նորոգ թարգմանութիւնք են ի յոյն յեզուէ, ոչ կարի կատարեալք: Կ. Վ. Շահնազարեան ի հայերէն հրատարակութեանն իւրում Վ. Լոնդոնայ ամենայն ուրեք համեմատէ զայնոսիկ ընդ հին թարգմանութեանն: Եւ երրորդ, զի են ի թղթին բառք յունականք ոչ սովորականք ի հայերէն լեզուի, որպէս եւտառիապէ, պատաղիպոս, միալեոս և այլք, զորս գիւրին էր փոխանակել հայացի ձայնիւք: Այս ամենայն ցուցանեն, թէ թարգմանիչ թղթոյն ոչ կարի հմուտ ոք էր լեզուին Ֆունաց. թերևս ոչ բարւոք վերահասու գորով նորա մթին ասացուածոց բնագրին՝ ընծայեալ է զայնոսիկ ի հայ անիմանալի բանիւք, յորոց վերայ տքնիմք մեք և ճգնիմք, առ ի հանել ի վեր յայնցանէ իմաստ իմանալի:

Եւ այս ինչ կարէ հաւաստի առնել զստուգութիւն թըղթոյս, զի չեն ի նմա վրիպակք ժամանակագրութեան, յորոց դժուարին էր արդեօք զերծ լինել ամենեին, եթէ յետոյ ժամանակի էր գործ թուղթն:

Եւ իհարկէ առհասարակ մթին է և անհարթ, որով խորի յոճոյն Վ. Լոնդեայ: Ի թարգմանութեան մերում ջանացաք պահպանել զոճն կցկտուր թղթոյն ( ) մարայ և զանհարթութիւնս պատասխանելոյն Վ. Լոնի»¹⁾:

Վ. Պատկ. յառաջ. յէջս թ—ժա:

31. (էջ 46). «Ի թղթին ( ) մարայ չիք այս բան, որպէս և այլ բազում ինչ, որոց առնէ պատասխանի կայսրն Վ. Լոն Վ. յորմէ է մակարերել, թէ ոչ լրիւ եհաս առ մեզ թուղթն ամիրայետին»:

Վ. Պատկ. էջ 143:

32. (էջ 58). Օւլթու-թուրաբայ և զՍաղմանայ յիշատակէ և Սարդան, էջ 101, թէ, «Եւ զձեր գրեանն Սամար և Մուսթուրաբ և Սուլիման Պարսիկ» (գրեցին): Եւ ( ) սմանաւ յօրինեցաւ նորոգ խմբագրութիւն Կուրանին, որ մեծաց յուզմանց եղև պատճառք: Տես Weil, Geschichte der Khalifen, հտ. Ե. յէջս 167—169: Եւ Սրուանաւ Ե. Խարիջեանք ի Պարսկաստան ընտրեցին իւրեանց պետ զՍուլէյման Եւթու-Սուրադ. տես անդ, յէջս 252—260: Եւ իշխանութեամբ Եւմամունի Եւթու-Սուլուդ Սուլէյման ի Սէլէստանէ Պարսից՝ ժողովեաց ի մի աւանդութիւնս իբր 4,800—5,000, որք յայտնի էին նմա, ի գիրս իւր որ կոչի Եսսունան: Եւս Սուլէյման եկեաց յամս 202—245 հէջիւրի: Բայց չէ հաւանութեան, թէ զնմանէ իցեն աստ բանք: Տես Weil, հտ. Բ. էջ 291, ծան. 1»:

Վ. Պատկ. էջ 144:

33. (էջ 59). «Սահմէտ Նշանակէ ի լեզու Երաբացուց Կովեալ, շնորհալի»:

Կ. Շահնազ. էջ 219:

1) Տես զԾան. 1 ընթերցուածոց ի մատենիս, յէջն 43:

34. (էջ 60). «Լ՛ու Լ՛եռնիւ Գ՛ւ. զկրօնս մսլիմանաց
բաց յԼ՛րաբացւոց ունէին և Պարսիկք և Բսորիք և այլ
ժողովուրդք: . . . Սլան քեշտիցն, որք գան զկնի՝ տես
ի մատեանն Les livres sacrés de l'orient և զծանօթութիւնս
Կ. Սլ. Եւհանազարեանցի»։ Վ. Պատկ. էջ 144:

(Բաւադի): Իցե՛ն Խօրէժ աղանդաւորք որ հերձեալ զատան
ի միաբանութենէ Լ՛ււոյ յ37 ամին հիջրեթի. որք զչարն և
զբարին հաւասարապէս ընծայէին Լ՛ստուծոյ, և զանուղղայս
խօսէին զ՛Լախասահմանութենէ:

Սաբարք՝ ուղիղ ևս՝ Օլաբբօյեան աղանդաւորք, հետե-
ւօք Լ՛սու-Լ՛ի-Սահմետիբն-Լ՛բդ-Լ՛յլ-Սլանհաբ, վերակո-
չեալ Լ՛ւ՛Օաբբայի, որ պնդէր թէ Լ՛ստուած գիտէ էու-
թեամբն իւրով, և թէ Բանն Լ՛ստուծոյ ստեղծեալ է *in*
subjecto. Իբրև ի տախտակի պահեցելոյ կամ ի յիշողութեան
Պաբրիէլ հրեշտակի կամ Սահմետի: Սուրբ գիրք Լ՛րեւելից.
եր. 528:

(Թուրապի): Լ՛նուն թէև յոյժ ծանուցեալ առ Սահմե-
տականս. սակայն ո՛չ եղէ ձեռնհաս գտանել զաղանդ ինչ
որոյ կրեալ իցէ այսպիսի անուն:

Կնտրի ուղիղ ևս Վադարեանք իբրզի ուրանային զալ-
կադր կամ զբացարձակ վճիռ Լ՛ստուծոյ: Լ՛յս աղանդ մեր-
ժէր զբացարձակ Վախասահմանութիւնն ասելով «ո՛չէ պարտ
զանիրաւութիւնն և զչարութիւն վերագրել Լ՛ստուծոյ. այլ
մարդոյ որ անձնիշխան ստեղծեալն է, և պատասխանատու է
գործոց իւրոց բարեաց կամ չարեաց. որում տուեալ է յԼ՛ս-
տուծոյ կարողութիւն գործելոյ կամ ոչ»: Սուրբ գիրք Լ՛րե-
ւելից. եր. 529:

Սուրջի, ուղիղ ևս մօրջեան աղանդաւորք ծնեալ, որ-
պէս հաւանական է կարծել, ի Օլաբբարեանց: Ուսուցանէին
թէ՝ դատաստան իւրաքանչիւր ճշմարիտ հաւատացելոյ ան-
կելոյ ի ծանր յանցանս ինչ, պահի մինչև ցօր յարութեան:
Քայս սակա ոչ դատին զոք յայսմ կենի և ոչ իսկ վճիռ
հատանեն երբէք դատապարտութեան կամ արձակման ի վե-
րայ ուրուք: Պնդէին ևս թէ անհնազանդութիւնն ոչ է ար-
ժանի պատժոց, եթէ ունիցի ոք հաւատս, սոյնպէս և հնա-

զանդութիւն հանդերձ անհաւատութեամբ անպիտան իմն է։
Սուրբ գիրք Լըւեւից. եր. 533:

Իսողեանք կամ հետեօղք Սասել-Լեն-Լթ կամ որ
նոյն է Սաղելիւն-Լթա՝ մեծանուն Սարդապետի Խալ-
մութեան: Սա, ըստ յառաջ բերելոյ Պարոն Սալի, հակա-
ռակ յարուցեալ Հանքալայ՝ միւս ոմն հռչակաւոր Սարդա-
պետի, եմոյծ ի հասարակաց դպրոցս առ Սամուն խալի-
ֆայիւ զկարծիս իւր, պսինքն թէ՛ Սուրանն ձեռագործ է
մարդկան, արարած և կորստական: Հոյակապ արք Լըւե-
ւից. հատ. Լ. եր. 214: Լշակերտք Սաղելիւն-Լթայի
պնդէին թէ՛ մեծեղեռն յանցաւորք գտանին ի միջին իմն
վիճակի, պսինքն թէ ոչ ի հաւատացելոց սակի են և ոչ
յանհաւատից: Սոքա կոչին ի կրօնապատում գիրս Սահմե-
տականաց Սթաղալեանք: Սուրբ գիրք Լըւեւից. եր. 527:

Լղանդոյն Չահդի կամ Չահդեան գլուխ եկաց Լմրու-
իւն-Լարճ՝ մեծ Սարդապետ Սթաղալեանց, Լլ-Չահդ
վերաձայնեալ, այր յոյժ պերճախօս: Վա կարծէր թէ՛ դա-
տապարտեալքն ոչ տանջեսցին առ յաւիտեան ի դժոխս. այլ
փոխարկեսցին ի հօր, որ իւրովի ձգեսցէ զնոսա յինքն ա-
ռանց ընթանալոյ ինչ նոցա յայն: Չահդեանք վարդապե-
տէին ևս թէ՛ ամենայն որ հաւատայ յԵստուած իբրեւ ի
Տէր իւր, և ի Սահմետ իբրեւ յառաքեալ Եստուծոյ, հա-
մարի ընդ հաւատացեալս: Սուրբ գիրք Լըւեւից. եր. 528:

(Հարիւրի): Ճայս անուն ոչ գտի կեշտ ինչ յառաջին դարու
անդ Խալմութեան: Ճերկերիւր և ի մի ամին Հիջրեթի երե-
ւեցաւ Իսաբեր-ալ-Հորրեմ անուն՝ սուտ մարգարէն որ
աղանդեաց զայլանդակ կեշտ իմն: Սա ժողովեալ զհամախոհս
իւր մղեաց ամս իբրեւ քսան զպատերազմ ընդդէմ Լմիրա-
պետաց, խորտակեալ բազում անգամ զզօրս Լլ-Սանունի:
Վիտուն եղեալ ի ճակատու միում՝ փախեառ յերկիր Ճունաց,
զոր կալեալ հայկազն Սահել սպային՝ ետ ի ձեռս Լլ-Սո-
թաղիմայ: Իաց ի Հորրեմեանց գտանի առ Սահմետեանս
այլ իմն աղանդ Հալի-Էանց կոչեցեալ, թէ և զկնի Լեոնի
Խաւարացոյ: Հալիւլեանք հաւատային թէ աստուածային
յնութեանն մաթ է միաւորիլ ընդ մարդկայնոյն ի միում

և եթ անձնաւորութեան. վասնզի ընդունէին թէ՛ չէ՛ ինչ անմարթ Մատուոյ երեւիլ ընդ մարդկային կերպարանաւ որպէս և երեւեցան Վարրիէլի: Այլ ի հաստատութիւն կարծեաց իւրեանց ի վկայութիւն առնուին զբան Սահմետի որ Եսէն զՏէր Եւր ի շահալ կերպարանաւ. ևս ըստ օրինակին Սոփսիսի որ խօսէր ընդ Մատուոյ դէմ յանդիման: Սուրբ գիրք Մարկէից. եր. 532 և 534: Այր երբեմն առ Սահմետեանս նաև կեշտն Վարրիէի որ աստուածացուցանել կազգէր զՄիրապետն Հաքեմ):

Կ. Վ. Շահնազ. յէջս 219—222:

«Վարրիի սակաւ ինչ Կ. Վ. Շահնազարեանց, թէ փոխանակ Հարիւրի հարկ իցէ ընթեռնուլ Ռաբէրաւ Հորրէմի, որ է անուն ականաւոր աղանդապետի ուրումն Մարազուոյ: Վանզի Ռաբէրն երեւցաւ յամին հէջիւրի 201, յամի Տեառն 816, այն ինչ թուղթն Առնի գրեցաւ հարիւր և աւելի ամօք յառաջ քան զերեւումն նորա:

Հարրիէն անուն է աղանդոյ միոյ Հարիջեանց, և կոչեցաւ այսպէս ըստ անունն Հարուրայ աւանին մերձ ի Կուֆայ: Յաղագս վարդապետութեան այսր աղանդոյ տես ի գիրս Մարգալ-Սախազինի: Weil, Geschichte der Khalifen, հտ. Բ. էջ 391»: Վ. Պատկ. էջ 144:

35. (էջ 63, տող 10): «Հաջաջ մի է յերեւելի զօրավարաց և յարիագունիցն արանց ի Ժամանակս ( )մմայեանցն առաջնոց: Տես Sédillot, Histoire des Arabes, էջ 139: ( )գնականութեամբ սորա յաղթահարեաց Մարդմելիք զթշնամիս իւր և հաստատեցաւ յաթոռ թագաւորութեան իւրոյ: Սուղ ինչ յետոյ կարգեցաւ Հաջաջ ոստիկան ի վերայ Պարսկաստանի, և առ Մարդմելիքիւ և որդւով նորա Վալիդաւ էր այր կարի երեւելի և ազդու: Վախճանեցաւ նա յամին 716-րդի: Օհանգամանաց կենաց նորա տես առ Herbelot:—Weil ի Պատմութեանն իւրում Միրապետաց, հտ. Բ. յէջս 360—553 խօսի զնմանէ յոյժ ընդարձակօրէն, և զայս ինչ յաւելու. zum den Koran hat er viele Verdienste erworben, «er verfertigt selbst viele Handschriften davon und sandte sie an

«allen Stadthaltern des Reichs zu, was gewiss auch von einem «gottvergessenen Menschen, wie manche (իմա կուսակիցք Մբ-«բասեանց) ihn schilderten, nicht zu erwarten war. Auch erfand «er gewisse Zeichen um viele Irrthümer zu verhindern, welche «sich in Folge der mangelhaften Schrift der Araber in den Koran «eingeschlichen hatten».

Վ. Պատկ. էջ 145:

36. (էջ 84). Բազումք ի պատմագրաց Հայոց աւանդեն, թէ լեալ իցէ առ Մարաքիս սովորութիւն թլփատելոյ զկանայս. տես կիրակ. Վանձակ. էջ. 33: Բայց ի կուրանի չիք պատուիրան պոպիսի: Խեբեա ակնարկէ աստ պատմագիրս մեր զանդամահատութեանցն, զորս առնեն ի կանայս ի Հաբէշ և յայլ կողմանս Լիբիկէի»:

Վ. Պատկ. էջ 146:

37. (էջ 89). «Խուի թէ իցէ սա Սահմետ-իմն-Սըրուան, որոյ հրամանաւ պրեցան նախարարքն Հայոց յեկեղեցիս Երեսնականու և Խորամայ: Հայր ( )մարայ Բ. կոչէր Լիւզ-Լիւզ-իմն-Սըրուան: Իսկ Սահմետ եղբայր էր նորա»:

Վ. Պատկ. էջ 146:

38. (էջ 89). «Լէրեի աստի, թէ զթուղթն գրեաց իւրն անդէն ի սկիզբն թագաւորութեան իւրոյ, մինչ չեւ զգեցեալ էր նորա զյաւակնութիւնն հալածելոյ և ջրն ջնելոյ զպատկերս: Տես Schlosser, Geschichte der bilderstürmenden Kaiser»:

Վ. Պատկ. էջ 147:

39. (էջ 90). Ի հատուածոյ բանիս բացորոշ երեւի, թէ թարգմանեալ է այն ի յոյն լեզուէ. քանզի անուանքդ ծառոց յունականք են և ոչ հայկականք: Ի բնագրին գրի «մայրիւ և պեկիւ և պեկիւռոսաւ» (կիպարիսաւ). իսկ յԵստուածաշնչի մերում ասի՝ «սարդիւն և սօսիւ և նոճուկ և մայրիւ»:

Վ. Պատկ. 147:

40. (էջ 92). «Սթին է իմաստ այսր հատուածոյ, որ

ակնարկէ իմն յինչ ինչ կրօնական ծէսս Արաբացւոց: Ի մար-
տոք վերահասութիւն իմաստի մանիս տես առ Վարդանայ
Բարձրբ. յէջս 90—92»:
Վ. Պատկ. էջ 147:

41. (էջ 96). Հաւատան մահմետականք ի մաղղ, այլ ոչ
ի դէս: Թուի թէ աստ բանք իցեն զնախկին հաւատալեաց
Արաբացւոց: Ի մնագրին դնի «դիւաց որ են գեհանք».
Իսկ ի գաղղիներէն թարգմանութեանն ասի. «Aux démons, qui
ne conduisent qu'aux supplices de l'enfer»: Լարծեմք ի զուր
ուղղագրէ թարգմանիչն զընթերցուածն գեհան և դնէ գե-
հան. քանզի հատուածդ ըստ մեզ նշանակէ «դիւաց, որ են
(Արաբացւոց լեզու) գեհանք, (ջիհանք)»:
Վ. Պատկ. էջ 149:

42. (էջ 112). «Վրիգոր և Վաւթ որդիք էին Սըմ-
բատայ Սամիկոնենի: Չեն յայտնի պատճառք թշնամու-
թեան նոցա ընդ Բագրատունի տանն յայնմ ժամանակի:
Հազիւ է տեսանել ի պատմութեանն մերում դիպուած այս-
պիսի անհայրենասիրութեան Սամիկոնեան տոհմին»:
Վ. Պատկ. 155:

43. (էջ 115). Այս Սուլէյման, որպէս յայտնի է՝ ոչ
էր ամիրապետ: Արաբացիք որ Նզգիպտոս, ի Վամասկոս և
ի Պարսկաստան՝ ընտրեցին իւրեանց ամիրապետ զՆզիդ. իսկ
Սրուան որ էր ոստիկան Հայաստանի՝ ոչ ընկալաւ զնա.
այլ կուսակից եղև որդւոցն Վալիդայ, և զօրու իւրով ել
ընդդէմ Նզիդի Կոստանէն: Այլ զկնի միոյ ամի մեռաւ Ն-
զիդ, և զաթոռ նորա յաջորդեաց եղբայր նորա Իբրահիմ,
որ առաքեաց ընդդէմ Սրուանայ զզօրավարն իւր Սուլէյ-
ման (մմայեան: Պարտեցաւ Սուլէյման ի պատերազմի, այլ
կանխեաց անկանել ի Վամասկոս և սպանանել անդ զորդիսն
Վալիդայ: Տես Lebeau, հտ. ԺԲ. էջ 193, Ծան. 7: Ի
սկիզբն ճակատամարտին առ Խուսափաւ, մերձ ի Սուսսի
(Սուսայ) զօրքն Արաբացւոց ընտրեցին ամիրապետ զՍու-
լէյման-էն-Հէլաֆ: Տես Weil, Geschichte der Khalifen, հտ.
Ը. էջ 688»:
Վ. Պատկ. էջ 156:

44. (էջ 126). «Պատմագիրք ճշունաց և շայոց առանց զանազանութեան Լիւբլայ կոչեն զեղբարսն զերկոսեան, զհիմնագիրս հարստութեանն Լիւբլայսեանց. մին ի նոցանէ կոչի Լիւբլ-Լիւբլայ-Լիւբլայ-Լիւբլայ, և երկրորդն՝ Լիւբլ-Ջաֆար-Լիւբլայսոր, այսինքն է յաղթող: Օգորավարք զօրացն Խորասանի էին Լիւբլ-Սլիմ և Կահաւարայ:

Լիւբլայսեանք սերեալ էին յԼիւբլայս հօրեղբօրէ Սահմետի. հօրէ շեշմայ (շաշմայ), վասն որոյ և բազում ուրեք կոչին շեշմեանք, Ինչի-շեշմ կամ որդի շեշմայ, որպէս առ Ղ. Լոնդեայ: Լիւ առաջնոյն յԼիւբլայսեանց շինեցաւ քաղաք նոր մերձ ի Կոնֆայ, որ կոչեցաւ ի յիշատակ նորա շաշմիա:

Լիւբլ-Լիւբլայս անուանեաց զինքն ամիրայետ ի Պարսկաստան, և յետ սպանմանն Սրուանայ ընկալեալ եղև յամենեցուն: Թագաւորեաց նա յամս 750—754: Իսկ սերունդք նորա Թագաւորեցին ամս 523: Տես Lebeau, Hist. du Bas-Empire, հտ. ԺԲ. յէջս 204—205»:

Ք. Պատկ. էջ 157:

45. (էջ 127). «Յաղագս արծաթեայ դրամոյն Լիւորոց զուգա կոչեցելոյ տես ի Lexic. Syriac, de Castel, édit. de Michaelis, յէջս 246—247»:

Կ. Ս. Լիւ. ի Թարգմ. էջ 124:

«Օրուզ կամ զուգա, դենար, դրամայ, է դրամ արծաթի, որոյ գինք են քառորդ մասն սկեղն սրբոյ կամ քառորդ մասն կայսերական Թալերին Վերմանացոց: Տես Լիւետ. ըստ Ղ. ուկ. ԺԲ. 8, 9. Ելեց, Լ. 13: Ի գիրս Տովբիթայ, Ե. 20, ուր բառս զուգա արկանի ի կիր յեբրայեցերէն բնագրին և յասորի Թարգմանութեանն՝ ի յոյն Թարգմանութեանն գրի δραχμή...»

«Ճշնդհանուր միտս՝ զուգա կոչի ամենայն դրամ արծաթի առհասարակ ի զանազանութիւն յոսկի դրամոց». Castellus, Lexicon Syriacum, հտ. Լ. յէջս 246—247:

46. (էջ 155). Ըստ վկայութեան Թէոփանու՝ առա-

քեաց կայսրն ընդդէմ Սառակինոսաց բանակ մի հարիւր հազար զօրաց որոց առաջնորդ էին զօրավարք չորք ընդ իշխանութեամբ Լախանդրակոնին. այս ինքն են Տաճապ զօրավար բուկելլարաց, Τατζάτης ó τῶν βουκελλαρίων) Երբայր զօրավար անատոլեան գնդին ('Αρτάβασδος 'Αρμένιος τῶν 'Ανατολικῶν), Կարիստերոցէս (Վարազտիրոց) զօրավար Զայկական գնդին (τῶν 'Αρμενακῶν) այսինքն է Զայոց, որք ընդ իշխանութեամբ Էռնաց էին, և Գրիգորիոս որդի Սուզալակեայ (Սուշեղայ), զօրավար գնդին Opsicium: Տես Theoph. էջ 380: ԶՏաճատ գիտեն և պատմագիրք Երաբացւոց, որք կոչեն զնա Տասսիտա կամ Տաթիտա. իսկ Լշմակին կոչէ զնա Կակիտա: Որք ծանօթքն են ոճոյ գրութեան Երաբացւոց՝ դիւրաւ վերահասու լիցին, թէ զիարդ փոփոխութեամբ կետիցն ի վերայ նշանախեցից բառդ Տաթիտա փոխիցի ի Կակիտա: Սոյնպէս յայտնի է պատմագրացն Երաբացւոց և Բիւզանդացւոց, զի ի բաց եկաց Տաճատ ի Էռնաց և ձեռն ետ յԵրաբացիս: Թէոփանէս գրէ, թէ դաւաճանեաց Տաճատ Էռնաց առ ատելութեան իւրոյ առ Սաւառակիոս սեղեխ կայսերուհւոյն»:

Վ. Պատկ. էջ 162:

47. (էջ 159). «Յարեցաւ Տաճատ ի Սարակինոսս յամին 780-րդի: Ըստ բանից Պլեոնդեայ եկաց Տաճատ ի ծառայութեան կայսերն Էռնաց ամս 22. ապա ուրեմն զսկիզբն ծառայութեան նորա այսորիկ և գործոց արութեանց ի Բուլղարս դնելի է յամս 757 կամ 758: Եւ արդարեւ յիշատակին պատերազմունք ընդ Բիւզանդացիս և ընդ Բուլղարս յամս 757—763: Տես Lebeau, հտ. ԺԲ. յէջս 230—243»:

Վ. Պատկ. էջ 163:

ՅԱՆԿ ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒԱՆՑ ՂԵԻՈՆԴԵԱՅ

Աբառ եղբայր Մահմադի Մահադեայ. 155, 157.

Աբգալքբեր. 166.

Աբգլա. 126, 127, 129.

Աբգլա փուս. 127, 129, 133, 135, 136, 145, 153—155.

Աբգլադիզ. 35, 36.

Աբգլ-Մէլիք. 14, 19, 26, 28, 31.

Աբու-Բաքր. 3, 8, 12.

Աբու Թուաբ. 58, 63.

Աբու Մսլիմ. 125.

Աբրահամ. 4, 50, 52, 56, 57, 65, 78, 84, 91.

Ագամ. 44, 51, 67, 79, 81.

Ագեր. 117.

Ազպէլ. 117.

Ալի Թարխան. 41.

Ակամսիս. 168.

Ակողա. 126.

Ակուռ. 24.

Ահարոն. 76.

Ահարոն (Հարուն էս Սաշիգ). 158—160, 166.

Աղուանք. 15, 16, 63, 132, 133, 160, 166.

Ամատունիք. 144, 146.

Ամեդ. 117.

Ամուրիա. 157, 158.

Ամարիոսիկ. 102.

Ամր. 3, 8, 12, 58.

Ամր, զօրավար. 145, 146.

Ամրամ. 76, 77.

Անանիանք. 55.

Աշոտ բագրատունի պատրիկ. 16—18, 23, 25, 27, 35.

Աշոտ բագրատունի եղբայր Սմբատայ. 23:

Աշոտ բագրատունի որդի Սահակայ. 142, 145.

Աշոտ բագրատունի պատրիկ որդի Վասակայ. 112—114, 119—124, 128, 138, 142, 146.

Ապահունիք. 148.

Ապուսմուր. 139.

Ապունճիպ. 140.

Առքերանի. 146.

Առեսա. 23.

Ասորեստան. 3—6, 22, 37, 125. տես Է.

Ասորիք. 6, 11—13, 23, 53, 62, 103, 118—120, 133, 145.

Ատրպատական. 134, 166.

Արաբիա Ապառատ. 5.

Արագածոտն. 15.

Արագնդա. 144.

Արածանի. 148.

Արծափք. 11.
Արծրունիք. 146.
Արձնի. 148.
Արձէշ. 146, 147, 151.
Արուճ. 15, 140.
Արտագերս. 139.
Արտաւագգ մամիկոնեան. 138, 155.
Արտաւէտ. 101, 102.
Ափսիմերոս—Տիբեր. 17, 19.
Ափրիկայ. 128.

Բաբելոն. 38, 55, 95.
Բաբելոն. 55, 95.
Բագար. 136.
Բագարատ բագրատունի Հայր Իսա—
Հակայ. 128.
Բագարատ սպարապետ. 161.
Բագաւան. 140.
Բագուճոր. 7.
Բաղասական զաշտ. 132.
Բաղդադ. 145.
Բասանաստան. 155.
Բասեան. 148.
Բասդի. 61.
Բասրա. 126.
Բեթղաշէմ. 73.
Բեի. 132.
Բիշան. 155.
Բիւթանացիք. 103.
Բուլղարք. 159.
Բուտակք. 134.
Բուրխ. 37.

Փաբաւոնացիք. 169.
Պագիկ արծրունի. 131, 133.
Պաղեսկ. 134.
Պաղասագիք. 117.
Պաղատացիք. 157.
Պանձակ շահաստան. 101.
Պեղաւու. 132.

Պոգ. 71, 72.
Պողթն. 7.
Պոմոր. 65.
Պովածա. 157.
Պուկանք. 26.
Պրիգոր անձեացի Հայր Տաճատայ. 158.
Պրիգոր արծրունի. 34.
Պրիգոր մամիկոնեան. 12, 14—16.
Պրիգոր մամիկոնեան որդի Սմբատայ. 112, 120—124.
Պրիգորի Ս. եկեղեցի. 14, 20.

Պամասկոս. 37, 38, 116, 117.
Պանիէլ մարգարէ. 50, 53, 55, 60.
Պարբանդ. 40, 160.
Պարիւնս. 16, 18, 119, 124, 144.
Պաւիթ մամիկոնեան որդի Սմբատայ. 112, 120, 123.
Պաւիթ մարգարէ. 15, 47, 50, 53, 57, 69, 60, 72—75, 77, 78, 92, 94, 107.
Պրաշպետ. 32.

Եբրայեցիք. 52, 53, 62. տես է Իսրայելացիք, Հրեայք.
Սգեր. 35, 168.
Սգերացիք. 138, 139.
Սգիպտացիք. 83.
Սգիպտոս. 128.
Սգեկիւ. 107.
Սգեկիէլ. 50, 53, 54, 85.
Սգիտ (Ա.) աֆրապետ որդի Մուսաւէայ. 14.
Սգիտ (Բ.) որդի Աբղլիւիքի. 99.
Սգիտ Հրամանատար. 153, 157.
Սգիտ Հրամանատար որդի Մգգէի. 166.
Սգիտ Հրամանատար որդի Ուսագի. 128, 130—132, 135, 136.

Եզր քաջանայապետ Հրէից. 55.
 Եթովպացիք. 63.
 Եղբարք. 8.
 Եղիա. 50.
 Եղիսէ. 50, 88.
 Եման. 113.
 Եսայի մարգարէ. 44, 47, 50, 53,
 73—75, 90, 95.
 Եսայիս կաթողիկոս. 167, 169.
 Եսթեր. 55.
 Երասխ. 7, 24, 25, 101.
 Երեմիա. 50, 53, 70, 73, 83.
 Երկ. 132.
 Երուսաղէմ. 6, 55.
 Եփրաթայ տուն. տես Բեթղաշէմ.
 Եփրատ. 13, 116.

Չարեանդ. 102, 134.
 Ջաքարիա մարգարէ. 75.
 Ջաքարիա քաջանայապետ Հրէից. 50,
 82.
 Ջեզայ. 92.
 Ջիզազյ. 134.

Ըթշիբագուան. 101.

Թալին. 144.
 Թարգու. 41.
 Թարմաշ. 101.
 Թէոդոս. 17.
 Թէոդորոս Ռշտունի. 7—9, 11—13,
 23.
 Թէոդուկուլիս. տես Կարին քաղաք.
 Թիանէթ. 132.
 Թարգոմայ տուն. 141.
 Թուխարք. 26.
 Թուրապի. 60.
 Թրակացիք. 110.

Իբնգոկէ. 167.
 Իսահակ, Սահակ նահապետ. 50, 65.

Իսահակ որդի Մսիկի. 116, 119,
 120.

Իսմայէլացիք. Իսմայէլ. 6—8, 12—
 14, 18, 19, 23—29, 31, 32, 35—
 37, 39, 41, 43, 45, 99. 102—
 104, 107, 109, 110, 112—114,
 116—119, 121—123, 125, 129,
 130, 133, 134, 137—141, 144—
 146, 153, 156—162.

Իսմայէլ նահապետ. 29. 106.

Իսրայէլ. 43, 69—71, 73, 83, 95.

Լէոն (Դ. Իսաւրացի). 17, 42, 43,
 45, 99, 103, 105, 106, 109, 110,
 129, 143, 159.

Լէոն (Դ. Խաղար). 155, 156, 158.

Խաղիք. 16, 17, 41, 101, 132, 160.

Խաղմ. 162, 165.

Խաթիրիթիք. 132.

Խաթուն. 132.

Խաւան. 28—30, 117.

Խարս. 140.

Խեփ. 132.

Խլաթ. 145, 146.

Խողմաղ. 132.

Խոշակունիք. 18.

Խոսրով (Փարվէզ). 6.

Խորասան. 37, 125, 128, 136, 145.

Խրամ. 18, 33.

Մալէշ. 133.

Մուքէդ. 132.

Կահաթա. 125, 136.

Կամբիւնան. 132.

Կամմ. 32.

Կասպից գրունք. 40, 160.

Կաստիղոն. 157.

Կարին քաղաք, Թէոդուկուլիս. 124,
 129, 130, 139, 142, 148.

Պարմի Ժող. 108.
 Պիլիկեցիք. 12, 155.
 Պիլիկիա. 103.
 Պնարի. 61.
 Պողոթա. 7, 11, 18.
 Պող. 168.
 Պողբ. 144.
 Պողենիա. 157.
 Պոստանդին (Գ.) որդի Հերակղի. 4, 9, 12.
 Պոստանդին (Ե. Պոպրոնիմա). 123, 129, 133, 143, 155, 158, 159.
 Պոստանդին (Զ.). 158, 159, 169.
 Պոստանդնուպոլիս. 105.
 Պովկա. 42.
 Պորին արքունի. 34.
 Պոմպրի. 138.
 Պուր. 132.

 Հաբանդ. 132.
 Հագարացիք. 11. տես և Իսմայելա-
 ժիք.
 Հադր. 123.
 Համազասպ արքունի որդի Գագկայ. 135, 144, 146, 162, 164.
 Համազասպ արքունի որդի Վահա-
 նայ. 130, 131.
 Համամ ամատունի որդի Հապհայ. 168.
 Հայք (աշխարհ). 7, 8, 11, 12, 14—18, 23, 28, 30, 31, 36, 42, 101, 112, 118, 119, 121, 122, 127, 128, 130, 133—136, 138, 139, 143, 145, 147, 151, 152, 155, 157, 158, 160—162.
 Հայք (ժողովուրդ). 7, 9, 10, 11, 14, 15, 19, 24—31, 33, 35, 63, 112, 113, 120—122, 124, 128, 134, 137—139, 141, 142, 145, 147—149, 155, 160—162, 165, 166, 168, 169.
 Հաջալ. 63.

Հասան. 136, 139, 153.
 Հարեւրի. 61.
 Հեր. 134.
 Հերակղէս կայսր. 3, 9, 12.
 Հերթ. 100.
 Հեշմ. 100, 112—114, 126.
 Հեջար. 132.
 Հմայեակ մափկոնեան. 138.
 Հնդիք. 63.
 Հոնք. 40—42, 101, 113, 114, 160.
 Հոռոմք. 3, 9, 19, 42, 43, 103.
 Հոռոմայեցիք. 61, 62, 143.
 Հոռոթ. 52.
 Հրահատ մափկոնեան կոմ. 139.
 Հրեայք. 4, 48, 51—55, 73, 77, 96. տես և Իսրայելացիք.
 Հրեաստան. 3—6, 10, 95.

Չիլթր. 132.
 Չորայ. 9.

Չէի. 77.
 Չուկաս աւետարանիչ. 44, 58.

 Ճենք. 37—40.
 Ճորայ պահակ. 41, 101.

Մադիամ. 4, 5.
 Մադիանացիք. 95.
 Մադքուլթ. 101.
 Մակեդոնացիք. 38.
 Մակու. 144.
 Մահաւ զօրավար. 138, 140.
 Մահաւ զօրավար Աբդուլիթի. 20—23, 28—32, 35, 37—40, 42.
 Մահաւ հօրեղբայր Օմարայ ափրա-
 պեան. 89.
 Մահաւ Մահադի ափրապետ. 154, 155, 158, 160, 161, 166.
 Մահաւ օրէնսդիր և մարգարէ Աբա-

բացւոց. 3, 27, 44, 46, 50, 51,
56, 59, 76, 91, 92.
Մասթէոս առաքեալ. 44, 58.
Մարգուցոյք. 7.
Մարտպանեան. 132.
Մարիամ գուսար Ամրամայ. 76, 77.
Մարիթեան. 157.
Մարկիանոս. 41.
Մարկոս առաքեալ. 44, 58.
Մարք. 7, 18, 128.
Մեհրուստան արծրունի. 162, 163.
Միջերկրոյք. 103, 111.
Միւսիդիոն. տես Միջերկրոյք.
Միքէէ. 73.
Մովսէ. 71.
Մովսէս. 71.
Մովսէս մարգարէ. 44, 50, 56, 57,
65, 68, 69, 71, 77, 80, 87, 89,
90, 108.
Մուսուխ. 12, 14.
Մուշեղ որդի Վասակոյ, եղբայր Ա-
շտի. 124.
Մուշեղ մամիկոնեան որդի Հրահա-
տոյ. 139, 140, 150.
Մուսէ ամբրապետ. 161, 162, 165.
166.
Մուսէ զօրավար. 134.
Մուրլի. 61.
Մուրիմ (որդի Աբգլ Մեկիքի) եղբայր
Հեշմայ, զօրավար. 40, 41, 102—
105, 107, 111, 114.
Մրուան (Ա.). 14.
Մրուան որդի Մահմէտի, հրամանա-
տար. 112—114, (Բ. ամբրապետ)
116, 117, 119—121, 125—127.

Յազկերտ ամբրապետ. տես Եզիդ Բ.
Յազկերտ Վերջին Սասանեան. 6.
Յակոբ նահապետ. 50, 65, 70, 71,
73.
Յեսու. 52, 57.

Յոյնք. 4—8, 13, 17, 19, 23, 26,
32, 35, 36, 61, 62, 103—105,
123, 129, 133, 143, 144, 148,
155, 156, 158—160, 168, 169.
Յովք. 47, 50.
Յովհաննէս առաքեալ. 44, 58, 81,
82.
Յովհաննէս ձրաիշ. 50, 82.
Յուդայ որդի Յակովբոյ. 50, 77.
Յուդայի ցեղ. 53, 54, 83.
Յուստիանոս. 17, 19.

Նաբուգոդոնոսոր. 54.
Նախնական, Նախնական. 7, 11, 24,
33.
Ներսէս կամսարական. 161.
Ներսէս Շինող. 14.
Նկան. 133, 134.
Նոյ. 56.

Շամ. տես Հեշմ.
Շապուհ ամասունի. 168.
Շաքէ. 132.
Շիրակ. 138.
Շուշան. 25.
Շուշք. 132.

Պատանի. 132.
Ոգեհէլ. 166, 168.
Ոռ. 117.
Որմի (Յորմի). 134.
Որմիդ փերոզ. 101.
Ուղայէ. 24.
Ուրիա. 92.
Ուրծայ (Յուրծայ). 147.

Պայեկոյ գաշտ. 19.
Պարսիկք. 6, 7, 37, 38, 63, 98,
101, 128, 130, 134, 153.

Պարտաւ. 114, 166.
 Պենտապոլիս. 128.
 Պոնտոս. 105, 123, 157, 168.
 Պռոկոպ. 7, 8, 12.
 Պոզուլք. 144.

Ջահգի. 61.
 Զառայ. 102.
 Զուղայ. 7, 18.

Ռատթարեան. 132.
 Ռշտունեաց գաւառ. 26.
 Ռոչ կամ Ռուչ զօրավար. 134, 161, 162.
 Ռուսփայ. 116.

Սաբարի. 60.
 Սաղառիս. 103, 157.
 Սահակ արքունի որդի Գազկայ. 135, 162, 164.
 Սահակ արքունի որդի Վահանայ. 130, 131.
 Սահակ բագրատունի իշխան. 136, 142, 145, 150.
 Սահակ բագրատունի որդի Բագարայ. 128.
 Սահակ կաթողիկոս. 28, 29.
 Սաղման. 58.
 Սամուէլ մարգարե. 50, 57.
 Սամուէլ տէր Մամիկոնէից. 150.
 Սամցիե. 138.
 Սառակինոք. 5, 45, 63, 129, 141.
 տես և Իմայեւացիք.
 Սարմատացիք. 159.
 Սէթ. 71.
 Սէթ Հարաշի. 102, 112.
 Սմբատ բագրատունի իշխան. 13, 14, 23, 26, 31, 32, 35.
 Սմբատ բագրատունի՝ սպարապետ,

որդի Աշոտայ իշխանի, եղբայր Վասակայ. 139, 142, 146, 150.
 Սմբատ մամիկոնեան. 112, 118, 120.
 Սմբատ որդի Աշոտայ իշխանի. 23, 25, 27, 34.
 Սմբատ որդի Վարազտիրացի. 19.
 Սոգոմ. 65.
 Սողոմոն, 50, 53, 88, 90.
 Սուլէյման ամիրապետ. 40—42.
 Սուլէյման պլ ամիրապետ? յետ Վլիթի Բ. 115, 116.
 Սուլէյման Հէն. 130, 131.
 Սուլէյման Հրամանատար. 166, 167, 169.
 Սուրենապատ. 134.
 Սոփիա Ս. 105, 106.
 Սպասարոն Փերոզ. 101.
 Ստեփանոս կաթողիկոս. 170.

Վահան արքունի. 131.
 Վահան զնուի. 151.
 Վասակ բագրատունի Հայր Աշոտայ իշխանի. 112.
 Վասակ որդի Աշոտայ իշխանի. 144, 146.
 Վասպուրական. 11, 23, 26, 27, 119, 130, 134, 144, 146.
 Վարազշապուհ ամատունի. 34.
 Վարազտիրաց. 19.
 Վարդ որդի Թեոփորոսի Ռշտունայ. 13, 23.
 Վարդանակերտ. 24, 31.
 Վէրիցիե. 132.
 Վեռիա. 139. տես և
 Վերք. 15, 16, 63, 132, 138, 139, 166, 168.
 Վլիթ (Ա.) ամիրապետ. 31, 35.
 Վլիթ (Բ.) ամիրապետ. 115, 116, 118.

Տաճատ անձեացի որդի Գրիգորի. 155, 158—161.

Տանիկք. 12—15, 24, 31, 126, 144.

տես և Իսմայելացիք.

Տայ գիւղ. 147.

Տալք. 26, 123, 168.

Տասուկ. 134.

Տարօն. 11.

Տիբեր. տես Ափսիմերոս-Տիբեր.

Տիգրիս. 126.

Տրդատ կաթողիկոս. 136.

Տրուէղ. 17.

Տրուէիք. 144, 147.

Փայտակարան. 101.

Փարաւոն. 108.

Փարսբիթ. 101.

Փղթ. 35

Փռւէշկափոր. 132.

Վաբար. 91.

Վաղա. 132.

Վաղգէացիք. 62.

Վաւղի. 60.

Վերան. 161.

Վոբար. 55.

Վռւբեթա. 162.

Օգբայ ամիրապետ. 11.

Օթման ամիրապետ. 3, 8, 11, 12.

Օթման Հրամանատար. 160.

Օմար ամիրապետ. տես Ամր.

Օմար Ա. ամիրապետ (որդի Աբդւլ

Ազիզայ). 42, 43, 45, 99, 101.

Օքբայ. 120.

ՎՃԻՊԸՆԻՔ

			Տպեալ	Ուղղէ
էջ	43	տող	21	Խամայելի
»	136	»	20	Կահաթբայ

Բնկերութեան հետեւեալ հրապարակութիւնները կարելի է ստանալ ընդ Բնկերութեան գրասենեակէջ և ընդ Սենտրոնական և Դեռ հոյ գրախնայարաններէն.

	Ռ.	Կ.
1. Թաւամազ մեղու, Թարգմ. օր. Կ. Տէր- Սարկոսեան	—	40
2. Կարմիր լապտեր, Թարգմ. օր. Կ. Տէր- Սարկոսեան	—	50
Նոյնը առանց կազմի	—	30
3. Թովմաս եղբօր տնակը, Թարգմ. օր. Կ. Տէր-Սարկոսեան	—	60
Նոյնը առանց կազմի	—	45
4. Սանկական երգեր, Վամառ-Վաթիպա	—	25
Նոյնը առանց կազմի	—	15
5. Սորելս և Նրա ջնջելու հնարները, Պ. Տէր- Խարսեղեան	—	10
6. Ըռողջապահական ընթերցանութիւն. Կեղ և Խոնաւ բնակարանների մասին. պ. Հ. Ս. Ըռաքելեանի	—	10
7. Սրբոյ Հօրն մերոյ Սովսիսի Խորենացւոյ Պատմ. Հայոց	—	80
8. Փոքրիկ ձեռնարկ Վործնական տնտեսու- թեան, Սօրիս Իւօքի, փոխադր. պ. Ս. Պալասանեանցի	—	50
9. Ոսթինգօնի պատմ., Թարգմ. Վիւտ քհն. Ըղանեանցի	—	60
10. Վամառ-Վաթիպայի բանաստեղծ. կազմ. 1 Նոյնը առանց կազմի	1	20
Նոյնը առանց կազմի	—	50
11. Ուստաւորք, գործ Ս. Իլհէլմ Հաուհի	—	75

	ութ.	դ.
12. Գառնուկ և Լուսատունիկ, զէպեր Վրիս- տափոր Շմիգաի, թարգմ. Նուարդ . . .	—	25
13. Սայեաթ Նովա, ազգային երգիչ	—	5
14. Օննդեան պատմութիւնը և Մայիսեան տօնը Պիւնլեանդիայում	—	10
15. Լգաթանգեղեայ պատմութիւն	1	—
16. Գիւղական Խալիֆայ, պ. Լ. Լրարատ- եանցի	—	50
17. Վանայ Սազ, պ. Գ. Շէրենցի	—	75
18. Փնջիկ, գրեց Լէւքսանդր Լրարատեանց	—	20
19. Նամուս, զէպ, գրեց Շիրվանզադէ	1	—
20. Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Լսողիան Պատ- մութիւն Տիեղերական. երկր. տպ.	2	—

Լայե սոցանից հոյն տեղերում վաճառվում են Ռեկերմ-Բեան
հետեւեալ գրքերը.

1. Ուսումնարանների առողջապահութեան հար- ցեր, բժ. Լ. Բաբայեանի	1	—
2. Արքեր և նոցա ազդեցութիւնը առողջու- թեան վերայ, բժ. Լ. Բաբայեանի	—	30

University of California
SOUTHERN REGIONAL LIBRARY FACILITY
305 De Neve Drive - Parking Lot 17 • Box 951388
LOS ANGELES, CALIFORNIA 90095-1388

Return this material to the library from which it was borrowed.